

**МІНІСТЕРСТВО АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ ТА
ПРОДОВОЛЬСТВА УКРАЇНИ
ТАВРІЙСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ
АГРОТЕХНОЛОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
КАФЕДРА "ЕКОНОМІКА ПІДПРИЄМСТВ"**

Кафедра економіки підприємств

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

Дисципліна **"РЕГІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА"**

для студентів ОКР «Бакалавр» з напрямів підготовки

6.030509 "Облік і аудит"

6.030504 «Економіка підприємства»

Укладач: к.е.н, доц. **Завадських Г.М.**

Мелітополь, 2012

УДК 332.1 (072)

ББК 65.9 (4 Укр.) 049я 73

Регіональна економіка. Конспект лекцій для студентів 2 курсу ОКР “Бакалавр” з напрямів підготовки 6.030509 “Облік і аудит” та 6.030504 «Економіка підприємства» денної форми навчання. – Таврійський державний агротехнологічний університет, 2012. – 205с.

Розробник: к.е.н., доц. Завадських Г.М.

Рецензенти: д.е.н., проф. кафедри "Фінансів та бухгалтерського обліку"

ЗІЕІТ Л.В. Синяєва

к.е.н., доцент кафедри "Організація виробництва

та агробізнесу" ТДАТУ Бочарова Н.В.

Розглянуто та рекомендовано до друку на засіданні кафедри
“Економіка підприємства” “_____” _____ 2012 р., протокол № _

Затверджено методичною комісією економічного факультету

“_____” _____ 2012 р., протокол № _____

ЗМІСТ КОНСПЕКТУ ЛЕКЦІЙ

Тема	сторінка
Тема 1. Предмет, метод і завдання дисципліни.	
1.Сутність предмета і об'єкта науки “Розміщення продуктивних сил”	
2. Методологічні основи курсу	
3. Завдання і структура курсу	
Тема 2.Закономірності, принципи і фактори розміщення продуктивних сил та територіальна організація господарства.	
1. Зміст основних понять “закон”,”закономірність”,”принцип”, ”чинник”, їх об'єктивний характер	
2. Принципи розміщення суспільного виробництва	
3. Закономірності розміщення продуктивних сил.	
4. Основні фактори і критерії, що впливають на розміщення продуктивних сил.	
Тема 3. Економічне районування та територіальна організація господарства.	
1.Сутність економічного району та об'єктивний характер його формування	
2.Основні районоутворюючі фактори	
3.Принципи і критерії виділення великих економічних районів, їх основні типи.	
4.Мережа економічних районів України та практичне значення економічного районування.	
Тема 4. Регіон у системі територіального поділу праці.	
1. Поняття регіону та його інтегральна характеристика.	
2. Сутність ТТП та його різновиди.	
3. Економічна ефективність ТПП.	
Тема 5. Сутність, мета і завдання регіональної економічної політики.	
1. Сутність державної регіональної економічної політики.	
2. Об'єкти, суб'єкти та мета ДРЕП.	
3.Завдання ДРЕП.	
Тема 6. Механізм реалізації регіональної економічної політики.	
1. Основні принципи ДРЕП країни.	
2. Механізм реалізації ДРЕП.	
3. Організаційно-правова база реалізації регіональної економічної політики.	
Тема 7. Господарський комплекс України, його структура і трансформація в ринкових умовах.	
1.Значення та структура господарського комплексу України	

2.Промисловість	
3. Металургійний комплекс	
4. Хімічний комплекс	
5. Лісопромисловий комплекс	
6. Будівельний комплекс	
7. Соціальний комплекс	
8. Агропромисловий комплекс (АПК)	
Тема 8. Природний та трудовресурсний потенціал України	
1. Сутність природно-ресурсного потенціалу та його структура.	
2. Кількісна і якісна оцінка природних ресурсів та природних умов.	
3. Характеристика природно-ресурсного потенціалу економічних регіонів.	
4. Ресурсозбереження як головний напрям використання природно-ресурсного потенціалу.	
5.Економічно активне населення	
6. Національний та віковий склад населення України	
7. відтворення трудовресурсного потенціалу країни	
8. Трудовий потенціал України	
Тема 9. Міжгалузеві господарські комплекси та регіональні особливості їх розвитку і розміщення.	
1. Економічна сутність МК	
2. Структура МК	
3. Нові форми об'єднань підприємств - складові МК	
Тема 10. Економіка України як єдність регіональних соціально-економічних систем	
1.Поняття регіону та регіональної економіки	
2.Сучасні напрямки розвитку теорій регіональної економіки	
3.Методи та схема пізнання регіональної економіки	
4.Нові концепції регіону	
Тема 11. Економіка регіонів України: стан та перспективи розвитку	
1.Загальні засади економіки регіонів.	
2.Характеристика економіки регіонів України.	
Тема 12. Міжнародні економічні зв'язки України та її інтеграція в європейські та інші світові структури	
1.Сутність і значення в становленні національної економіки України	
2.Вплив міжнародного територіального поділу праці на формування міждержавних економічних зв'язків	

3. Механізм зовнішньоекономічної діяльності України: сутність та принципи формування	
4. Основні форми економічного співробітництва країн світу	
5. Сучасний стан зовнішньоекономічних зв'язків України. структура експорту	
6. Проблеми та перспективи розвитку зовнішньо-економічних зв'язків України	
Тема 13. Фактори сталого розвитку продуктивних сил.	
1. Сутність Стратегії сталого розвитку ПС	
2. Механізм реалізації Стратегії сталого розвитку	
Тема 14. Наукові засади раціонального природокористування.	
1. Сутність раціонального природокористування	
2. Основні принципи раціонального природокористування	
3. Критерії ефективності природокористування.	
Тема 15. Екологічний моніторинг і система екологічної інформації.	
1. Екологічний моніторинг як інформаційна система спостережень, його напрямки діяльності	
2. Законодавчі основи екологічного контролю.	
3. Класифікація екологічного моніторингу і механізм його реалізації.	
4. Система екологічної інформації.	
Тема 16. Економічний механізм природокористування та охорони навколишнього середовища	
1. Основні важелі механізму природокористування	
2. Адміністративний механізм природокористування	
3. Правове регулювання природокористування та охорони довкілля.	
Тема 17. Економічна і соціальна ефективність природоохоронної діяльності.	
1. Сутність економічної ефективності природоохоронних заходів	
2. Показники економічної і соціальної ефективності	

природоохоронних заходів	
3. Визначення економічної і соціальної ефективності природоохоронних заходів	
4. Економічна і соціальна ефективність безвідходних і маловідходних технологій	
Тема 18. Світовий досвід і міжнародне співробітництво у сфері охорони навколишнього середовища.	
1. Міжнародні екологічні проблеми та шляхи їх вирішення.	
2. Історія міжнародної екологічної співпраці.	
3. Правова основа міжнародного екологічного співробітництва.	
4. Екологічне законодавство розвинутих країн світу.	

ВСТУП

У сучасних умовах відбувається радикальна структурна трансформація національної та її невід'ємної складової – регіональної економіки в усіх аспектах: територіально-галузевому, функціональному і організаційному, що зумовлює необхідність координації цих зрушень та їх узгодження між собою з метою утвердження ринкових принципів господарювання та виходу України на інноваційний шлях розвитку. Радикальна трансформація соціально-економічних структур визначає необхідність наукового обґрунтування принципово нових методологічних основ вивчення процесів розміщення продуктивних сил країни та оптимізація територіальної структури економічної системи. Пріоритетність соціального розвитку, інтеграція економічного й екологічного підходів до розміщення продуктивних сил та актуальність підвищення рівня ресурсно-екологічної безпеки держави потребують реального втілення в практику господарювання принципів сталого розвитку як надійної основи ефективного використання потужного потенціалу продуктивних сил суспільства.

Мета дисципліни “Регіональна економіка” – формування знань щодо теоретичних і практичних засад територіальної організації продуктивних сил України, сучасного стану та напрямів регіонального розвитку економіки, а також екологічних знань, мислення та свідомості економістів.

Завдання дисципліни полягає у формуванні:

- 1 теоретичних основ сучасного розміщення продуктивних сил і регіональної економіки,
- 2 певних навичок при роботі з основною та додатковою літературою, законодавчими та нормативними документами з усіх тем курсу, що надає результатам навчання чітко вираженого практичного значення застосування отриманих знань, умінь та навичок з розв'язання задач, що виникають у повсякденній практиці.

Предмет: господарський комплекс України та її регіонів.

Конспект лекцій по вивченню дисципліни “Регіональна економіка”, яка є фундаментальною для студентів економічних спеціальностей вищих навчальних закладів освіти, підготовлений відповідно до робочої програми і згідно з навчальним планом Таврійського державного агротехнологічного університету.

Конспект лекцій з дисципліни включає 8 тем, які охоплюють теоретичні основи розміщення продуктивних сил і регіональної економіки, економічну оцінку природно-економічного потенціалу України і її регіонів, структуру господарського комплексу України і її регіонів, вивчення економіки регіонів України і особливості її розвитку в ринкових умовах, регіональну економічну політику та зовнішньоекономічні зв'язки і їх роль у розвитку продуктивних сил України та її регіонів, основи економіки

природокористування, шляхи вирішення екологічних проблем.

Тема 1. Предмет, метод і завдання дисципліни

Мета: уявити сутність предмета і об'єкта науки “Регіональна економіка”, методологічні основи курсу.

План.

1. Сутність предмета і об'єкта науки “Розміщення продуктивних сил”
2. Методологічні основи курсу
3. Завдання і структура курсу

1.

В сучасних умовах в Україні відбувається радикальна структурна трансформація національної та її невід'ємної складової – регіональної економіки в усіх аспектах: територіально-галузевому, функціональному і організаційному з метою утвердження ринкових принципів господарювання та виходу України на інноваційний шлях розвитку. Дедалі зростаючий і неоднозначний вплив на розвиток і розміщення продуктивних сил країни та її регіонів справляють світові інтеграційні процеси. За цих умов Україна повинна усвідомити і реалізувати як у зовнішньоекономічній діяльності, так і у внутрішній практиці господарювання свої національні інтереси щодо перспектив розвитку власних продуктивних сил та прийнятних для себе механізмів інтеграції у світовий економічний простір.

Продуктивні сили будь-якої держави – це її національне багатство. Необхідність його нарощування, раціонального використання, а також постійного вдосконалення територіальних і галузевих пропорцій національної економіки на основі науково - обґрунтованих принципів і закономірностей розміщення продуктивних сил зумовлена потребою підвищення добробуту населення та вирішення нагальних завдань соціально-економічного розвитку.

Продуктивні сили – це система суб'єктивних (людина) і речових (засоби виробництва) елементів що виражають активне ставлення людей до природи. Склад продуктивних сил неухильно розширюється у зв'язку із вступом суспільства у нову фазу постіндустріального розвитку. Крім традиційних складових (засоби виробництва і робоча сила), до продуктивних сил відносять науку, форми і методи організації виробництва, інформацію та деякі інші елементи. Головною продуктивною силою залишається людина з її потребами та інтересами.

Предметом курсу “Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка” є просторова організація продуктивних сил та окремих їх складових елементів, а також територіальні аспекти господарювання, закономірності його формування і розвитку.

Об'єктом вивчення є основні складові просторової організації продуктивних сил – природо- і трудовресурсний потенціал, галузеві комплекси, територіальні системи господарювання з відповідною системою економічних зв'язків.

Просторова організація продуктивних сил та регіональна економіка вивчаються у тісному взаємозв'язку з проблемами формування ефективної державної регіональної економічної політики й розвитку міжрегіональних та зовнішньоекономічних зв'язків. Навчальний курс дає змогу оволодіти закономірностями, чинниками сучасного розміщення продуктивних сил як національного багатства держави та особливостями територіального господарювання, а також сформулювати бачення перспектив регіонального розвитку.

Майбутні економісти повинні володіти глибокими знаннями щодо теоретико-методологічних засад розвитку і розміщення продуктивних сил держави та її регіонів, специфіки територіальної організації виробництва, перспектив формування продуктивних сил з урахуванням національних інтересів держави та вимог економічної безпеки.

В сучасному навчальному курсі “Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка” відображено новітні проблеми РПС глобального, національного, регіонального і локального рівнів, зокрема: шляхи подолання диспропорцій у РПС, проблеми раціонального використання природо-ресурсного, трудового і виробничого потенціалу та збереження навколишнього природного середовища, проблеми досягнення ефективності господарювання на основі раціонального розміщення об'єктів базових галузей промисловості, формування ефективної державної регіональної економічної політики та системи зовнішньоекономічних зв'язків.

Таке спрямування курсу зумовлене тим, що регіони і проблеми їх розвитку перебувають у центрі сучасної соціально-економічної політики будь-якої держави. Економічна могутність і безпека держави визначається потенціалом її регіонів, їх конкурентоспроможністю на внутрішньому і світовому товарних ринках, ринках капіталу і робочої сили.

“Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка” як навчальна дисципліна акумулює в собі найкращі доробки відповідної галузі економічної науки, що формує цілісне уявлення про взаємодію людини і природи в процесі господарської діяльності. Використовуються також результати таких комплексних прикладних прогностичних розробок, як: схеми-прогнози та державні програми розвитку і РПС економіки районів на тривалу перспективу; стратегії розвитку продуктивних сил; проекти реструктуризації територіально-виробничих комплексів; концепції, рекомендації, пропозиції щодо напрямів перспективного розвитку продуктивних сил України та її регіонів.

Методологічні основи курсу “Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка” - це сукупність категорій цієї галузі економічної науки, а також система певних наукових методів дослідження та алгоритм вирішення теоретичних і прикладних завдань.

Методологічною першоосновою курсу є матеріалістична діалектика, відповідні економічні закони і категорії. Закони діалектики дають змогу розкрити сутність процесів і явищ, які відбуваються в процесі РПС та вдосконалення їх територіальної організації.

Так закон *переходу кількісних змін у якісні* діє коли внаслідок діалектичної єдності і взаємодії складових елементів ПС відбувається нагромадження певних структурних змін, які і зумовлюють перехід до нової якості всієї системи відтворювання ПС та регулювання регіонального розвитку.

Закон *заперечення запереченням* проявляється у внутрішньому зв'язку і спадковості між старим і новим, що досягається за рахунок збереження позитивного змісту попереднього в новому.

Дія *Закону єдності і боротьби протилежностей* полягає в тому, що розвиток та вдосконалення ПС відбувається суперечливо – шляхом розв'язання різних типів суперечностей стверджуються нові напрями, форми розвитку ПС, забезпечується збалансований і комплексний розвиток території.

У РПС та регіональній економіці використовують 4 рівні наукових методів дослідження:

- 1) загальнонауковий (діалектичний та системний методи пізнання, завдяки яким ПС розглядаються як єдина систем, що постійно розвивається і збагачуються новими складовими);
- 2) міждисциплінарний (історичний і методичний методи, що застосовуються для аналізу динаміки певних процесів або явищ);
- 3) спеціальний (статистичний і картографічний методи застосовують для конкретно-наукових досліджень);
- 4) методико-технічний (ці методи дають змогу виконувати техніко-економічні розрахунки різної складності та здійснювати формалізацію окремих положень і рішень).

Досить поширеною групою методів, що використовується у РПС та регіональній економіці, є спеціальні методи дослідження, а саме: балансовий, нормативний, регіональний аналіз, економіко-статистичний, техніко-економічне обґрунтування та ін.

Методологія розробки теоретичних і прикладних завдань щодо РПС передбачає певну послідовність проведення досліджень і охоплює такі етапи:

- 1) - програмний, що передбачає обґрунтування програми виконання певного завдання чи проекту: його мети, очікуваних результатів, виконавців, кошторису, тощо;
- 2) – інформаційний: збирання та обробки інформації, складання паспортів досліджуваних об'єктів;
- 3) – аналітичний: проведення аналізу одержаної інформації, її

систематизація та інтерпретація з метою отримання наукових і практичних результатів;

4) – модельний, який включає розробку системи моделей прогнозування та планування для різних рівнів управління;

5) – алгоритмічний: визначення чіткого порядку вироблення конкретних рішень щодо РПС;

б) – концептуально – конструктивний: розробка концепцій, проектів, програм, опрацювання прикладних рішень, одержання пошукового результату.

Методологічні основи науки про РПС ПС і регіональну економіку сформували основоположники ринкової теорії розміщення виробництва: І.Тюнен, А.Вебер, А.Гетнер, А.Льош, У. Ізард, Дж. Чорлі, П.Хаггет.

Становлення і розвиток науки про РПС і регіональну економіку в Україні відбулося під керівництвом В.І. Вернадського. У центрі уваги ученого були проблеми впливу природних умов і ресурсів на економічний розвиток, обґрунтування доцільності залучення нових ресурсів у господарський обіг, проблеми спеціалізації і комплексного розвитку територій, економічного районування. В основі сучасної теорії РПС та регіональної економіки – модель сталого розвитку. Концепція сталості передбачає досягнення збалансованості економічної, соціальної та екологічної складових регіональної господарської системи. Конкретне втілення ідеї сталого розвитку в практику РПС і регіонального розвитку передбачає: ефективне відтворення ресурсної бази виробництва та природокористування; раціональне використання трудового, виробничого, соціального потенціалу; здійснення реструктуризації господарських комплексів відповідно до нових умов соціально-економічного розвитку територій.

3.

Головним завданням науки РПС та регіональної економіки є: обґрунтування оптимального розміщення продуктивних сил. Поняття “оптимальності” передбачає одержання якомога більшого ефекту від правильного розміщення підприємства, від найкращої територіальної організації виробництва регіону, країни. На рівні підприємства ефект виражається у прибутку, на рівні країни – у національному доході. При цьому треба співвідносити розмір ефекту з витратами, тобто розрахувати ефективність витрат, а також врахувати соціальний та демографічний фактори.

Головне завдання курсу “Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка” полягає в тому, щоб:

- надати студентам необхідні системні знання з теоретичних і практичних питань РПС і розвитку ПС та регіональної економіки;

- сформувати у них уміння і практичні навички вирішення конкретних прикладних завдань стосовно РПС з урахуванням демографічних, соціальних і екологічних чинників;

- необхідно, щоб студенти оволоділи засадами ефективного реформування національної економіки, що здійснюється на основі зрушень у РПС держави;

- сформувати у майбутніх економістів розуміння складної системи взаємозв'язків, зокрема, між особливостями розвитку ПС та рівнем соціально-економічного розвитку регіонів – з одного боку та національною економічною безпекою – з другого;

- надати студентам знання щодо світових тенденцій регіонального розвитку та досягнень державної регіональної економічної політики країн світу з оцінкою можливостей їх використання у вітчизняній практиці господарювання. Нові завдання перед РПС і регіональною економікою як галуззю економічної науки і навчальним курсом постають у зв'язку з необхідністю інтеграції України у світовий економічний простір. Важливо не тільки оцінити особливості формування експортно-імпортного потенціалу України, а й забезпечити досягнення високої конкурентоспроможності продукції вітчизняних товаровиробників на зовнішньому і внутрішньому ринку, а також зміну структури експорту, подолання високої залежності від імпорту окремих груп товарів.

Навчальний курс “Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка” структурно складається з таких взаємопов'язаних розділів: теоретичні основи РПС і регіональної економіки; природно-економічний потенціал України та її регіонів; Економіка України та її галузева структура; економіка регіонів України та особливості регіонального розвитку; регіональна економічна політика і управління регіональним розвитком в Україні; зовнішні економічні зв'язки та їх роль у розвитку ПС України та її регіонів.

Питання для самоперевірки.

1. Що є предметом і об'єктом вивчення дисципліни?
2. Розкрийте сутність продуктивних сил і дайте сучасне визначення поняття: “Розміщення продуктивних сил”.
3. Які Ви знаєте наукові методи досліджень РПС?
4. Які основні завдання курсу?
5. Теоретичні основи розміщення продуктивних сил.
6. Зміст курсу та його місце в системі наукових дисциплін.

Тема 2.Закономірності, принципи і фактори розміщення продуктивних сил та територіальна організація господарства.

Мета: уявити сутність закономірностей, принципів і факторів розміщення продуктивних сил та регіональної економіки.

План

- 1.Зміст основних понять “закон”,”закономірність”,”принцип”, ”чинник”, їх

об'єктивний характер.

2. Закономірності розміщення продуктивних сил.

3. Принципи розміщення суспільного виробництва.

4. Основні фактори і критерії, що впливають на розміщення продуктивних сил.

1.

Розвиток природи і суспільства характеризується наявністю багатоманітних і стабільних зв'язків і залежностей, які є проявом дії різних сил.

Найбільш загальні і суттєві взаємозв'язки і залежності між явищами і процесами в природі і суспільстві називаються законами.

Економічні закони – це необхідні і стійкі залежності між економічними явищами в процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ і послуг.

Останні, зокрема економічні закони поділяються на загальні закони, які діють упродовж всього існування людства (закон відповідності виробничих відносин рівню розвитку продуктивних сил, закон відтворення, закон економії часу) і специфічні закони, що визначають економічний розвиток суспільства в межах певних конкретно-історичних епох або стадій (закон вартості, закон попиту і пропозицій, закон грошового обігу, закон нагромадження та ін.).

У конкретних економічних умовах загальні і специфічні закони виступають як закономірності. Таким чином, закономірність – це прояв дії одного або певної сукупності економічних законів. Закономірність, як і закон, відображає стійкі причинно-наслідкові зв'язки, однак закономірність відображає не однозначну залежність, а ймовірнісну, тобто результат дії різноманітних сил є передбачуваним, але точність такого передбачення може мати відхилення від реального. Знання і практичне використання законів і закономірностей у господарській діяльності дозволяє раціонально використовувати природно-ресурсний потенціал регіонів, оптимізувати економічну діяльність на національному та регіональному рівнях.

Реалізація законів і закономірностей потребує розробки певних правил їх застосування в різних сферах економічної діяльності.

Принципи – це стисло викладені науково обґрунтовані положення, тобто правила господарювання, якими мають керуватися суб'єкти економічної діяльності на певному етапі історичного розвитку. Під час розроблення принципів, визначення їх змісту та механізму реалізації враховуються також природно-економічні чинники.

Чинники – це сукупність аргументів (причин), які зумовлюють особливості розвитку певних економічних процесів у конкретному регіоні. Чинники визначають кількісні та якісні характеристики видів господарської діяльності. Чинники впливають на обсяги і напрями економічної діяльності, на визначення соціальних пріоритетів, вони є практичним інструментом

вирішення економічних завдань.

Закони, закономірності, принципи та чинники мають об'єктивний характер. Вони є відображенням об'єктивної реальності.

2. Закономірності розміщення продуктивних сил (РПС)

Розглядаючи закономірності РПС, необхідно визначити зміст поняття РПС. Поняттям РПС охоплюються такі складові: розміщення населення та трудових ресурсів; розміщення природних ресурсів; розміщення виробництва і сфери обслуговування. Особливе значення мають конкретні складові – розміщення промисловості, сільського господарства, транспорту та групи галузей соціальної сфери.

Розглянемо основні закономірності розміщення продуктивних сил (ПС):

1. Соціальна спрямованість економіки. У Конституції, прийнятій на п'ятій сесії Верховної Ради 28 червня 1996 року задекларовано, що Україна проголошена соціальною державою. У ст. 3 задекларовано, що Людина визнається найвищою соціальною цінністю суспільства. Особливо наголошується на тому, що держава забезпечує соціальну спрямованість економіки, а отже, підпорядковує розвиток і РПС інтересам людини. Таким чином, дія закономірності соціального спрямування економічного розвитку і РПС в Україні закріплене Конституцією. Соціальна спрямованість економіки передбачає таке просторове РПС, за якого досягається найвищий соціальний ефект, забезпечується продуктивна зайнятість трудоактивного населення регіону як першооснови його життєдіяльності та добробуту. Соціальна спрямованість РПС вимагає інтенсивного розвитку соціальної інфраструктури, створення сприятливих умов праці, забезпечення зниження техногенного і антропогенного навантаження на територію.

2. Сталий розвиток виробництва. Ця закономірність визначає стратегічний напрям досягнення збалансованості економічної, соціальної та екологічної складових світової, національної та регіональної господарських систем. Ідея сталого розвитку полягає в

Єдності двох взаємопов'язаних процесів: по-перше, в скороченні, суворій економії ресурсоспоживанні, збереженні і відтворенні природно-ресурсного потенціалу а середовища життєдіяльності людей; по-друге, в забезпеченні підвищення добробуту населення всіх країн і регіонів. Ця вимога стає реальною за умови динамічного науково-технічного прогресу і виористання його результатів. Сталий розвиток ПС України має відбуватися тільки на основі кардинальної структурної перебудови економіки, техніко-технологічного оновлення виробництва, інтенсивного розвитку наукомістких галузей, інформатизації та екологізації всіх сфер суспільного життя.

3. Планомірність і керованість. Великий досвід планування розміщення і розвитку ПС нагромаджено в Україні за часів СРСР. Після проголошення державної незалежності 1991 року Україна за минулі роки частково втратила

цей досвід. Але й в умовах формування соціально орієнтованої ринкової економіки в Україні розробляються коротко – і довгострокові прогнози та програми, які охоплюють як окремі галузі або їх комплекси, так і всю економіку України та її регіонів. Одним з інструментів забезпечення планомірного розвитку ПС є Державні програми соціально-економічного розвитку регіонів, які розробляються відповідно до постанов кабінету Міністрів України. Головна мета їх розробки – формування на території регіону ефективного господарського комплексу на основі раціонального використання наявного ресурсного потенціалу території.

Керованість процесу розміщення і розвитку ПС України та її регіонів забезпечується державою шляхом проведення відповідної промислової, аграрної, структурної, інвестиційної, фінансово-кредитної та соціальної політики.

4.Забезпечення достатньої безпеки країни. До загального поняття національної безпеки включаються економічна, соціальна, інформаційна, демографічна, продовольча, енергетична, науково-технічна, оборонна безпека. Україна належить до країн світу, в яких склалася висока залежність розвитку матеріального виробництва від мінерально-сировинної бази. Тут виробляється близько 5% світового обсягу мінерально-сировинних ресурсів. У цілому наявна мінерально-сировинна база нашої країни спроможна забезпечити збалансований розвиток базових галузей промисловості та агропромислового комплексу, надходження валютних коштів. Разом з тим існує висока залежність України від імпорту енергоносіїв. Крім того, за рахунок власного виробництва лише наполовину задовольняються потреби в продукції целюлозно-паперової, текстильної і медичної промисловості.

5. Орієнтація в процесі вирішення конкретних питань РПС на забезпечення високої конкурентоспроможності продукції. Ця закономірність ґрунтується на врахуванні специфіки ринкової кон'юнктури, в основі якої - кількісне і якісне співвідношення попиту і пропозиції не тільки на товарному ринку, а й на ринку робочої сили, ринку капіталу. Прикладом незбалансованості попиту на робочу силу і її пропозиції є ринок праці в західних областях України, які традиційно належать до трудонадлишкових регіонів, або Донецький регіон з причини масового закриття шахт. Досягнення збалансованості вимагає підвищення рівня попиту на робочу силу через введення в дію нових промислових, сільськогосподарських та інфраструктурних об'єктів відповідно до професійно-кваліфікаційних характеристик основного резерву робочої сили.

6. Економічно ефективне РПС. Сучасне виробництво характеризується великими витратами на транспортування сировини, палива, готової продукції внаслідок територіальної віддаленості між окремими елементами виробництва. Ці витрати є вагомою часткою сумарних витрат і тому істотно впливають на рівень продуктивності суспільної праці. Раціональна територіальна організація ПС повинна забезпечувати найвищу продуктивність суспільної праці завдяки максимальній економії її за рахунок

зменшення витрат на подолання територіального розриву між виробництвом і споживанням. Закономірність економічно ефективного РПС ПС реалізується через принцип наближення виробництва до джерел сировини, енергії та споживача.

7. Комплексний розвиток і РПС. Комплексний розвиток і ефективна спеціалізація відповідають найважливішій вимозі господарювання – досягненню найбільших результатів за оптимальних витрат. Функціональне поєднання і взаємопов'язаний розвиток галузей на певній території дає економію за рахунок зниження витрат основного виробництва, а також здешевлення перевезень сировини і готової продукції, спільного використання виробничої інфраструктури.

Основними рисами комплексного розвитку економічних районів є :

- найбільш повне екологічно і економічно виправдане використання ресурсів регіону;
- раціональна галузева і територіальна структура господарювання, яка відповідає соціальним і економічним умовам регіону;
- тісний взаємозв'язок і збалансованість усіх ланок господарства регіону.

8. Територіальний поділ праці. У результаті територіального поділу праці в господарстві формується така територіально-галузева структура, яка найбільш повно відповідає природним, демографічним, економічним і соціальним умовам регіону і потребам міжрегіонального ринку. РПС з урахуванням територіального поділу праці і спеціалізації регіонів знижує витрати виробництва і веде до підвищення ефективності господарства. У результаті розвивається ефективна територіальна спеціалізація з допоміжними і обслуговуючими галузями, формується господарський комплекс з його внутрішньою структурою і міжрегіональними зв'язками.

9. Територіальна концентрація виробництва. Територіальна концентрація виробництва і населення зумовлюються сприятливими природними умовами, вигідним економіко-географічним положенням, загальною економічною ситуацією, а також історико-економічними особливостями розвитку території. Цей процес найбільш чітко проявляється у формуванні промислових утворень – центрів, вузлів, агломерацій, технополісів, урбанізованих зон. Таким чином, закономірність територіальної концентрації виробництва відображає об'єктивну тенденцію, яка проявляється в отриманні додаткового економічного ефекту за рахунок просторової агломерації сфери матеріального виробництва і сфери послуг, розвитку територіальних поєднань промислових підприємств, локалізації господарської діяльності.

10. Глобалізація економіки та її регіоналізація. Сучасний етап розвитку економіки характеризується наявністю двох протилежних процесів – глобалізації економіки та її регіоналізації.

Глобалізація економіки проявляється через світовий ринок, який стирає межі між країнами, а регіоналізація розвивається завдяки централізації

господарювання як особливого типу територіального управління економічними відносинами. Україна має певні конкурентні переваги у світогосподарській системі і тому може брати активну участь у глобальних економічних процесах. Це стосується, зокрема, унікального природно-ресурсного потенціалу, передусім рудних (залізо- та марганево-рудних) ресурсів, які можуть відіграти важливу роль у розвитку світової економіки як її природна база. Природні умови України суттєво доповнюються і наявним виробничим, людським та науково-технічним потенціалом.

3. Принципи розміщення суспільного виробництва

На основі пізнання законів і закономірностей розробляються принципи РПС та розвитку економіки регіонів.

Принципи – це сукупність головних ідей та вихідних положень, що формують першооснову РПС. Це також правила господарської діяльності та управління економікою, які повністю ґрунтуються на закономірностях РПС.

Основні принципи РПС:

1. Принцип раціонального розміщення виробництва. Суть цього принципу полягає в тому, щоб під час розміщення об'єктів досягалась висока ефективність народного господарства. Раціональне розміщення виробництва передбачає:

- наближення виробництва до джерел сировини, палива, енергії і води;- - -
- наближення трудомістких галузей до районів і центрів зосередження трудових ресурсів;
- наближення масового виробництва малотранспортабельної продукції до місць її спживання;
- уникнення зустрічних перевезень однотипної сировини, палива, готової продукції з одного регіону в інший;
- обмеження надмірної концентрації промисловості у великих містах, переважне розміщення нових промислових об'єктів у малих і середніх містах;
- охорона природи і забезпечення комфортних екологічних умов проживання населення.

2. Принцип комплексного розміщення виробництва. Згідно з цим принципом розміщення об'єктів передбачає:

- комплексне використання природних ресурсів та відходів їх переробки;
- раціональне використання трудових ресурсів різних вікових груп чоловічої і жіночої статі;
- встановлення ефективних виробничих зв'язків між підприємствами;
- створення єдиної виробничої і соціальної інфраструктури з метою обслуговування локальних виробничих комплексів та населених пунктів.

3. Принцип збалансованості і пропорційності розміщення виробництва. Передбачає дотримання збалансованості між виробничими потужностями

і обсягом виробництва, з одного боку, і наявністю сировинних, паливно-енергетичних, трудових, сільськогосподарських ресурсів регіону – з другого; дотримання пропорційності між галузями спеціалізації, допоміжними та обслуговуючими, між добувною і обробною ланками виробництва, а також між виробничою та соціальною сферами.

4. Принцип внутрішньодержавного та міжнародного поділу праці. Країна і регіони повинні розвивати ті галузі виробництва, для яких складаються найкращі умови: затрати праці є найнижчими і навколишньому природному середовищу завдається мінімальна шкода, а їх продукція є конкурентоспроможною і користується постійним попитом на міжнародному та внутрішньому державному ринках.

5. Принцип обмеженого центрizmu. Передбачається створення умов для розвитку ПС у регіоні з метою підвищення рівня його соціально-економічного розвитку. Однак, розвиток кожного регіону не повинен вступати у суперечність з державною регіональною політикою, яка розробляється з урахуванням загальнодержавних інтересів, що є пріоритетними.

6. Принцип вирівнювання рівнів економічного розвитку районів ат областей. Передбачає зближення територій за інтегральними показниками, що характеризують кінцеву результативність їх господарської діяльності (наприклад, валова додаткова вартість на душу населення). Реалізація цього принципу ґрунтується на всебічному розвитку регіональної інтеграції, використанні переваг територіальної концентрації виробництва.

7. Принцип забезпечення екологічної рівноваги. Передбачає формування екологобезпечного типу господарства, раціональне використання природно-ресурсного і трудового потенціалу регіону. Під час вибору можливих варіантів розміщення виробництва перевага надається тим з них, які не створюють екологічної напруженості на певній території.

4. Основні фактори і критерії, що впливають на РПС.

Економічно ефективне розміщення і територіальна організація ПС можлива лише за умови врахування сукупності чинників, що впливають на ці процеси.

Чинники РПС – це сукупність причин, що зумовлюють вибір місця просторового розміщення окремих підприємств, їх груп і галузей.

Розрізняють такі групи чинників:

- сировинні (кількісні запаси і якісний склад природних ресурсів, умови їх експлуатації і використання, кліматичні, гідрогеологічні.
- екологічні (природоохоронні, комплексного використання природних ресурсів і чинники забезпечення сприятливих екологічних умов для життя і діяльності населення).
- технічні (досягнутий і можливий у перспективі рівень техніки і

технологій).

- соціально-демографічні (забезпеченість виробництва трудовими ресурсами, стан виробничої і соціальної інфраструктури).
- економічні (вартість капіталовкладень, строки будівництва, ефективність виробництва, призначення і якість продукції, виробничі зв'язки, економіко-географічне і транспортне положення).

Серед природних чинників найважливішу роль відіграють сировинний, паливно-енергетичний, водний.

Сировинний чинник. Відомо, що витрати на сировину і матеріали в багатьох галузях промисловості становлять більше половини витрат. Такі виробництва і галузі називають матеріаломісткими.

Ступінь матеріаломісткості визначається відношенням суми витрат на сировину до вартості виробленої промислової продукції або зіставленням натуральних величин – ваги сировини та ваги готової продукції. Якщо таке відношення <1 , то виробництво – не матеріаломістке, а якщо >1 , то таке виробництво матеріаломістке.

Вирізняють галузі низької матеріаломісткості (легка промисловість, машинобудування), середньої (вир-во електроенергії, електронного і транспортного устаткування), високо матеріаломісткості (обробна промисловість, переробка сільськогосподарської продукції, хімічна та нафтохімічна промисловість, вир-во шкіри та шкіряного взуття).

Паливно-енергетичний чинник. Виходячи з того, які питомі витрати палива та енергії характерні для різних виробництв, вирізняють три групи галузей:

- високоенергомісткі (де частка паливно-енергетичних витрат становить 30-45% витрат на сировину і матеріали);
- середньо- або малоенергомісткі (в яких частина паливно-енергетичних витрат становить лише 15-20%);
- неенергомісткі (де паливно-енергетичні витрати становлять менше 6%).

Водний чинник. У процесі виробництва промислової та сільськогосподарської продукції споживається велика кількість води. Саме тому вплив водного фактора на розміщення виробництва має велике значення. Найбільш водомісткими є галузі хімії, чорної металургії, очищення первинної текстильної сировини.

Серед соціально-демографічних чинників особливе місце належить демографічному, трудовому, соціальному та споживчому чинникам.

Демографічний чинник. На характер розміщення і розвитку ПС істотно впливають різке падіння показників народжуваності та зростання загальної смертності, погіршення показників шлюбності, низька тривалість життя, несприятлива вікова структура населення.

Чинник робочої сили (трудоий). Вплив цього чинника на розміщення виробництва визначається кількістю затраченої праці на виробництво одиниці продукції – трудомісткістю виробництва. За ступенем трудомісткості виробництва галузі поділяються на такі групи:

- високотрудомісткі – з великими затратами праці (в людино-годинах) на одиницю продукції;
- середньої трудомісткості з меншими, ніж у першій групі затратами праці на одиницю продукції;
- не трудомісткі з мінімальними затратами праці на одиницю продукції;

Соціальний чинник. Включає соціальну інфраструктуру, що задовольняє потреби населення в освіті, охороні здоров'я, сфері послуг та житлово-комунальному обслуговуванні, санітарно-гігієнічні умови. З розвитком ПС роль соціального чинника постійно підвищується.

Споживчий чинник. До районів і центрів споживання тяжіють переважно ті галузі, що зайняті обслуговуванням населення або ж виробляють малотранспортабельну продукцію.

Серед економічних чинників необхідно виділити транспортний, ринкової кон'юктури та економіко-географічного положення.

Транспортний чинник. Залежно від величини транспортних витрат розміщення виробництва тяжіє до сировини або до споживачів. Якщо витрати перевищують вагу готової продукції, то підприємства вигідно розміщувати поблизу сировини і палива, бо це приводить до скорочення транспортних витрат. Коли витрати сировини і палива менші за вагу готової продукції, підприємства можуть бути розміщені на значній відстані від сировинних баз.

Чинник ринкової кон'юктури. Визначає Рух цін, цінних паперів, обсягів виробництва, зайнятості населення. Кон'юктура ринку складається Яна основі співвідношення між наявними на ринку матеріальним цінностями і послугами та потребами в них. Стимулом для розвитку виробництва є зростання попиту на вироблену продукцію, і навпаки, зменшення попиту веде до скорочення виробництва.

Чинник економіко-географічного положення. Економіко-географічне положення об'єкта - це сукупність його просторових відношень до інших, які впливають або можуть впливати на його розвиток. До найважливіших відношень належать відношення до джерел природних і трудових ресурсів, ринків збуту продукції, головних економічних центрів і вузлів.

Питання для самоперевірки.

1. В чому заключається сутність економічного закону і закономірності?
2. Назвіть основні закономірності розміщення продуктивних сил.
3. Перерахуйте принципи розміщення суспільного виробництва.
4. Які Ви знаєте основні фактори, що впливають на характер територіального розміщення галузей і підприємств?
5. Сутність і роль соціальних і екологічних критеріїв у розміщенні продуктивних сил.

Тема 3. Економічне районування та територіальна

структура народного господарства

Мета: уявити сутність економічного районування та територіальної структури народного господарства

План.

1. Сутність економічного району та об'єктивний характер його формування
2. Основні районоутворюючі фактори
3. Принципи і критерії виділення великих економічних районів, їх основні типи.
4. Мережа економічних районів України та практичне значення економічного районування.

1.

У загальному розумінні район визначається як поняття, що означає територію, що вирізняється своїми специфічними особливостями – природними, історичними, соціально-економічними та іншими.

Основою формування економічних районів є територіальний поділ праці, що зумовлює виробничу спеціалізацію окремих територій і розвиток міжрайонної кооперації.

Сам процес економічного районування має собою доцільний, науково обґрунтований поділ країни на економічні райони.

Значного розвитку набула теорія і методологія економічного районування у постсоціалістичних країнах, насамперед, у працях учених колишнього Радянського Союзу, що було зумовлено розвитком планової господарської системи.

Вагомий внесок у розроблення наукових засад економічного районування зробили такі радянські економіко-географи і економісти, як М.М. Барановський, М.М. Колосовський, П.М. Алампієв та ін.

За визначенням П.М. Алампієва, економічний район – це географічно цілісна територіальна частина народного господарства країни, яка має свою виробничу спеціалізацію, міцні внутрішні економічні зв'язки і нерозривно пов'язана з суспільним територіальним поділом праці. Є і інші визначення економічного поняття економічного району. Спільними для них є такі ознаки: територіальна цілісність, спеціалізоване господарство, його комплексність, тісні внутрішньорайонні і міжрайонні економічні зв'язки, особливість економіко-географічного положення.

Великі економічні райони – це територіальні спеціалізовані частини народного господарства країни, взаємопов'язані між собою постійним обміном виробленої в них продукції та іншими економічними відносинами.

Економічний район – це форма територіальної організації народного господарства, що утворюється на основі суспільного територіального поділу праці, виникнення і формування районних територіальних виробничих

комплексів (ТВК).

В результаті глибоких наукових дискусій і розробок визначились загальноприйняті основи економічного районування. Виходячи з позицій діалектичного підходу до розвитку і РПС і об'єктивності процесів формування економічних районів, науково визначені районоутворюючі фактори, принципи і критерії виділення економічних районів та їх основні типи.

2.

На формування економічних районів впливають різні фактори: *природні, економічні та історичні*. Основними із них є економічні:

1. Першим і головним районоутворюючим фактором у кожній країні є суспільний територіальний поділ праці, який є результатом просторового прояву дії економічного закону суспільного поділу праці. Територіальний поділ праці проявляється у господарській спеціалізації окремих частин території країни на різних видах виробничої діяльності відповідно до їх природних умов і наявних трудових та інших ресурсів. Його розвиток відкриває шлях до максимального, найбільш ефективного використання сприятливих для виробництва умов кожної території, вигідного географічного положення, значних запасів мінеральних (особливо паливно-енергетичних) ресурсів, комбінування виробництв, що їх використовують, а також використання навичок і виробничого досвіду населення, які набуті ним протягом певного історичного періоду.

2. Другим важливим районоутворюючим фактором, який є похідним від першого (територіального поділу праці), є *територіальні виробничі комплекси (ТВК)*.

Сукупність однорідних або тісно зв'язаних між собою різних елементарних техніко-економічних комплексів, розташованих на компактній території, утворює ТВК, який охоплює значну частину економічного району. Прикладом елементарних техніко-економічних комплексів можуть бути цукрові заводи з їх сировинними зонами і взаємопов'язаних з ним тваринництвом, яке використовує відходи цих виробництв та маслозаводи, розташовані в сільській місцевості. В межах одного великого економічного району може бути один, або декілька тісно пов'язаних ТВК.

3. До основних районоутворюючих факторів належать також і *найбільші міста* країни, *великі регіональні і індустріальні центри* із зонами економічного тяжіння до них периферійних територій. На Україні такими центрами є Харків, Дніпропетровськ, Донецьк, Одеса, Львів, Київ.

4. До районоутворюючих факторів належать *особливості економіко-географічного положення території району*. Вони значною мірою впливають на формування спеціалізації його господарства. Так, наприклад, вихід Південного економічного району України до Чорного моря обумовив значний розвиток у його народногосподарському комплексі морського

транспорту, суднобудування і судноремонту, риболовства і рибопереробної промисловості, портово-промислових центрів, курортно-туристичного комплексу.

5. Великий вплив на утворення економічного району мають *природні умови і ресурси*. Вони є основою розвитку і спеціалізації сільського господарства і промисловості, мають значний вплив на формування галузевої структури територіальних виробничих комплексів, на розвиток і розміщення енерго-водо-трудомістких виробництв, а також на галузеву структуру сільського господарства (Закарпаття - виноградарство, садівництво).

6. До районоутворюючих факторів належать також *основні форми територіальної організації виробництва* – це промислові центри (не міста в означенні запам'ятати), промислові вузли (зосереджені в одному місті, чи в близько розташованих містах і селищах міського типу), одногоалузеві і багатогоалузеві промислові райони, районні і обласні АПК, які разом з транспортним комплексом та інфраструктурою об'єднуються в НГК економічного району.

7. Важливу роль у формуванні економічних районів *відіграє транспорт*. Наявність розвинутої транспортної мережі на певній території впливає на темпи формування економічного району, забезпечує йому здійснення широких міжрайонних економічних зв'язків, посилює формування он економічного тяжіння периферійних територій до їхнього економічного ядра.

8. *Національно-політичний устрій та адміністративно-територіальний поділ країни*. В умовах ринкової економіки, коли ще значна кількість підприємств залишається власністю держави, а в сільському господарстві зберігаються кооперативні сільськогосподарські підприємства, адміністративні області залишаються ще як єдине господарське ціле зі своїми органами управління господарством.

3.

У науковій літературі обґрунтовується і використовується ряд критеріїв і принципів економічного районування. До основних із них належать такі:

1. Загальний (міжгалузевий) економічний район має бути великою економічно цільною територією, на якій є значні природні ресурси, необхідні для визначення його господарської спеціалізації і забезпечення сучасного і перспективного розвитку.
2. Розміри територій великих економічних районів повинні відповідати вимогам скорочення перевезення масових вантажів в межах району до економічно доцільних відстаней, а величини економічних потенціалів районів повинні бути близькими між собою.
3. Економічний район повинен являти собою виробничо-економічну територіальну єдність, яка створюється розвиненими внутрішніми виробничими зв'язками і мати спеціалізацію господарства у масштабі

- країни.
4. На території інтегрованого економічного району повинен бути сформований достатньо потужний НГК, основу якого становлять територіально виробничі комплекси з такою галузевою структурою:
 - а) профільюючі галузі (галузі спеціалізації району в масштабі країни), які включають до свого складу кілька галузей промисловості і сільського господарства;
 - б) галузі які розвиваються як суміжні з галузями попередньої групи і забезпечують комбіновану переробку сировини, а також галузі, що обслуговують потреби галузей спеціалізації району (ремонт обладнання, виробництво будматеріалів тощо);
 - в) галузі, які забезпечують потреби населення району промисловими і продовольчими товарами, необхідними матеріалами.
 5. При виділенні економічного району повинні враховуватися економіко-географічне положення території і його вплив на спеціалізацію та особливості РПС.
 6. Врахування при виділенні економічного району принципу економічного тяжіння, тобто необхідності включення в його межі основної територіальної частини або і всієї зони формуючого впливу головного регіонального центру.
 7. До складу великих економічних районів повинні повністю включатися території адміністративних областей, автономних республік без порушення їх меж.

Наукова і практична необхідність диференційованого підходу до вивчення територіально-господарських відмінностей у межах країни обумовлює потребу систематизації різних економічних районів.

Науково обґрунтованим є об'єктивне існування двох типів економічних районів – 1) *галузових* і 2) *загальних або багатогалузових* (інтегральних).

Галузеве (спеціальне) районування. Цей тип економічних районів виникає під впливом закономірності концентрації підприємств окремої галузі народного господарства і пов'язаних з ними обслуговуючих виробництв. Так, наприклад, у сільському господарстві виділяються райони виробництва зернових і технічних культур, виноградарство і садівництво, а в промисловості – райони вугільної, металургійної, хімічної, легкої та ін. галузей індустрії. Галузеві економічні райони є складовою частиною загальних економічних районів.

Загальне (інтегральне) економічне районування базується на регіональних НГК, в основі яких знаходяться ТВК різного ступеня сформованості або їх складові частини.

За цим районуванням виділяється три підтипи інтегральних економічних районів: 1). *великі* (макрорайони), 2). *середні* (мезорайони), 3). *малі* (мікрорайони).

Великі (інтегральні) економічні райони – це поділ території країни на

найбільші територіальні частини, які об'єднують кілька адміністративних областей: у великих економічних районах, крім галузей спеціалізації в масштабі держави, повинні розвиватись і інші основні галузі виробництва з метою більш повного використання місцевих ресурсів і зменшення обсягів завізної продукції з інших районів.

Середні (інтегральні) райони, як правило, є підрайонами великих економічних районів. Об'єктивною основою цього районування виступає територіальний поділ праці як в масштабах країни, так і в межах великих (інтегральних) економічних районів. Ці райони використовуються як для прогнозування рівня розвитку виробництва і невиробничої сфери та розробки державних програм галузевого розвитку, так і для управління господарською діяльністю.

Малі райони (мікрорайони) – це найнижчий ступінь інтегральних економічних районів. Вони органічно пов'язані з низовим адміністративно-господарським районуванням, їх територія відповідає території внутрібласних адмінрайонів. В цих районах основними галузями виробництва є рослинництво, тваринництво і місцева промисловість, переважно та що переробляє сільськогосподарську продукцію. В межах цих районів можуть бути розташовані і підприємства міжрайонного значення, які впливають на формування обласних господарських комплексів.

4.

Економічне районування України на державній організаційній основі, по суті, розпочалося з 1927р. – Комісією Держплану Росії. Перша спроба виділення економічних районів на Україні була невдалою. Уряд України не прийняв такого поділу, внаслідок якого територія її була поділена на два великих райони. Держплан СРСР виділив Україну як єдиний економічний район.

Тільки в післявоєнний період в Україні були визначені майже всі сучасні області, а також завершилось об'єднання території України з її західними землями і Кримом, розпочалась науково обґрунтована розробка мережі економічних районів.

Первоначально в 1952 році вченими в Україні було виділено 5 економічних районів (груп, областей).

- 1) Центральний (Київська, Чернігівська, Житомирська, Вінницька і Кам'янець-Подільська);
- 2) Південно-Східний (Сталінська, Ворошиловоградська, Дніпропетровська, Запорізька);
- 3) Північно-Східний (Харківська, Полтавська, Сумська);
- 4) Південно-Західний (Одеська, Миколаївська, Херсонська, Кіровоградська, Ізмаїльська);
- 5) Західний (Львівська, Дрогобицька, Станіславська, Тернопільська, Рівненська, Волинська, Чернівецька і Закарпатська).

Потім мережа економічних районів України була переглянута в

1957р., 1960 р. і в 1963 році, яка проіснувала до 1990 року.

Після розвалу СРСР, в умовах переходу України до ринкової економіки і самостійного економічного розвитку стара мережа великих економічних районів втратила своє призначення.

Сучасна мережа економічних районів України має такий склад областей:

1. Донецький (Донецька і Луганська області);
2. Придніпровський (Дніпропетровська, Запорізька і Кіровоградська області)
3. Східний (Харківська, Полтавська і Сумська області);
4. Центральний (Київська і Черкаська обл., м. Київ);
5. Поліський (Волинська, Житомирська, Рівненська, Чернігівська області)
6. Подільський (Вінницька, Тернопільська, Хмельницька області);
7. Причорноморський (АР Крим, Миколаївська, Одеська, Херсонська області, м. Севастополь);
8. Карпатський (Закарпатська, Львівська, Івано-Франківська, Чернівецька області).

Велике прикладне значення економічного районування полягає в тому, що воно є основою формування і реалізації державної регіональної економічної політики, а також використовується в практиці територіального управління господарством, при виборі доцільних варіантів розміщення нових виробничих об'єктів та вдосконаленні територіальної структури господарства, обґрунтуванні перспектив розвитку територіально-виробничих комплексів. Економічне районування сприяє підвищенню ефективності використання ресурсного, виробничого і науково-технічного потенціалу регіонів і всієї країни. Таким чином, *економічне районування є науковим методом територіальної організації народного господарства* і водночас одним із засобів раціонального розміщення виробництва, вдосконалення його спеціалізації та піднесення соціально-економічного розвитку.

Питання для самоперевірки.

1. Наука про економічне районування.
2. Принципи економічного районування та форми територіальної організації продуктивних сил економічних районів.
3. Перерахуйте мережу економічних районів України.
4. Диспропорції у територіальній структурі національної економіки.
5. Економічне районування України та його практичне значення.

Тема4. Регіон у системі територіального поділу праці

Мета: уявити сутність та різновиди територіального поділу праці, вивчити показники економічної ефективності ТПП.

1. Поняття регіону та його інтегральна характеристика.

2. Сутність ТПП та його різновиди.
3. Економічна ефективність ТПП.

1.

Регіон – це система трьох середовищ: природного, матеріального (створеного людиною) та соціального. Регіональна цілісність передбачає територіальну цілісність та неподільність.

Одна з функцій регіональної економіки - створення різних сервісних виробництв та організацій, а також виробництв, що випускають продукцію міжгалузевого призначення. Регіональні органи управління можуть виконувати засновницьку функцію, тобто стати фундаторами нових типів сервісних та виробничих організацій, які згодом можуть функціонувати самостійно. У галузі науково-технічного прогресу функцією регіональної економіки є забезпечення адаптації досягнень науково-технічного прогресу до місцевих умов. На регіональному рівні можлива координація діяльності різних наукових установ та мобілізація їхніх зусиль на розв'язання завдань регіонального характеру. У сфері регіональної економіки має перебувати й зовнішньоекономічна діяльність, бо багато її форм, такі як вільні економічні зони, прикордонна та прибережна торгівля, іноземний туризм, мають регіональний характер, а інші тісно пов'язані з рівнем розвитку інфраструктури, господарської культури та ділового сервісу регіону.

Таким чином, господарство регіону є відкритою економічною системою, що функціонує на основі спеціалізації, міжрегіональної інтеграції, зміст яких реалізується через галузеві, міжгалузеві та міжрегіональні виробничо-економічні зв'язки.

Для регіональної економіки характерні такі ознаки функціонування:

- комплексність екологічного, економічного та соціального розвитку;
- єдність процесів природокористування та охорони навколишнього середовища;
- територіальна спільність виробництва;
- відповідність системи розселення демографічній ситуації та розміщенню виробництва;
- цілісність системи соціальної інфраструктури;
- поєднання територіального та галузевого управління об'єктами.

Інтегральну характеристику регіону дає соціально-економічний потенціал (СЕП). Його основу становить економічний потенціал, що характеризується величиною національного багатства, сукупного та кінцевого продукту, національного прибутку, вартості основних фондів, абсолютними розмірами виробництва життєво важливих видів продукції. Він

визначає загальні можливості країни або регіону, їхню економічну спроможність.

Сутність соціально-економічного потенціалу на регіональному рівні впливає з єдності економічної та соціальної політики. Серед вихідних компонентів особливо вирізняються природа, людина та виробництво, а рівень, структура та динаміка матеріального виробництва визначають соціально-економічні можливості. Тому для оцінки потенціалу важливе значення має визначення питомої ваги прогресивних галузей промисловості, якісних параметрів та структури основних виробничих фондів, здатності адаптації виробничих систем до використання досягнень науково-технічного прогресу тощо.

Незалежно від конкретного регіону, до складу СЕП (соціально-економічного потенціалу) входять природно-ресурсний, демографічний, науково-технічний, виробничий, науковий, рекреаційний, інформаційний, соціальний та культурний потенціали. Структура СЕП пов'язана з особливостями місця та ролі регіону в територіальному поділі праці. Наприклад, виробничий потенціал може бути розподілений згідно з галузевою структурою матеріального виробництва.

Виробництво матеріальних благ починається з вибору території, місця його організації. При цьому виникає низка складностей, що мають життєво важливе значення: якими критеріями керуватися при виборі місця господарювання? Які природні ресурси та господарські умови даної території можуть дати людині найбільшу користь? Як, у якій послідовності та навіщо використовувати ці ресурси та умови? Які види виробництва організувати на даній території та як їх сполучити тощо. Відповіді на ці питання відбиті у регіональній політиці держави. Ця політика, а також механізм її реалізації, повинні сприяти зростанню комплексності розвитку регіону, оптимізації розміщення продуктивних сил по території країни, вирівнюванню умов господарювання та життєдіяльності людини.

У процесі розробки регіональної політики велике значення має аналіз чинних тенденцій та закономірностей розвитку окремих регіонів, вимірювання та оцінка рівнів використання їхніх соціально-економічних потенціалів, оцінка ефективності функціонування матеріального та нематеріального виробництва, виявлення специфіки та масштабів індивідуального споживання. Такий аналіз може також бути інформаційною основою для перерозподілу сукупного суспільного продукту та національного прибутку.

Для здійснення регіональної політики та побудови господарства потрібний соціально-економічний аналіз у таких напрямках:

- комплексна оцінка дійсного соціально-економічного потенціалу регіону,

- виявлення джерел та масштабів розвитку,
- визначення та оцінка варіантів перспективного соціально-економічного розвитку регіону.

Таким чином, однією з найважливіших задач розробки регіональної політики є визначення перспектив розвитку кожного регіону, його цільової функції з загальнодержавних позицій, враховуючи те, що економіка України - це єдиний народногосподарський комплекс. Ці перспективи, враховуючи пріоритети у розвитку окремих регіонів, повинні виявлятися на основі раціоналізації розміщення продуктивних сил країни і виражатися передусім у визначенні та систематичному уточненні спеціалізації регіону. Складовою частиною регіональної політики є державні регіональні програми, які реалізуються у масштабі країни, окремих областей, систем розселення. Виконання таких програм має забезпечуватися спеціальними фондами регіонального розвитку та протекціоністською політикою держави стосовно окремих регіонів (надання пільг, розподіл фінансових коштів тощо). Вони покликані сприяти скороченню соціально-економічного розвитку між регіонами. В Україні найбільш актуальною є розробка програм для Донбасу, Придніпров'я, Причорномор'я та Криму, Карпат, Полісся, зони Чорнобильської АЕС.

Важливим аспектом розробки економічної політики у регіоні є комплексний розвиток, що реалізується на основі раціонального використання всіх територіальних ресурсів багатоцільового призначення (трудових, земельних, водних, енергетичних, рекреаційних тощо). Для максимальної мобілізації внутрішніх ресурсів, міжрегіональних зв'язків необхідна розробка та реалізація регіональної господарської політики на локальному рівні, що пов'язано з інвестиційною політикою у регіоні. Її наслідком має стати регіональний господарський механізм, основу якого становить система стимулів та регуляторів територіальних відношень. Це ціни й тарифи, ставки платежів за територіальні ресурси, система нормативів формування державного і місцевих бюджетів, централізовані державні й місцеві фонди розвитку тощо. Окрім того, сюди належать договірні та інші економічні форми організації територіальних стосунків.

Важливим питанням дієвості економічного механізму є така організація всіх його елементів, яка дозволяє органічно поєднувати у єдиній системі централізовані, тобто державні, та децентралізовані засади територіального управління. Механізм централізованого економічного управління покликаний забезпечити економічними засобами проведення загальнодержавної регіональної політики, включно з розв'язанням таких завдань, як раціональне розміщення великих підприємств, поліпшення використання територіальних ресурсів.

Світовий досвід показує, що глибока централізація управління економікою регіону неефективна. Без ініціативи регіонів неможливо забезпечити ефективний розвиток їхнього господарства: з розвитком суспільства децентралізація управління економікою, у тому числі регіональною, має зростати. Одним з проявів цього є зміна відносин місцевих господарських органів та ланок вищого підпорядкування. Саме це висвітлює Закон України "Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні". Відповідно до цього Закону територіальною основою місцевого самоврядування є місто, район у місті, селище чи село. При цьому основна цінність децентралізації полягає у можливості враховувати специфічні місцеві умови - як природні, так і господарські. Врахування природних умов дозволяє оптимізувати галузевий склад розміщення підприємств, сформулювати вимоги до них у екологічній, соціальній сфері. Господарські умови визначають можливості кооперування й комбінування підприємств у галузі обміну продукцією, комплексного використання джерел сировини, спільного споживання послуг інфраструктури. Нормальне функціонування економіки регіону та його добробут не пов'язані з повним самозабезпеченням, а, навпаки, передбачає розширення масштабів виробництва профільних видів продукції та їхнє вивезення для здійснення еквівалентного міжрегіонального обміну.

У кожному регіоні можуть бути виділені галузі, що займають провідне місце в господарстві, галузі спеціалізації. Регіональна спеціалізація може бути внутрішньорегіональною, міжрегіональною та міжнародною. Галузі спеціалізації підрозділяються на профільні, що мають значну питому вагу в структурі господарства даного регіону, та непрофільні, що мають незначну питому вагу.

Основою визначення спеціалізації є ступінь участі регіону в територіальному поділі праці. Територіальний поділ праці — це одна з форм суспільного поділу праці, нерозривно пов'язана з галузевою її формою. Саме поділ праці диференціює процес виробництва, зумовлює глибину його спеціалізації, формує галузеву структуру, забезпечуючи тим самим високу ефективність індустріального розвитку. При цьому галузі розташовують свої підприємства на території, найбільш сприятливій для їхнього розвитку.

До спеціалізованих відносяться ті галузі господарства, які зосереджують свою діяльність на обмеженій території, можуть ефективно обслуговувати потреби не лише свого, але й інших регіонів. Найбільш розвинуті міжрегіональні зв'язки у паливній, металургійній, машинобудівній, лісозаготівельній промисловості завдяки концентрації виробництва в обмеженій кількості районів. Завдяки широкому асортименту відбувається значний обмін продукцією легкої та харчової промисловості.

Завдяки міжрегіональному обміну використовуються найбільш унікальні особливості природно-господарських регіональних комплексів,

відбувається взаємодоповнення економіки. Спеціалізацією в широкому розумінні є визначення економічного профілю (індустріальний, індустріально-аграрний, аграрний). Докладніша спеціалізація характеризується галузями, підгалузями і навіть окремими виробництвами усередині сфери господарства. Таким чином, основою характеристики регіональної спеціалізації є високий рівень концентрації та висока питома вага даного виробництва у регіоні, а також ефективне обслуговування не лише свого, але й інших регіональних структур, активна участь у загальнодержавному поділі праці.

Для визначення спеціалізації регіонів країни застосовуються такі показники:

- частка виробництва продукції галузей спеціалізації (промисловості, сільського господарства) регіону стосовно загального по країні виробництва продукції відповідної галузі;
- коефіцієнт локалізації (зосередження) даної галузі (виробництва) на території регіону;
- коефіцієнт виробництва продукції на душу населення; цей показник обчислюється за виробництвом продукції у вартісному та натуральному вираженні й розраховується як відношення виробництва на душу населення того або іншого продукту в регіоні до аналогічного показника по країні;
- коефіцієнт товарності визначається як відношення вартості завезеної продукції до тієї, що виробляється у регіоні, а за деякими видами продукції - як відношення вивезення з району даної продукції до її виробництва у натуральних показниках.

Отже, виробниче спеціалізованими можна вважати галузі, що мають коефіцієнт локалізації та виробництва продукції на душу населення понад одиницю та продукція яких великою мірою задовольняє потреби інших регіонів.

2.

Категорія «територіальний поділ праці» виступає важливою умовою аналізу різних форм організації продуктивних сил в масштабі регіонів, окремих країн і в об'єднаннях держав світу. Цей об'єктивний процес є основою для встановлення промислових відношень в системі народного господарства, відношення між цілим і його частинами. Територіальний поділ праці - це об'єктивний процес розвитку продуктивних сил, при якому відбувається відокремлення різних видів трудової діяльності, спеціалізація окремих виробничих одиниць, обмін між: ними продуктами своєї діяльності. Ця просторова форма поділу праці означає закріплення певних видів виробництва за територіями (районами, країнами). Процес територіального

поділу праці проходить на основі розвитку спеціалізації господарських регіонів і взаємозв'язків між ними через обмін. Різні економічні регіони стають все більш взаємопов'язаними і взаємозалежними в процесі розвитку їх продуктивних сил, коли усупільнення виробництва досягає такого високого рівня розвитку, що окремі з них виступають як спеціалізовані частини народного господарства країни. Однак господарська спеціалізація і товарний обмін виконують в територіальному поділі праці різні і протилежні функції. Перша диференціює господарство регіонів країни на виробництві певних видів продукції і перетворює їх у взаємозалежні. Друга об'єднує (інтегрує) ці регіони як взаємопов'язані частини єдиного цілого.

Поділ праці між районами країни має винятково важливе значення для розвитку теорії розміщення продуктивних сил, для економічного районування і територіально-виробничого комплексоутворення. Цей об'єктивний процес є основою для встановлення просторових відношень в системі народного господарства країни. Отже, територіальний поділ праці - це категорія, що виступає як основна при аналізі господарських поєднань в масштабі країни, а також в об'єднаннях країн, які мають різний характер господарської діяльності. Вона дає можливість пізнати за допомогою системного аналізу цілісні складні суспільно-територіальні системи в процесі їх розвитку і взаємозв'язку. Чим глибший рівень поділу праці між окремими районами, галузями, містами, тим вищий рівень розвитку продуктивних сил країни.

Які ж найважливіші передумови територіального поділу праці, спеціалізації економічних регіонів, розміщення продуктивних сил? Відомо, що розміщення підприємств і цілих галузей господарства в тих чи інших районах країни завжди пов'язувалось з особливостями навколишнього середовища, територіальною диференціацією природних умов і ресурсів, а також з економічними умовами розвитку територій. Отже, слід розрізняти природні та економічні (соціально-економічні) передумови розвитку територіального поділу праці.

Об'єктивно існуючими передумовами для виникнення та розвитку територіального поділу праці є природні умови і ресурси. Реалізація їх визначається суспільними умовами виробництва і обміну, оскільки в одних і тих же природних умовах можливий різний територіальний поділ праці та різні напрямки територіальної спеціалізації. В одному районі можна виробляти декілька основних видів продукції, але яким з них треба віддати перевагу - це залежить від економічних факторів. Адже одна і та ж продукція в різних районах виробляється з неоднаковими суспільними затратами. Перевагу надають тим районам, в яких затрати на одиницю продукції є найнижчими. Так, наприклад, лісостепові райони України спеціалізуються на вирощуванні цукрових буряків і виробництві цукру, бо тут затрати на одиницю готової продукції найнижчі у порівнянні з поліськими і степовими районами. Однак це не означає, що в інших районах не можна займатись цим

виробництвом. Просто там воно буде менш вигідним для суспільства через значно вищі затрати на виробництво продукції. Отже, природа надає об'єктивну можливість для діяльності людини. Однак реалізація цієї потенційної можливості підпорядкована певним суспільним законам. Природа ж виступає завжди як зовнішня умова розвитку матеріальних, соціальних і культурних надбань суспільного життя.

Територіальний поділ праці формується лише за умови розвитку взаємозв'язків місцевостей з різною спеціалізацією господарства на основі розвиненого обміну. Рушійними силами цього процесу є рівень розвитку науково-технічного прогресу, спеціалізація діяльності, людей в певних економічних регіонах, економічний ефект виробництва. Однак головним рушієм розвитку територіального поділу праці в сучасних умовах є економічний ефект.

Територіальний поділ праці (ТПП) – процес виробничої спеціалізації території, зумовлений посиленням міжрегіональної кооперації, обміном спеціалізованою продукцією та послугами. Це просторовий вияв поділу суспільної праці взагалі, зумовлений економічними, соціальними, природними, національно-історичними особливостями різних територій та їхнім географічним положенням; один з факторів підвищення продуктивності праці. Ступінь ТПП залежить від рівня суспільного поділу праці у даній країні й, таким чином, може відбивати ступінь розвитку її продуктивних сил.

Власне, в основі ТПП лежать природні умови й ресурси, різноманітність територій, а також відмінності між народами, що там мешкають, та історично сформованими навичками праці. Внаслідок цього виготовлення одного й того самого продукту на одній території потребує менших витрат праці, а на іншій – більших. Тому доцільно зосередити зусилля на виробництві саме того продукту, витрати на який нижчі, відмовившись від виробництва деяких інших продуктів, виробництво яких ефективніше на інших територіях. Водночас продукти, яких бракує, можна одержати в обмін на свої.

У межах однієї країни, виокремлюють внутрішньорайонний поділ праці (спеціалізацію окремих виробництв усередині економічного району) та міжрайонний поділ праці (спеціалізацію районів та обмін товарами між ними). Природні умови є об'єктивними передумовами для появи й розвитку ТПП.

Виділяють шість різновидів ТПП:

1. Генеральний – між країнами й великими економічними районами. Наприклад, між Далекосхідним районом Росії та Японією – за експортом до останньої деревини й кам'яного вугілля. Між Західно-Сибірським економічним районом Росії та Україною – за експортом нафти й газу.

2. Внутрішньорайонний – між промисловими вузлами й містами. Часто-густо в одному з них розташовується головне підприємство, а в іншому – його філії. Або з одного центру до іншого йдуть комплектувальні вироби.

3. Довкола економічного центру (міста, комбінату). Приклади можуть бути ті самі, що й у попередньому ТПП. Крім того, тут доречно згадати про приміське сільське господарство й поставки його продукції до економічного центру. Економічний центр може давати довіллю кваліфіковані кадри, техніку, добрива, нафтопродукти, обладнання, а також переробляти сільськогосподарську продукцію.

4. Постадійний, за якого стадії виробничого процесу територіально роз'єднані (ловіння риби – переробка – консервування, копчення, соління).

5. Фазовий – одна й та сама продукція (наприклад, фрукти) надходить до центрів з різних місць протягом року.

6. Епізодичний – райони або країни обмінюються якимись товарами не постійно.

За науково-технічного поступу географічний поділ праці набуває низки специфічних рис: ускладнюється територіальна спеціалізація господарства, а також галузева, функціональна, розселенська та техногенна структури; прискорюється територіальна концентрація господарської діяльності, розвиваються нові форми територіальної організації виробництва.

3.

Показником економічної ефективності територіального поділу праці є різниця вартостей продукції на місці її виробництва і на місці збуту. М. М. Баранський запропонував для його визначення формулу у вигляді нерівності $C_v > C_p + t$, де C_v — ціна товару на місці продажу (споживання), C_p — ціна товару на місці його виробництва, t — транспортні витрати. Чим більша різниця між лівою і правою частинами нерівності, тим ефективніший територіальний поділ праці. Тобто ціна на товар на місці його виробництва та на місці збуту повинні знаходитись між собою в такому співвідношенні, щоб різниці між ними вистачило на покриття витрат на перевезення продукції.

Отже, економічний ефект залежить від продуктивності праці в різних регіонах та від транспортних витрат на перевезення товарів. Крім цього, треба враховувати інші вигоди від територіального поділу праці, зокрема компенсацію витрат, пов'язаних з часом обігу товару (доставка і реалізація), збільшення капіталовкладень при освоєнні нових родовищ корисних копалин, фінансування капітального будівництва тощо. В результаті розвитку територіального поділу праці в ширину, відбуваються великі зміни в розміщенні продуктивних сил як в країні, так і в міжнародному масштабі.

Розвиток територіального поділу праці і рівномірне розміщення продуктивних сил несумісні, вони навіть суперечать одне одному. Кожен район як господарська система продуктивних сил є одночасно підсистемою в народному господарстві країни. Всі економічні райони функціонують на основі тісних економічних взаємозв'язків, що складаються в залежності від того, як формується система територіального поділу праці. Розміщення продуктивних сил в економічних районах - процес динамічний і неадекватний. В кожному економічному районі ніяк не можна створити всі виробництва і таким чином позбутись ввезення продукції з інших районів, у тому числі з віддалених. Прагнення виробляти в районах буквально всі види продукції не виправдовує себе, оскільки це негативно впливає на всю систему територіального поділу праці і веде до зростання витрат виробництва. Одночасне розміщення продуктивних сил в різних за природними і економічними умовами районах (створення в кожному з них однакової або близької структури чи однакового типу економічного розвитку) звужує масштаби територіального поділу праці і практично позбавляє виробництво широкого розвитку його важливих форм — концентрації, спеціалізації, кооперування.

Розміщення продуктивних сил в умовах зростання науково-технічного прогресу і поглиблення територіального поділу праці передбачає створення залізничних, автомобільних, трубопровідних і водних магістралей, сучасних великих морських портів і аеропортів. В результаті посилюється інтеграція районів, що знаходяться на значній відстані, розширюються масштаби територіального поділу праці. У той же час відбувається концентрація продуктивних сил переважно навколо великих центрів виробництва, на головних магістральних шляхах сполучення, в акваторіях великих портів. Концентрація виробництва — це один з ефективних шляхів зниження собівартості товарів, що дозволяє збільшити відстань перевезень промислової і сільськогосподарської продукції. Розширення магістральних шляхів сполучення відкриває широкі можливості для розвитку продуктивних сил і територіального поділу праці. Так, завдяки потужним нафто- і газопроводам, лініям електропередачі створюються нові промислові комплекси в районах з нестачею сировини і палива, розвиваються всі інші галузі господарства.

Питання для самоперевірки.

1. Економічна сутність та значення ТПП.
2. Охарактеризуйте основні різновиди ТПП.
3. Економічні передумови формування ТПП.
4. Сутність та інтегральна характеристика СЕПу регіону.

Тема 5. Сутність, мета і завдання регіональної економічної політики.

Мета: уявити сутність державної регіональної економічної політики, її мету та завдання

План.

1. Сутність державної регіональної економічної політики.
2. Об'єкти, суб'єкти та мета ДРЕП.
3. Завдання ДРЕП.

1.

Регіональна політика є невід'ємною складовою загальнодержавної економічної політики. Вона ґрунтується на пріоритетності національних інтересів, економічній самостійності регіонів та сприяє ефективному використанню внутрішнього потенціалу територій.

Державна регіональна економічна політика – це цілеспрямована діяльність держави щодо управління соціальним, економічним, екологічним розвитком регіонів. Вона містить комплекс державних рішень та конкретних заходів, які відповідають економічній стратегії держави.

Ця політика характеризується сукупністю цілей, завдань, механізмів, які визначають її стратегію і тактику. Вона охоплює всю систему взаємовідносин між державою і регіонами, з одного боку, та між регіонами – з другого.

2.

Відповідно до проекту Закону України “Про Концепцію державної регіональної економічної політики” суб'єктами ДРЕПу є центральні та місцеві органи державної влади та органи місцевого самоврядування, які в межах своєї компетенції вирішують питання, пов'язані з соціально-економічним розвитком регіонів.

Зазначеним ЗУ до об'єктів ДРЕПу віднесено територіальні утворення, у межах яких здійснюється державне управління і місцеве самоврядування. У широкому розуміння об'єктами ДРЕПу в ринкових умовах виступають самі регіони, які відрізняються між собою за темпами економічного розвитку, умовами для зайнятості та рівнем його життя; у вузькому значенні – їх адміністративно-територіальні утворення.

Формування і реалізація ДРЕПу ґрунтується на чітко визначеній системі цілей як загального, так і специфічного характеру. На нинішньому етапі соціально-економічного розвитку головною метою ДРЕПу є збільшення національного багатства країни на основі ефективного використання природно-ресурсного, трудового і науково-технічного потенціалу регіонів, раціоналізації систем розселення та досягнення внутрішньо регіональної збалансованості. Ця мета може бути значно деталізована стосовно конкретних сфер суспільного розвитку.

Зокрема, в економічній сфері вона полягає:

- 1) у досягненні економічно доцільного рівня комплектності господарства регіонів та раціоналізації їх структури;
- 2) створенні економічних передумов для розвитку підприємництва та ринкової інфраструктури, проведення земельної реформи та приватизації державного майна і інших ринкових перетворень;
- 3) створенні і розвитку спеціальних (вільних) економічних зон;
- 4) удосконаленні економічного районування країни.

У *соціалній сфері* головна мета регіональної економічної політики України реалізується у:

- 1) *конкретних заходах*, націлених на стабілізацію рівня життя усіх верст населення з поступовим підвищенням рівня добробуту на основі єдиних соціальних стандартів та посилення усіх форм соціального захисту населення;
- 2) забезпеченні продуктивної зайнятості населення через ефективне регулювання регіональних ринків праці та міграційних процесів;
- 3) сприянні покращенню демографічної ситуації з метою збільшення тривалості життя та забезпечення природного приросту населення в регіонах;
- 4) формуванні раціональної системи розселення на основі збереження існуючих та створення нових населених пунктів;
- 5) активізації функціонування сіл та малих міських поселень, регулювання розвитку великих міст.

В *екологічній сфері* державна регіональна економічна політика спрямовується на запобігання забрудненню навколишнього середовища та ліквідацію його наслідків, впровадження механізму раціонального природокористування, збереження унікальних територій та природних об'єктів.

3.

На основі чіткого визначення головної мети державної регіональної економічної політики обґрунтовуються її основні завдання.

Серед пріоритетних завдань на тривалу перспективу державними органами управління визначено структурну перебудову економіки регіонів України, насамперед промислових районів і центрів України з надмірною концентрацією підприємств важкої індустрії та складною екологічною обстановкою (Донецька, Запорізька, Дніпропетровська, Луганська області, м. Київ, Харків, Кривий Ріг, Маріуполь, Дніпродзержинськ та ін.).

Основними завданнями регіональної економічної політики у сфері *соціального розвитку* є забезпечення населення робочими місцями, зниження рівня безробіття та залучення працездатного населення до сфери продуктивної зайнятості. У першу чергу це стосується територій, де реально існує загроза поширення масового безробіття та незайнятості населення (вугільних, металургійних, гірничодобувних центрів Донбасу і Придніпров'я,

Карпатського регіону). Необхідно стабілізувати сферу зайнятості населення у сільській місцевості.

Необхідною передумовою соціального прогресу та одним з важливих завдань регіональної економічної політики є поліпшення демографічної ситуації у регіонах України, покращення соціально-побутових умов життя населення, здійснення заходів щодо підтримки сімей з дітьми та найменш соціально захищених верств населення, зростання рівня споживання населенням товарів та послуг.

У виробничій сфері пріоритетними завданнями державної регіональної економічної політики визначено розвиток експортних та імпортозамінних виробництв у регіонах, де для цього є сприятливі умови (вигідне транспортно-географічне положення, необхідний економічний та науковий потенціал). Це дозволить суттєво вплинути на експортний потенціал територій, вдосконалити структури експорту держави, розширити зовнішньоекономічні зв'язки.

Особлива увага приділяється розвитку сільськогосподарського виробництва на основі удосконалення його спеціалізації та підвищення рівня інтенсифікації з метою нарощування експортного потенціалу, комплексної інтеграції переробних галузей сільськогосподарської продукції та сировини. Передбачається ефективне використання ресурсів Криму, узбережжя Чорного та Азовського морів, Карпат, а також сприятливих за кліматичними та природними факторами районів Волинської, Вінницької, Полтавської та інших областей з метою формування в майбутньому високорозвинутих рекреаційно-туристичних та лікувально-оздоровчих комплексів державного і міжнародного значення.

Питання для самоперевірки.

1. Сутність та характеристика ДРЕПу.
2. Об'єкти, суб'єкти ДРЕПу.
3. Головна мета регіональної економіки.
4. Законодавчі основи регулювання ДРЕПу.
5. Завдання ДРЕПу в різних галузях економіки.

Тема 6. Механізм реалізації регіональної економічної політики.

Мета: уявити сутність та зміст основних принципів РЕПу, ознайомитися з механізмом реалізації регіональної економічної політики та нормативно-правовою базою її здійснення в Україні.

План

1. Основні принципи ДРЕП країни.
2. Механізм реалізації ДРЕП.
3. Організаційно-правова база реалізації регіональної економічної політики.

1.

Державна регіональна економічна політика України формується і реалізується таким чином, щоб забезпечити територіальну цілісність держави, створити рівні умови функціонування регіональних господарських комплексів з метою активізації ролі територій у проведенні економічних реформ та вирішенні соціальних проблем.

Вона, як визначено нормативними документами, ґрунтується на таких основних принципах:

1. Конституційності та законності, тобто реалізація політики відбувається відповідно до Конституції та законів України, актів Президента України та Кабінету Міністрів України на засадах чіткого розподілу завдань, повноважень та відповідальності між органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування.

2. Забезпечення унітарності України та цілісності її території, включаючи єдність економічного простору на всій території держави, її грошово-кредитної, податкової, митної, бюджетної систем.

3. Наближення послуг, що надаються органами державної влади та органам місцевого самоврядування, до безпосередніх споживачів.

4. Диференційованості надання державної підтримки регіонам відповідно до умов, критеріїв та строків, визначених законодавством.

5. Стимулювання співробітництва між органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування у розробленні та реалізації заходів щодо регіонального розвитку.

Під час здійснення конкретних заходів державної регіональної економічної політики, спрямованих на підвищення ролі регіонів у проведенні економічної реформи в країні, *передбачається:*

1) сформуванню нову територіальну структуру державного сектору економіки;

2) реформувати систему управління державним сектором економіки;

3) зміцнити економічні основи місцевого самоврядування та розширити його важливі соціально-економічні функції щодо;

4) здійснити поетапний перехід на обґрунтовану систему бюджетного регулювання та розширити права місцевих органів виконавчої влади у бюджетній політиці України.

2.

Механізм реалізації державної регіональної економічної політики – це система конкретних економічних важелів та організаційно-економічних засобів, за допомогою яких здійснюється державний вплив на просторову організацію ПС, забезпечується соціально-економічний розвиток регіонів, вдосконалюється структура їхнього господарського комплексу.

Основними складовими механізму ДРЕП виступають:

- 2 відповідна законодавчо-нормативна база,
- 3 бюджетно-фінансове регулювання регіонального розвитку,
- 4 прогнозування і програмування, розвиток різних форм територіальної організації продуктивних сил (створення спеціальних економічних зон,
- 5 міжрегіональне та прикордонне співробітництво тощо).

Першоосною механізму економічної політики є законодавча база, що визначає взаємовідносини держави і регіонів та відповідні організаційні структури управління соціально-економічними процесами. На сучасному етапі держава через законодавчу базу проводить політику, спрямовану на підвищення економічної самостійності території.

Механізм державної регіональної політики повинен поєднувати у собі методи прямого і опосередкованого впливу на соціально-економічні процеси. За своїм характером ці методи можуть бути *заохочувальні та обмежувальні, активні та пасивні*. Їх комплексне поєднання дає змогу забезпечити високу результативність у досягненні намічених цілей.

В регіональній економічній політиці широко використовуються такі методи прямого економічного регулювання, як 1) цільове фінансування; 2) пряма фінансова допомога; 3) надання субсидій тощо.

Для опосередкованого економічного регулювання регіонального розвитку використовують *важелі податкової, кредитно-грошової, амортизаційної та зовнішньоекономічної політики*.

Державні органи управління можуть впливати на регіональний розвиток через такі заходи:

- 1) надання податкових пільг для розвитку наукомістких виробництв;
- 2) створення акціонерних товариств для завершення раніше розпочатого будівництва;
- 3) надання регіонам інвестиційних премій за спорудження об'єктів, що дозволяють покращити структуру економіки регіону, працевлаштування вивільнених працівників, поліпшити екологічну ситуацію, тощо.

Одним з важливих елементів регіональної політики є розробка довгострокових, середньострокових прогнозів соціально-економічного розвитку АР Крим, областей України, м. Києва і м. Севастополя та державних регіональних програм, за допомогою яких досягається планомірність у розвитку продуктивних сил, узгоджуються інтереси галузей і територій.

Основними напрямками вдосконалення механізму ДРЕП є:

1. розроблення нової стратегії ДРЕП, яка б дала змогу прискорити економічні перетворення в державі, забезпечити успішне входження суб'єктів господарювання в ринкову систему;
2. визначення нових перспективних напрямів ДРЕП, враховуючи процеси глобалізації та регіоналізації;
3. формування ефективного регіонального господарського механізму з широким використанням програмно-цільових методів управління.

3.

Залежно від організаційно-правових особливостей регіональну економічну політику поділяють на експліцитну та імпліцитну.

Експліцитна політика втілюється у життя переважно через офіційні документи, конкретні напрями і заходи, і тому має чітко виражений регіональний характер.

Імпліцитна політика являє собою соціально-економічні наслідки рішень, що приймаються на національному рівні, і тому має неявний характер.

Держава регулює регіональний соціально-економічний розвиток на основі нормативно-правових та економічних важелів. Нормативно-правові важелі створюють відповідне законодавче поле, в межах якого функціонують економічно самостійні суб'єкти господарської діяльності. Економічні важелі (фінанси, податки, ціни, кредит) формують основу для розвитку конкуренції та підприємництва. У цілому нормативно-правові та економічні методи регулювання спрямовуються на те, щоб забезпечити найбільш сприятливі умови для ефективної роботи низових суб'єктів регіонального господарювання.

Основними економічними регуляторами з боку держави є:

- грошово-фінансові (норма обов'язкових резервів; ставка міжбанківського кредиту; операції національного банку з державними облігаціями на ринку цінних паперів)
- податкові (види і ставки податків; об'єкти оподаткування; пільги)
- цінові
- норми амортизаційних відрахувань, прискорена амортизація
- квоти і ліцензії
- зовнішньоторгівельні регулятори
- митні;
- дотації і субсидії;
- стимулювання поставок продукції і надання послуг для державних потреб.

Держава активно застосовує адміністративні методи регулювання у сферах, які відображають національні інтереси: використання національного багатства, у тому числі природних ресурсів; геополітичні та екологічні проблеми; соціальний захист населення. До основних адміністративних регуляторів з боку держави належать: прямий контроль за монопольними ринками; розроблення стандартів і контроль за їх виконанням; визначення соціальних стандартів якості життя; захист національних інтересів.

Світовий досвід показує, що єдиної моделі побудови організаційно-правової основи регіональної економічної політики не існує. Найкращім є варіант, за яким держава створює правові основи для використання внутрішнього потенціалу територій. Водночас держава повинна надавати допомогу Тим регіонам, які є "локомотивами розвитку". Забезпечуючи

формування конкурентоспроможних регіонів, держава Тим самим зміцнює свій економічний потенціал.

Питання для самоперевірки.

1. Основні завдання та принципи державної регіональної економічної політики.
2. Механізм реалізації державної регіональної економічної політики та його складові елементи.
3. Організаційно-правова база реалізації регіональної економічної політики.
4. Основні економічні регулятори РЕПу.

Тема 7. Господарський комплекс України, його структура і трансформація в ринкових умовах.

Мета: уявити сутність, структуру та значення Господарського комплексу економіки України.

План

1. Значення та структура господарського комплексу України
2. Промисловість
3. Металургійний комплекс
4. Хімічний комплекс
5. Лісопромисловий комплекс
6. Будівельний комплекс
7. Соціальний комплекс
8. Агропромисловий комплекс (АПК)

1.

Господарство — це сукупність природних, інтелектуально-професійних і створених людиною засобів, які зайняті у виробництві товарів і наданні різного виду послуг з метою створення умов і засобів життя людей. Дійсно, все, щодо послуг людини у розвинутих країнах, є продуктом господарської діяльності. Більшість людей об'єднані в певні організації. Останні випускають готову промислову продукцію, вирощують сільськогосподарські рослини і тварини, навчають дітей у школах, лікують людей у лікарнях, ремонтують одяг і техніку, продають товари в магазинах, створюють умови для відпочинку і розваг. Перелічити все, чим займається господарство, в цьому навчальному посібнику неможливо. В принципі, в найрозвинутіших і найбільших країнах світу господарство здатне забезпечити найдрібнішу і найнесподіванішу погребу будь-якої людини.

Найбільшими господарськими організаціями і підприємствами є ті, що

забезпечують повсякденні потреби всіх людей. Такими потребами є необхідність у їжі, одязі, пересуванню, засобах гігієни тощо. В межах кожної держави, в тому числі й України, формується національний господарський комплекс. Це сукупність усіх організацій, установ, закладів, підприємств країни, які об'єднуються в одне ціле не лише спільною територією, але й тісними та постійними господарськими зв'язками. Національний господарський комплекс функціонує в умовах сформованого національного внутрішнього ринку. Останній передбачає домінування (переважання) на внутрішньому просторі держави товарів власного виробництва, послуг, що надаються національними компаніями, тощо. Упродовж 10 років незалежності, після розпаду СРСР, Україні так і не вдалося створити внутрішньо організованого, здатного до зовнішньої експансії, з реальним захистом вітчизняного товаровиробника, гармонійно збалансованого національного господарського комплексу. В процесі приватизації іноземні компанії за безцінь скуповують національне багатство України. Наша держава поступово втрачає контроль над власним господарським комплексом.

Перехід людини від збирання дикоростучих плодів і полювання до землеробства відбувся на території сучасної України близько 10—5 тис. років тому. На півдні Східної Європи в умовах сприятливого клімату на перетині давніх торговельних шляхів, у взаємодії з високо розвинутими цивілізаціями почався соціально-економічний розвиток українських земель. Його центром став з X ст. Київ. З виникненням держави Київська Русь розвиток господарства отримав новий імпульс. Проте із занепадом Київської держави після монголо-татарської навали її економічний і культурний розвиток загальмувався: українські землі стали сировинним придатком сусідніх держав. Починаючи з 1914 р., економіка України працювала в надзвичайно несприятливих умовах постійного напруження, періодичної руйнації і відбудови. Перша світова і громадянська війни, примусова колективізація, штучний голодомор 1932—1933 рр., індустріалізація, масові репресії, Друга світова війна вносили постійне сум'яття в розвиток її господарства. Не меншої шкоди завдала командно-адміністративна система, запроваджена комуністичним режимом. Україна не могла самостійно вирішувати навіть дрібних економічних питань, залишаючись колоніальним придатком Москви. Структура промисловості і сільського господарства забезпечували насамперед інтереси імперії. Переважали енерго- і матеріаломісткі екологічно небезпечні виробництва, в сільському господарстві — вирощування з року в рік одних і тих самих культур. Нехтування законами розвитку економіки призвело до незацікавленості робітників у результатах своєї праці, низької якості продукції і продуктивності праці, а все разом — до важкої економічної кризи. Збанкрутіла соціалістична система господарювання не була демонтована з досягненням Україною незалежності, тому економічна криза продовжується і нині.

Україна — індустріально-аграрна держава Східної Європи. Її народне господарство — це сукупність територіально взаємопов'язаних галузей матеріального виробництва і невиробничої сфери. Галузева структура господарства — це склад, співвідношення і зв'язки між окремими галузями країни (поділ її господарства на окремі галузі). Окремі галузі народного господарства України відрізняються значною часткою валового суспільного продукту, тобто сумою матеріальних благ, вироблених суспільством країни за рік. Провідною і найважливішою галуззю виробничої сфери України є промисловість. У ній створюється близько 67 % валового суспільного продукту держави. На другому місці за цим показником (близько 14 %) сільське господарство. Потім будівництво, транспорт і зв'язок, торгівля, матеріально-технічне постачання і заготівля. В останні роки питома вага промисловості, транспорту і зв'язку постійно збільшувалася, а частка сільського господарства у валовому суспільному продукті нашої держави знижувалася. Процеси зміни галузевої структури господарства в Україні будуть продовжуватися і надалі. Вони зумовлені об'єктивними ринковими реформами. Безперечно, у зв'язку з передачею землі у приватну власність значення і питома вага сільського господарства і взагалі АПК почнуть зростати. Натомість знизиться частка промислового виробництва. На віддаленішу перспективу можна передбачити перетворення туристично-рекреаційного комплексу в одну з провідних галузей господарства.

2.

Промисловість — провідна і найважливіша галузь виробничої сфери і всього народногосподарського комплексу України. В ній створюється близько 67 % валового суспільного продукту держави. Рівень розвитку промисловості і характер її розміщення в країні не відповідають сучасним вимогам. Це стосується в першу чергу організації виробництва і його технічного оснащення. Надто велика частка застарілого і спрацьованого обладнання; на деяких підприємствах чорної металургії до 90 %. За таких умов Україні потрібна структурна перебудова промисловості в напрямі зменшення частки матеріало- і енергомістких галузей. Натомість необхідно стимулювати розвиток трудомістких сучасних галузей промисловості. Одним з найважливіших шляхів підвищення ефективності виробництва в країні є розумна територіальна організація промислового виробництва. Вона передбачає науково обґрунтоване розміщення взаємозв'язаних окремих галузей і виробництв на території країни, ліквідацію великої нерівномірності в розвитку промисловості, формування оптимальних територіально-виробничих комплексів, промислових районів, вузлів і центрів. Нині серед областей з високим рівнем розвитку промисловості — Дніпропетровська, Донецька, Луганська, Запорізька та ін., з низьким рівнем — Тернопільська, Рівненська, Чернівецька тощо.

Найбільша роль у формуванні територіальної організації промислового

виробництва належить промисловим вузлам. Вони мають різний рівень розвитку і спеціалізації. Найпотужнішими серед них є Київський, Харківський, Донецько-Макіївський, Дніпропетровський та Одеський. Ці та інші промислові вузли разом зі зв'язками між ними становлять економіко-географічний каркас усього промислового комплексу країни. В Україні розвинуті майже всі відомі галузі промисловості. За часткою продукції серед усіх галузей перше місце посідає чорна металургія (близько 23 %). Потім — електроенергетика (16,5%), машинобудування (понад 15 %) і харчова (14,5%) промисловість, паливна(11,6%) та хімічна і нафтохімічна галузі (6,4 %). Структура промислового виробництва, тобто співвідношення галузей, в Україні весь час змінюється. Так, протягом останнього десятиліття поступово зростає частка чорної металургії, електроенергетики, паливної промисловості. Суттєво зменшилася питома вага машинобудування та металообробки, деревообробної і целюлозно-паперової та харчової промисловості. Майже у вісім разів зменшилася частка легкої промисловості. Несуттєво зросла питома вага кольорової металургії та хімічної і нафтохімічної галузі. Незначне зменшення частки промисловості будівельних матеріалів.

Кожне сучасне промислове підприємство, кожна галузь має свою спеціалізацію, що передбачає виготовлення однорідної продукції. Спеціалізація виробництва сприяє підвищенню продуктивності праці, поліпшенню якості продукції, зниженню витрат тощо. Деякі види промисловості, наприклад, паливна й електроенергетична, чорна і кольорова металургія та інші, формують міжгалузеві промислові комплекси. Це системи економічно зв'язаних між собою виробництв, діяльність і розміщення яких технологічно і територіально зумовлені. Найважливішими міжгалузевими промисловими комплексами є: паливно-енергетичний, металургійний, машинобудівний, лісопромисловий. Основні проблеми розвитку сучасної промисловості нашої країни зумовлені її кризовим станом, який став наслідком не проведення радикальних економічних реформ. Продовжує діяти, все більше руйнуючись, віджила соціалістична система організації виробництва. Внаслідок цього зростають простота, безробіття, дають про себе знати порушені виробничо-територіальні зв'язки тощо. Дуже високий рівень морального і фізичного спрацювання промислового обладнання. Якість продукції, що випускається, неконкурентоспроможна не лише на зовнішньому, а й на внутрішньому ринках. Значні проблеми і в розміщенні та територіальній організації промислового виробництва. Вони зумовлені нерівномірністю розвитку промисловості, нераціональним розміщенням багатьох підприємств, їх територіальною несумісністю, неефективною системою виробничо-територіальних зв'язків.

Вирішення цих проблем можливе, як показує світовий досвід, лише шляхом радикальних економічних реформ і впровадження ринкової системи господарювання, що базується на об'єктивних (незалежних від волі людини) економічних законах, які є стимулами постійного підвищення ефективності

будь-якого виду людської діяльності. Економічні реформи будуть стимулювати розвиток трудомістких галузей промисловості, впровадження нових передових технологій і технічне переоснащення промислового виробництва країни.

Велике значення має структурна перебудова промислового виробництва. Значно більше уваги необхідно приділяти розвитку тих його галузей, які переробляють сільськогосподарську продукцію, забезпечують агропромисловий комплекс всім необхідним. Не є раціональним і практично повне викорінення легкої промисловості, яка нещодавно була однією з провідних у структурі промислового виробництва країни. Значно більша питома вага повинна належати і будівельному комплексу. В територіальному відношенні — значні перспективи у розвитку всього комплексу галузей промисловості, що обслуговують АПК в раніше промислово відсталих областях, особливо в центральній і західній частині країни. Розвивати паливно-енергетичний комплекс, забезпечувати суспільство енергетичними ресурсами — одне з найважливіших завдань будь-якої держави. Паливно-енергетичний комплекс України складається з паливної промисловості (вугільна, нафтова і газова, торфова) та електроенергетики. У розвитку продуктивних сил України він відіграє всезростаючу роль, що пов'язано, з одного боку, із загальносвітовими тенденціями, а з іншого — з енергомісткістю народного господарства та обмеженими енергоресурсами держави. Енергетика значною мірою впливає не тільки на розвиток, а й на територіальну організацію народного господарства, насамперед промисловості. Підприємства паливно-енергетичного комплексу — основа формування багатьох елементів територіальної організації народного господарства. Так, біля об'єктів енергетики виникли потужні промислові вузли і центри (наприклад, Запоріжжя), навколо яких утворилися територіально-виробничі комплекси і промислові райони. Сучасні населені пункти постали в Україні в останні десятиліття фактично там, де будувалися великі гідравлічні, атомні і теплові електростанції. Значення паливно-енергетичного комплексу в Україні зростає. Постійні проблеми з енергозабезпеченням усіх сфер життєдіяльності перетворили його у важливий чинник національної безпеки. Тому паливно-енергетичний комплекс у нашій країні фактично є основою всього господарства. Проблеми й кризи в ньому моментально позначаються майже на всіх сферах життя держави.

Це найбільш розвинута галузь паливної промисловості нашої держави. Особливостями її розвитку і розміщення є переважна концентрація в Донбасі видобування вугілля здебільшого підземним способом, а також те, що кам'яного вугілля добувається більше, ніж бурого. У структурі видобутку палива за його видами у перерахунку на умовне паливо на вугілля в Україні припадає близько 65,7 %. У 2004 р. видобуток вугілля становив 80,3 млн. т, у кам'яного — 79,6 млн. т і бурого — 0,7 млн. т (1985 р. — 189,0 млн. т, 1975 р. — 215,7). п- Вугільна промисловість нашої країни видобуває не лише

енергетичне вугілля, яке використовується для опалювання, а й коксівне, котре необхідне для виробництва технологічного палива і в чорній металургії. Підприємства вугільної промисловості стали базою для будівництва і дальшого розвитку багатьох промислових вузлів і центрів, десятків шахтарських селищ. Крім того, саме завдяки вугільній промисловості сформувалися окремі промислові райони. Багато нинішніх промислових вузлів і навіть міста-мільйонери завдячують своєму розвитку вугільній промисловості.

Головним районом вуглевидобутку в країні, Донбас. Вугленосні площі на Лівобережжі становлять понад 150 тис. квадратних кілометрів що дорівнює приблизно четвертій частині, площі країни. Тут зосереджено близько 92 % запасів кам'яного вугілля. У Донбасі переважає енергетичне вугілля (56 %). Основні його запаси зосереджені в Луганській області. Коксівне вугілля становить 44 % від загальних запасів і залягає переважно в Донецькій області. Тут же зосереджено найбільше шахт і сформувалися найпотужніші центри видобутку вугілля Донецьк, Макіївка, Єнакієве, Торез, Красноармійськ. Донецьке вугілля використовують як і енергетичне паливо на теплових електростанціях переважно в Донбасі та як сировину для виробництва коксу в Донбасі та Придніпров'ї, Львівсько-Волинський басейн — важлива паливно-енергетична база на заході країни. Площа басейну незначна, близько 10 тис. квадратних кілометрів. Тут виникли міста Червоно-град, Нововолинськ, Соснівка та кілька шахтарських селищ. У цілому собівартість львівсько-волинського вугілля нижча за донецьке. Його використовують переважно як енергетичне паливо, в тому числі і на Добротвірській і Бурштинській теплових електростанціях. Крім того, вугілля басейну є важливою хімічною сировиною, оскільки придатне для одержання кам'яновугільної смоли, напівкоксу. У Дніпропетровському буровугільному басейні, де вуглевидобуток ведеться переважно відкритим способом, зосереджено близько 200 родовищ. Буре вугілля має значно меншу теплотворну здатність від кам'яного, високий вміст сірки, значну зольність. Воно придатне для брикетування, напівкоксування і газифікації. Крім того, з бурого вугілля можна одержати штучний гірський віск. В основному буре вугілля використовується на місцевих електростанціях та інших підприємствах як паливо. Основними центрами буровугільної промисловості є Ватутіне на Черкащині та Олександрія в Кіровоградській області.

Українське вугілля в основному має високу собівартість. У кам'яновугільних басейнах це пов'язано з глибоким заляганням пластів та невеликою їхньою потужністю. Буре вугілля не вигідно перевозити на далекі відстані, тому що воно має низьку теплотворну здатність, сипучість, підвищену вологість тощо. Значний рівень фізичного спрацювання гірничодобувного обладнання, закриття окремих шахт, скорочення видобутку вугілля, важкі умови праці шахтарів, високий травматизм тощо призводять до виникнення соціальної напруженості в шахтарських регіонах. Існують і гострі екологічні проблеми. В районах шахтного видобутку значні

площі зайняті териконами. В Донбасі 1270 відвалів. Понад 500 з них горять, забруднюючи повітря. При добуванні бурого вугілля відкритим (кар'єрним) способом із сільського господарства вилучаються великі площі родючих земель. Водночас вугільна промисловість України має перспективи для розвитку. Так, у Донбасі можна освоювати 78 розвіданих ділянок із можливим сумарним видобутком 127 млн.т вугілля на рік. Для ефективнішої роботи вугільної промисловості потрібне реконструювання шахт. Починається будівництво нових шахт і в Дніпропетровській області. Тут, в районі Павлограда і Тернівки теж є дуже перспективні ділянки, де залягає високоякісне вугілля. Взагалі, вугільна промисловість України може отримати "друге дихання". Це пов'язано не лише з порівняно обмеженими ресурсами, а й з тим, що вугілля є цінною сировиною хімічної промисловості.

Починаючи з 70-х років, видобуток нафти і газу невпинно скорочувався. В той час Україна була основним районом видобутку природного газу в колишньому СРСР і багато років український газ використовувався для газифікації міст і сіл Росії. З України було прокладено потужні газопроводи до Москви і Ленінграда. Український газ надходив також до Молдови, Білорусі, республік Прибалтики. Україна ж із власним газом була газифікована чи не найгірше. У 2004 р. видобуто 4,0 млн.т нафти (включаючи газовий конденсат) і 19,3 млрд м³ газу. Хоча видобуток нафти і газу в нашій державі зменшується, проте маємо і сприятливі фактори: великі потужності з переробки нафти, близько 70 млн. т, які відсутні в Росії, і великі газосховища. Оскільки газ зберігати у трубах неможливо, Росія вимушена закачувати великі його обсяги в українські газосховища. Цей газ вона продає в країни Західної та Центральної Європи. При розумній міжнародній політиці це може дати Україні величезні валютні надходження.

Нафту і природний газ в Україні видобувають у Передкарпатті, на Лівобережжі та в причорноморському нафтогазоносному регіоні. Провідне місце належить Лівобережжю. Тут, у Чернігівській, Сумській та Полтавській областях є родовища високоякісної нафти. Вони мають значну кількість попутного природного газу, який використовується для газифікації навколишніх міст і сіл. ? невеликі родовища нафти на півдні країни. Найбільші родовища газу зосереджені в Харківській області, серед яких особливо відоме Щєбелинське. Менше п'ятої частини видобутку природного газу України зосереджено в Прикарпатті. Це Дашава і родовища Івано-Франківської області. Доволі значні родовища природного газу на півдні країни і передусім у Криму. В останні роки зростає видобуток газу з дна Чорного моря. В Україні склалася густа мережа газопроводів, які ведуть від родовищ Харківської області, Передкарпаття і Криму до великих індустриальних центрів; Полтави, Києва, Львова, Дніпропетровська, Кривого Рогу, Одеси, Харкова, Сімферополя, Севастополя, Ялти тощо. Україна має великі перспективні нафтогазоносні площі. За оцінками спеціалістів, тут можливі відкриття родовищ світового масштабу. Насамперед це стосується

шельфу Чорного моря. Є також перспективи подальшого видобутку нафти і природного газу в районах, де їх видобувають десятки років. По-перше, за існуючої нині в Україні неефективної технології експлуатації нафтових родовищ близько 70 % нафти залишається в надрах землі. Відомі новітні способи її видобутку, які дозволять одержати ці "залишки". По-друге, як виявилось, Україна досліджена в геологічному відношенні недостатньо, тобто є перспектива пошуку енергоносіїв практично на всій її території: Закарпаття, Передкарпаття, Волинь, Чернігівщина, Причорномор'я, Азовське море, Донбас, Придніпров'я тощо. По-третє, нині є нові, відмінні від тих, що існували раніше, теорії походження нафти і газу, а це значно розширює діапазон їх пошуку. У найближчі роки можна чекати на нові великі відкритті родовищ нафти й газу. Перспективи тут настільки великі, що свої капітали в розвиток нафтової і газової промисловості нашої держави готові вкладати найбільші нафтові компанії світу, зокрема "Шелл", яка працює лише з родовищами світової величини.

У господарському комплексі України електроенергетика відіграє дуже важливу роль. Близько половини всього первинного палива (вугілля, нафта, газ, уран), що його має чи одержує з інших держав Україна, а також енергія окремих річок використовується для виробництва електро- і теплоенергії. Електроенергетика — одна з найдавніших галузей господарства України. Вона забезпечує всебічний науково-технічний прогрес у всіх без винятку виробництвах, поліпшує умови праці та побуту. Розвиток електроенергетики, будівництво потужних електростанцій сприяють створенню нових промислових вузлів. Окремі галузі промисловості територіально наближені до джерел дешевої електроенергії, наприклад, кольорова металургія тощо.

Електроенергію в Україні виробляють теплові (ТЕС), гідравлічні (ГЕС), гідро-акумулятивні (ГАЕС) та атомні (АЕС) станції. У перспективі набуде поширення використання екологічно чистої енергії Сонця і вітру. Потужність електростанцій України — 52,8 млн.кВт. У 2004 р. електростанціями України вироблено 182,2 млрд кіловат-годин електроенергії. На теплові електростанції припадало в цей рік близько 47 % виробництва електроенергії, атомні — понад 43 %, гідроелектростанції — 9,2 %. В останні роки зростала питома вага електроенергії, виробленої на атомних електростанціях. Основні теплові електростанції розмішені в Донбасі. Найпотужніші з них Вуглегірська (3,6 млн. кВт), Луганська, Миронівська і Старобішівська (по 2,4 млн. кВт кожна). Основу енергетики Придніпров'я складають потужні теплові електростанції. В Енергодарі працює також найпотужніша в країні АЕС. Крім того, на Дніпрі працюють кілька ГЕС сумарною потужністю 2,5 млн. кВт. Потужні електростанції різного типу сформувалися поблизу Києва (Трипільська ДРЕС-1,8 млн. кВт та Київські ГЕС та ГАЕС). Новий потужний район формується в західній частині країни з теплових та атомних електростанцій. До перших належать ДРЕС у Добротворі й Бурштині, до других — Рівненська і Хмельницька АЕС. Діє також Дністровська ГЕС

потужністю 702 тис. кВт. Південні райони країни найгірше забезпечені електроенергією власного виробництва. З великих електростанцій тут знаходяться Південноукраїнська АЕС у Миколаївській області (4 млн. кВт) і Ладжинська ДРЕС у Вінницькій області (1,8 млн. кВт).

Одним з провідних чинників, що обмежує розвиток енергетики в Україні, є екологічний. Викиди від роботи цієї галузі становлять близько 30 % всіх твердих часток, що надходять в атмосферу внаслідок господарської діяльності людини. За цим показником електростанції зрівнялися з підприємствами металургії і випереджають всі інші галузі промисловості. Крім того, енергетика дає до 63 % сірчаного ангідриду і понад 53 % оксидів азоту, що надходять у повітря від стаціонарних джерел забруднення. Вони є основними джерелами кислотних дощів в Україні. Оксиди вуглецю, що їх викидають електростанції в атмосферу, — головне джерело парникового ефекту на нашій планеті. Негативного екологічного впливу завдає Україні гідроенергетика. Будівництво гідровузлів на Дніпрі призвело до затоплення великих площ. Водосховища підвищили рівень навколишніх ґрунтових вод, стали причиною інтенсивного руйнування крутих берегів.

Важливою для України є безпека атомних станцій. Катастрофа на Чорнобильській АЕС перетворила державу в зону екологічної біди. Забруднені такі області, як Київська, Житомирська, Рівненська, Чернігівська, Вінницька, Черкаська та ін. Потрапили радіонукліди і в Дніпро — основне джерело питної води для 35 млн. жителів країни. Екологічні чинники в розвитку ядерної енергетики завжди мають бути на першому місці, інакше не буде для кого виробляти електроенергію. Вирішення екологічних проблем паливно-енергетичного комплексу в наш час можливе лише з використанням сучасних технологій. Ці новітні технології нині широко використовуються під час виробництва енергії. Крім того, Україна має всі можливості використання альтернативних або нетрадиційних джерел енергії. Це, як правило, екологічно безпечні електростанції, наприклад вітрові-, геліо-, термальні тощо.

3.

Металургійний комплекс забезпечує металом машинобудування та інші галузі народного господарства країни. Він складається з чорної і кольорової металургії, що в свою чергу об'єднують основні й допоміжні виробництва— від добування сировини і палива та одержання допоміжних матеріалів (наприклад, флюси) до випуску прокату й металевих виробів. Основним виробництвом металургійного комплексу є випуск готового металу, допоміжним — виробництво сплавів. У чорній металургії — феросплавів (сплав чавуну, наприклад, з марганцем або хромом), переробки вторинної сировини (переробна металургія працює на металобрухті) та прокат чорних і кольорових металів. Металургійний комплекс відіграє важливу роль у господарстві нашої країни. Це пов'язано з тим, що він визначає її економічний потенціал і зумовлює розвиток інших галузей господарства,

передусім машинобудування і металообробки. У металургії зосереджена велика частка промислово-виробничих основних фондів. Крім того, це важлива комплексно-утворююча галузь.

Вона впливає також на розвиток територіальної структури країни — утворення промислових районів, вузлів і центрів. У наш час Україна є одним з найбільших виробників металу на планеті. Вона розширює поставку своїх виробів, особливо прокату і труб на світовий ринок. Для розвитку металургійного комплексу Україна має декілька сприятливих чинників: 1) близькість розміщення родовищ коксівного вугілля, залізної і марганцевої руд, вапняків, формувальних пісків і вогнетривів, відкриті в останні роки великі запаси різноманітних руд кольорових металів; 2) густа мережа шляхів сполучення між родовищами; 3) велике і надійне джерело водопостачання, яким є Дніпро з його водосховищами; 4) розвиток металомісткого машинобудування; 5) велика кількість металобрухту; 6) висококваліфіковані кадри. Чорна металургія України за сучасної технології і відсталого, спрацьованого обладнання — дуже матеріаломістка галузь, яка споживає близько 30 % палива, майже 20 % електроенергії та води, які використовуються в господарстві країни. Тому основним чинником розміщення підприємств галузі є сировинний, тобто максимальне наближення до джерел сировини.

Кольорова металургія використовує руди металів, які містять у своєму складі в багато разів менше корисного компоненту; ніж залізна руда. Крім того, на виплавку однієї тонни магнію потрібно до 22 тис. кіловат-годин електроенергії. Тому ця галузь — енергомістке виробництво. Отже, на розміщення підприємств кольорової металургії впливають два чинники — сировинний та енергетичний. У розвитку і розміщенні підприємств металургійного комплексу в останні роки зросла дія соціально-економічних чинників. У свою чергу галузь є нині одним з провідних соціально-економічних і екологічних чинників. Тут один з найвищих рівнів заробітної плати. Металургійний комплекс дає близько 50 % усіх валютних надходжень. Разом з тим, підприємства комплексу є провідними забруднювачами довкілля в країні.

Основну частку залізної руди в Україні дає Криворізький басейн (близько 90%). Видобуток ведеться переважно відкритим (кар'єрним) способом, але багаті руди добувають і в шахтах з великої глибини. Залізорудні басейни є і в інших районах країни — Керченський у Криму, Кременчуцький у Полтавській області, Білозерське родовище в Запорізькій. Відкриті родовища залізної руди в Харківській області та поблизу Маріуполя в Донецькій. У 2004 р. видобуто 63,0 млн. т залізних руд. Марганцеворудна база чорної металургії зосереджена в Придніпровському басейні, який складається з Нікопольського, Інгулецько-Дніпровського і Токмацького районів (Нікополь, Марганець, Токмак). У 2004 р. видобуто 2,5 мли т марганцевих руд. У виплавці чорних металів основним технологічним паливом є кокс. Коксівне вугілля видобувають переважно в Донецькій

області, а коксохімія зосереджена в Донбасі та Придніпров'ї. Сировинною базою чорної металургії є і видобуток нерудної сировини — флюсів і вогнетривких глин. Флюсові вапняки і доломіти знаходяться в родовищах Донецької та Дніпропетровської областей. З каоліну, діаспору, доломіту виробляють вогнетривкі матеріали. Каолін і доломіти видобувають у Донбасі, Придніпров'ї та Криму. Кольорова металургія країни має практично необмежені природні ресурси для розвитку. Титанові руди (ільменіт) є в Житомирській, Дніпропетровській, Київській і Харківській (Краснокутськ) областях. Ртутні руди (кіновар) розробляються в Донецькій і Закарпатській областях. Нікелеві руди знайдено в Кіровоградській і Дніпропетровській областях. Алюмінієві руди: боксити (Черкаська і Херсонська області), нефелінові сієніти (Приазов'я і Хмельницька область), алуніти (Закарпаття). Мідні руди — Харківська, Волинська, Рівненська області. Магнієві руди є в Сиваш, Запорізькій області і в Калуші (Івано-Франківська область). Хромітові руди виявлено в долині р. Південний Буг. Олов'яні й цинкові руди — на півночі Житомирської області. Поліметалічні руди (Закарпаття, Луганська і Львівська області).

З часу досягнення Україною незалежності відкрито великі родовища золота (Закарпаття, Український кристалічний щит, Донбас, шельф Чорного моря), платини (південь Житомирської області), алмазів (Донбас, Приазов'я, Вінницька область). Виявлено родовища цирконію, кобальту, ніобію, гафнію тощо.

У 2004 р. в Україні вироблено (млн. т): чавуну — 29,5, сталь — 37,5 і сталевих труб — 2,1. В Україні можна виділити три райони чорної металургії: Придніпров'я, Донбас і Приазов'я. В їхніх межах формуються окремі вузли і центри. Придніпровський металургійний район простягся вздовж Дніпра від Кременчука до Нікополя. До його складу входять п'ять великих вузлів виробництва: Дніпропетровський, Запорізький, Криворізький, Нікопольський і Кременчуцький. З 32 великих металургійних підприємств України в Придніпров'ї розміщено 19. Названі п'ять вузлів чорної металургії утворені окремими центрами цієї галузі. Так, до складу Дніпропетровського вузла належать комбінати і заводи Дніпропетровська, Дніпродзержинська і Новомосковська. Найпотужніший металургійний комбінат країни — "Криворіжсталь". Найефективнішими комбінатами є "Запоріжсталь" і "Дніпроспецсталь", які знаходяться в Запоріжжі. Донецький металургійний район об'єднує великі вузли і центри Донбасу. Великі металургійні заводи розміщені в Донецьку, Макіївці, Алчевську, Харцизьку, Єнакієвому, Луганську, Алмазному, Краматорську, Костянтинівці, Стаханові. Тут сформувалося три вузли металургійної промисловості: Донецько-Макіївський (найпотужніший), Єнакіївський, Алчевсько-Алмазніанський. Третій район чорної металургії України знаходиться в Приазов'ї. До його складу входять потужні підприємства Маріуполя (два заводи), а також родовища залізних руд Керченського басейну з Керченським залізрудним комбінатом і Камиш-Бурунською агломераційною фабрикою та окремими

цехами Керченського металургійного заводу. Агломерат з Керчі Азовським морем надходить у Маріуполь, флюси — з різних районів Донбасу. У багатьох великих центрах України за межами вказаних районів чорної металургії працюють окремі заводи переробної металургії і металургійні цехи на машинобудівних підприємствах. На них зосереджене виробництво доволі значної кількості якісних сталей, сплавів і прокату. Кольорова металургія почала розвиватися в Україні з кінця XIX ст. У 1887 р. до ладу став Микитівський ртутний завод, який поклав початок формуванню Донецького району. Нині на відміну від чорної кольорова металургія в Україні розвинута порівняно слабо. Пов'язано це з тим, що у минулому на території нашої країни не було відкрито великих покладів руд кольорових металів, а потреби в кольоровому металі задовольняються й досі за рахунок багатих родовищ у різних районах колишнього СРСР. В останні роки ситуація різко змінилася. В нашій країні було відкрито багато найрізноманітнішої сировини для розвитку кольорової металургії.

Руди кольорових металів містять у своєму складі в десятки і навіть сотні разів менше корисного компонента, ніж залізна руда. Тому їх недоцільно перевозити на далеку відстань. Щоб максимально знизити собівартість виробництва кольорових металів і менш забруднювати довкілля, рудну сировину треба використовувати комплексно. Так, виробництво алюмінію з нефелінів поєднується з виробництвом цементу, соди, поташу; титаномагнієве виробництво — з випуском соляної кислоти, емалей, титанових білил. Розвиток кольорової металургії в Україні нині вже не відповідає наявній сировинній базі. Тому потреби промисловості і доволі високі ціни на кольорові метали на світовому ринку неминуче стимулюватимуть розвиток галузей у нашій державі.

В Україні є два райони кольорової металургії: Донецький і Придніпровський. У Донецькому районі на привізних цинкових концентратах працює великий Костянтинівський цинковий завод. До складу підприємств кольорової металургії Донецького району входить також Артемівський завод обробки кольорових металів, який виробляє латунь, латунний і мідний прокат. Завод наплавних твердих сплавів знаходиться у Торезі Донецької області, підприємство "Інтерсплав" — у Свердловську Луганської області. У Придніпровському районі працюють два великих підприємства кольорової металурги в Запоріжжі — алюмінієвий і магнієвий заводи. Ці дуже енергомісткі виробництва орієнтовані за своїм місцезнаходженням на дешеву електроенергію Дніпрогесу. В районі розташований також Верхньодніпровський гірничо-металургійний комбінат. Сировинною базою для нього є Самотканське титанорудне родовище. На електроенергії Кременчуцької ГЕС у Придніпровському районі працює Світловодський завод чистих металів. У Кіровоградській області функціонує Побузький нікелевий завод. Великі перспективи для розвитку кольорової металургії має Карпатський район, який ще не сформований. Тут є потужна сировинна база. Ядром формування району є Калуське акціонерне товариство

"Оріана". На узбережжі Чорного моря працює глиноземний завод, що забезпечує сировиною алюмінієві підприємства. В окремих містах (Харків, Одеса, Київ) кольорові метали виплавляють з металобрухту. В Запоріжжі налагоджено виробництво електродів для кольорової металургии.

Останнім часом посилилася негативна дія чинників, які стримують розвиток металургії. Це призводить до виникнення цілої низки проблем. Одна з них полягає в тому, що з розпалом СРСР Україні вже не потрібна така кількість металу, яка вироблялася раніше. Крім того, десятками років комплекс технічно майже не переоснащувався. Тому близько 90 % обладнання фізично і морально спрацьовано. На світовому ринку продукції металургійного комплексу йде гостра боротьба за ринки збуту, в якій Україні ще потрібно завоювати своє місце. Технологія виробництва металів у нашій країні відстала, внаслідок нього витрачається невиправдано багато палива, електроенергії і води. Металургійний комплекс породжує екологічні проблеми. Металургійний комплекс України має значні перспективи розвитку і вдосконалення, які базуються на найкращих у світі умовах для того. Особливо це стосується чорної металургії. В останні роки добрі перспективи з'явилися і в кольорової металургії. Вони пов'язані з відкриттям великих запасів різноманітної сировини. Деякі з них мають світове значення. Після того, як Україна стала незалежною державою, українські геологи спрямували свої зусилля на пошук корисних копалин на території держави. Це майже одразу дало результати і відкрило великі перспективи для розвитку кольорової металургії. Золото було знайдено в Карпатах, на Українському шиті, в Донбасі. Потім його виявили у вигляді річкових відкладів і на мілководдях Чорного моря. Відкрили великі запаси поліметалічних руд, алюмінієвої сировини тощо. Але особливо вражають своєю якістю і обсягом запаси самородної міді на Волині.

Машинобудівний комплекс — це сукупність галузей промисловості, що виробляють машини й устаткування для всіх ланок народного господарства. У сучасному житті немає жодної галузі, де б не використовувалися вироби машинобудування. Це — і телевізор, і магнітофон, і холодильник, і пральна машина, і радіоприймач, і міксер, і велосипед, і автомобіль. Всі вони також виготовлені машинами або із застосуванням машин. Отже, без машин життя та виробнича діяльність сьогодні неможливі. На роботу люди дістаються машинами — автобусами, тролейбусами, поїздами, автомобілями, там вони знову мають справу з машинами — верстатами, прокатними станами, комбайнами, сівалками тощо. Навіть управлінська праця все більше устатковується машинами, наприклад, комп'ютерною технікою. Забезпечуючи машинами інші галузі господарства, машинобудування сприяє науково-технічному прогресу, полегшує працю робітників, поліпшує її умови.

Машинобудування — провідна галузь промисловості України. В майбутньому вона набуде значення "галузі-організатора", здатної вдосконалювати економіку країни. Машинобудування в нашій країні є

органічною складовою майже кожного більш-менш значного промислового комплексу. Це одна з територіально найбільш поширених галузей господарства України. Якщо значення машинобудування в господарстві України завжди залишається великим, то місце і роль галузі постійно змінюється. Так, в останні роки машинобудування за експортним потенціалом значно поступилося чорній металургії. Кризові явища тут теж були глибинними. Не завжди успішною була і конверсія підприємств машинобудування. Майже всі вони в минулому виконували замовлення військових відомств і в нових умовах господарювання не змогли втримати кадри і виробничий потенціал.

Машинобудування — надзвичайно складна галузь в Україні. Вона поділяється на кілька десятків галузей і виробництв. Підприємства машинобудування об'єднуються в одне ціле на основі спільності технології, сировини, а також призначення готової продукції. Великі галузі, наприклад, сільськогосподарське, енергетичне, транспортне машинобудування, поділяються на менші. Так, транспортне машинобудування складається з авто-, судно-, вагоно-, тепловозо-, літакобудування тощо. У свою чергу, наприклад, автомобілебудування—з виробництва легкових, вантажних автомобілів, автобусів. Розміщення окремих галузей машинобудування залежить від характеру виробництва, його трудомісткості, потреб у кваліфікованій робочій силі, показників витрат сировини, енергії, устаткування з розрахунку на випуск одиниці продукції. Залежно від дії цих чинників галузі машинобудування територіально об'єднуються в такі групи:

1) радіотехніка, робототехніка, електроніка, конвеєро-, приладо-, верстатобудування, інструментальна промисловість та ін. Підприємства цих галузей розташовуються в промислових центрах, де є кваліфіковані кадри, науково-дослідні інститути відповідного профілю, виробнича і невиробнича інфраструктура;

2) авто-, двигуно-, тракторо-, вагонобудування, виробництво устаткування для легкої і поліграфічної промисловості. Заводи цих галузей знаходяться в машинобудівних центрах, де є кваліфіковані кадри, а також виробляються метал та енергія;

3) виробництво сільськогосподарських машин, хімічного устаткування, промислової арматури, будівельних і шляхових машин. Ці галузі машинобудування розміщуються ближче до районів споживання готової продукції;

4) виробництво гірничошахтного, металургійного, підйомно-транспортного устаткування, металевих виробів. Ці галузі знаходяться біля джерел металопостачання і районів споживання готової продукції;

5) підприємства галузі металообробки (ремонт машин та обладнання, виробництво окремих нескладних металевих виробів і конструкцій). Вони орієнтуються на споживача і можуть знаходитися майже повсюди.

Підприємства металомістких галузей важкого машинобудування розміщуються переважно в Донбасі, Придніпров'ї, а також у Харкові.

Основні центри — Краматорськ, Горлівка, Дніпропетровськ, Донецьк, Кривий Ріг, Луганськ, Дебальцеве, Маріуполь, Дружківка тощо. Основними центрами транспортного машинобудування є: Луганськ і Харків (тепловози), Дніпропетровськ (електровози), Дніпродзержинськ, Стаханов, Кременчук (вагони), Маріуполь (залізничні цистерни), Миколаїв, Херсон, Київ, Керч (суднобудування), Запоріжжя, Луцьк, Кременчук (автомобілі), Львів (автобуси), Київ і Харків (літаки). Електротехнічне машинобудування розвивається в Харкові (генератори для парових і гідравлічних турбін), Запоріжжі і Хмельницькому (трансформатори), Харкові, Полтаві, Києві (електродвигуни), Харкові, Києві, Кам'янець-Подільському, Одесі, Донецьку, Бердянську (кабель). Найбільші центри верстатобудування — Харків, Київ, Житомир, Одеса, Дніпропетровськ, Краматорськ, Бердичів, Черкаси. До центрів приладобудування, які випускають електронну техніку, електровимірювальні та інші прилади, належать Київ, Харків, Львів, Суми, Дніпропетровськ, Одеса та інші великі міста. Тракторне і сільськогосподарське машинобудування представлене у Харкові (трактори), Кіровограді (сівалки), Одесі (плуги), Дніпропетровську і Тернополі (бурякозбиральні комбайни), Херсоні (кукурудзо- і зернозбиральні комбайни), Умані, Ніжині, Коломиї, Ново-град-Волинському (машини для тваринництва і кормовиробництва).

У Києві, Сумах, Полтаві, Дніпропетровську, Одесі, Львові, Фастові, Дрогобичі випускають обладнання для хімічної промисловості, а в Києві, Харкові, Дніпропетровську, Одесі, Полтаві, Черкасах, Смілі, Львові, Сімферополі — устаткування для харчової промисловості. Легка промисловість забезпечується машинами з підприємств Харкова, Києва, Полтави, Чернівців, Херсона, Мелітополя, Одеси, Івано-Франківська, Бердичева та ін.

Основними формами територіальної організації машинобудування є машинобудівні центри, вузли і райони. У машинобудівному центрі зосереджено машинобудівні підприємства певної спеціалізації. Машинобудівний вузол охоплює кілька машинобудівних центрів. Машинобудівні райони формуються навколо одного або кількох великих вузлів і охоплюють кілька областей. В Україні налічується понад 70 машинобудівних вузлів. Вони різні за обсягом спеціалізації, рівнем сформованості. Найбільшим машинобудівним вузлом України є Харківський. У ньому переважають тракторне і сільськогосподарське машинобудування, верстатобудування, енергетичне, підйомно-транспортне, електротехнічне машинобудування. Другим за величиною є Київський машинобудівний вузол. Тут розвинуті приладобудування, а також машинобудування для харчової, хімічної промисловості, транспортне машинобудування.

Потужний машинобудівний вузол сформувався в Дніпропетровську. Домінуючими в ньому є важке, сільськогосподарське машинобудування, електротехнічна промисловість. Одеський машинобудівний вузол спеціалізується на верстатобудуванні, підйомно-транспортному,

сільськогосподарському машинобудуванні. У Львівському машинобудівному вузлі провідне місце посідають електротехнічна, автомобільна промисловість, приладобудування, у Луганському — тепловозобудування і гірниче машинобудування, у Запорізькому—електротехнічна й автомобільна галузі. Великим вузлом важкого машинобудування є Краматорськ, суднобудування — Миколаїв, суднобудування і сільськогосподарського машинобудування — Херсон. У цілому ж машинобудування зустрічається в усіх містах і селищах міського типу та в багатьох селах (машиноремонт). Має яскраво виражену тенденцію до зосередження у великих містах. Машинобудування є профільною галуззю практично в усіх містах, де мешкає понад 100 тисяч осіб. Про територіальну нерівномірність розвитку машинобудування в Україні говорить той факт, що 80 % виробництва галузі зосереджено в 10 областях нашої держави. Це Харківська, Київська, Донецька, Запорізька, Дніпропетровська, Луганська, Львівська, Одеська, Полтавська та Миколаївська області. На інші 14 областей і АРК припадає лише близько 20 % виробництва машинобудівної продукції держави.

Нині в машинобудуванні України необхідно формувати нову мережу доцільних економічних зв'язків і насамперед у межах держави. Зокрема, треба враховувати раціональні радіуси кооперованих зв'язків, що не перевищують 500-600 км. У минулому в Україні дуже багато підприємств машинобудування було розмішено бо врахування їхньої об'єктивної територіальної доцільності. Нині ці підприємства опинилися на грані банкрутства. Крім того, в колишньому СРСР Україні відводилася роль виробника продукції металомісткого машинобудування. Підприємства машинобудування в Україні розмішені вкрай нерівномірно. Це теж одна з проблем машинобудування. Особливо низький рівень цієї галузі характерний для Західного і Подільського машинобудівних районів. Дальший розвиток машинобудування потребує технічного переоснащення, реконструкції, переспеціалізації підприємств, що виробляють непотрібну суспільству продукцію. Нові напрями — це створення приватних невеликих і середніх заводів, що випускатимуть прилади, продукцію загально машинобудівного призначення, товари народного споживання. Необхідно також використовувати досвід і кошти великих машинобудівних компаній світу для створення спільних підприємств. Це дасть змогу ефективніше використати можливості окремих регіонів. Окремі галузі машинобудування в Україні об'єктивно мають можливість перетворитися на високоефективні виробництва міждержавного і світового значення. Це, перш за все, стосується військово-промислового комплексу, ракето-, літако- та суднобудування. Значні перспективи і у галузях, які забезпечують машинами та обладнанням агропромисловий комплекс. З часом почнуть з'являтися перспективи розвитку і в інших машинобудівних виробництвах.

Багато з того, що оточує нас у побуті, — це вироби хімічної промисловості. До продукції галузі належать лінолеум, обшивка ліфта, сидіння в тролейбусі й вагонах метро, різноманітні упаковки, мінеральні добрива, засоби боротьби зі шкідниками сільського господарства, полімерні плівки і труби, деталі комбайнів і тракторів. З продукції хімії — різноманітних волокон — виробляється одяг. Багатьох із цих виробів ще 30—35 років тому не було. Чим це зумовлено? Насамперед тим, що хімічна промисловість поряд з машинобудуванням визначає науково-технічний прогрес інших галузей народного господарства. Жодна з них нині не може обійтися без хімії, і ця залежність дедалі зростає, стимулюючи розвиток галузі. Водночас хімічна промисловість істотно відрізняється від більшості інших галузей — вона може створювати нові матеріали з певними властивостями. Така її особливість дуже цінна, наприклад, у космічній техніці й будівництві, фармацевтичній, харчовій та легкій промисловостях.

Хімічна промисловість — одна з провідних галузей промисловості нашої країни, їй належить значна роль у формуванні галузевої і територіальної структури господарського комплексу України. Вона добре комбінується з іншими галузями, особливо металургією, і використовує їхні відходи як сировину. Значною є роль хімічної промисловості і в зовнішніх економічних зв'язках України. Експортний потенціал цієї галузі промисловості нині поступається лише чорній металургії. Не зменшиться роль хімічної промисловості і в найближчий час.

Розвиток хімічної промисловості в тому чи іншому районі зумовлюється природними, економічними і соціальними причинами. Спеціалізація хімічної промисловості та розміщення її підприємств в Україні залежать переважно від наявності сировини та необхідності найповнішої переробки відходів інших галузей господарства. Важливий чинник розміщення хімічних підприємств — споживач. Природно-сировинною базою для хімічної промисловості є кам'яне і бурс вугілля, нафта, кам'яна і калійна сіль, фосфати, крейда, вапняки, супутні і природні гази, сірка тощо. Найбільші поклади цієї сировини зосереджені в Донбасі, Лівобережжі, озері Сиваш, Передкарпатті тощо.

Хімічна промисловість країни використовує також відходи чорної і кольорової металургії, харчової промисловості, лісопромислового комплексу. Найбільше вторинної сировини у вигляді відходів у Донбасі і Промисловому Придніпров'ї. Хімічна промисловість складається з кількох галузей, таких як: гірничо-хімія (видобування сировини), основна хімія (виробництво мінеральних добрив, неорганічних кислот і соди) та хімія органічного синтезу (виробництво полімерних матеріалів).

Однією з найбільш розвинутих галузей хімічної промисловості, що базується на потребах чорної металургії Донбасу і Придніпров'я, є коксохімічне виробництво. Воно є комплексуючою галуззю основної хімії. Коксохімія служить базою для розвитку супутніх і допоміжних

підприємств, які переробляють доменні і коксові гази, феноли, смоли тощо. З них виробляють сірчану кислоту, медичні препарати, пестициди і гербіциди, барвники, пластмаси, мінеральні добрива.

До провідної галузі основної хімії належить виробництво мінеральних добрив: азотних, калійних, фосфорних, комбінованих гранульованих. Виробництво сірчаної кислоти і соди — теж галузі основної хімії. До хімії органічного синтезу належить лакофарбова промисловість. Вона має широкі виробничі зв'язки з різними галузями господарства України, зокрема нафтопереробною і нафтохімічною, кольоровою та чорною металургією, лісохімічною, олійно-жировою та ін. До інших важливих галузей хімії органічного синтезу в Україні належать анілінофарбова промисловість, виробництво синтетичних смол, пластмас, хімічних волокон, нафтохімічна та гумо азбестова промисловість. Елементи ринкового господарства, вільна гра цін призводять до постійних змін у галузевій структурі хімічної промисловості. Впливають на це і геополітичні аспекти взаємодії з деякими сусідніми державами, які використовують нафту як засіб політичного тиску на нашу країну.

Підприємства гірничої хімії розмішуються в районах видобування корисних копалин, які використовуються як хімічна сировина. Сірку видобувають у Новому Роздолі (Львівська область), кам'яну сіль — у Слов'янську, Артемівську (Донбас) і Криму. Поклади калійної солі розробляються у Калуші (Івано-Франківська область) та в Стебнику (Львівщина). Коксохімічна промисловість — комплексно-утворююча галузь основної хімії—розвинута в Донбасі і Придніпров'ї. Основними центрами виробництва азотних добрив є Дніпродзержинськ, Запоріжжя, Алчевськ, Горлівка, Лисичанськ, Сіверськодонецьк. Вони розмішуються в районах коксохімічного виробництва. Друга група підприємств спрямована на споживача і знаходиться в районах видобутку природного газу та на трасах газопроводів — Черкаси, Рівне, Одеса. Калійні добрива виробляють у Калуші та Стебнику. Заводи, що виробляють фосфорні добрива, зосереджені в районах високого сільськогосподарського освоєння і знаходяться в таких містах, як Вінниця, Одеса, Суми, Костянтинівка і Маріуполь. У Маріуполі використовують відходи "Азовсталі".

До провідних галузей основної хімії країни належить виробництво сірчаної кислоти. Основними центрами цієї галузі є Костянтинівка, Суми, Рівне, Новий Роздал, Дніпродзержинськ. Виробництво соди розміщується біля родовищ кухонної солі і ропи солоних озер, оскільки це дуже матеріаломістка галузь—у Слов'янську, Лисичанську, Красноперекопську (Крим). Каустичну соду виробляють у Калуші. Хімія органічного синтезу має широку сировинну базу, але в основному використовує нафту і газ. Основні центри галузі — Запоріжжя, Луцьк, Донецьк (пластмаси), Київ, Черкаси, Чернігів, Житомир, Сокаль (хімічні волокна), Шостка Сумської області (фото- і кіноплівки), Сімферополь (лаки й фарби), Рубіжне Луганської

області (барвники), Кременчук, Херсон, Лисичанськ, Бердянськ (нафтохімія), Дніпропетровськ, Біла Церква (шини), Київ, Лисичанськ, Біла Церква, Суми, Запоріжжя, Одеса, Харків тощо (виробництво гумотехнічних виробів). Найбільшого розвитку і територіального зосередження хімічна промисловість набула в Донбасі, Придніпров'ї та Передкарпатті.

Хімічна промисловість України, як і решта галузей промисловості, за радянських часів розвивалася, задовольняючи насамперед потреби Москви. Тому її структура нині не зовсім відповідає потребам народного господарства України. Крім того, у спадок від командно-адміністративної системи нашої державі дісталися підприємства здебільшого із застарілим устаткуванням і малоефективними очисними спорудами. Тому розвиток хімічної промисловості України за ринкових відносин все більше буде залежати від вирішення екологічних проблем. Для поліпшення становища потрібні кошти і значні організаційні заходи. Хімічна промисловість України має великі перспективи для розвитку, які ґрунтуються на наявності природної сировинної бази, великих інших галузей господарства, чия продукція може бути використана як вторинна сировина, практично необмежених потребах у цій продукції, особливо в агропромисловому комплексі. Як показує світовий досвід розвитку господарства, вирішити ці проблеми можна лише в системі ринкової економіки. Постійно буде вдосконалюватися і галузева та територіальна структура хімічної промисловості. Закономірно зростатиме питома вага виробництва мінеральних добрив, хімії органічного синтезу та нафтохімії. Є перспектива розвитку і у гумоазбестової промисловості. Натомість зменшуватиметься частка коксохімічного виробництва та випуск сірчаної кислоти. У територіальному аспекті певний перерозподіл виробництва буде відбуватися у Передкарпаття та на південь країни.

5.

Лісопромисловий (лісовиробничий) комплекс охоплює лісове господарство, деревообробну, целюлозно-паперову, лісохімічну і гідролізну промисловості. Продукція одного виробництва є сировиною для іншого. Лісозаготівельні підприємства дають деревину для лісопильних заводів. Піломатеріали — вихідна сировина для меблевих фабрик. Відходи лісозаготівлі і деревообробки використовують у лісохімії. Тому вигідно створювати лісохімічні комбінати, де послідовну обробку деревини можна поєднувати з повною переробкою відходів. Нині господарське значення деревини в нашій країні дуже велике. Це пов'язано як з обмеженими місцевими її ресурсами, так і з широким використанням у різних галузях господарства. Деревина широко застосовується в будівництві, різних галузях промисловості, на транспорті, в сільському господарстві. Це пов'язано з цінними і дуже різноманітними властивостями деревини різних порід дерев. Значення лісопромислового комплексу зростає і у зв'язку з необхідністю різкого збільшення виробництва в державі різноманітних пакувальних матеріалів, виготовленням високоякісного паперу для друкування грошей та

інших цінних паперів тощо.

Ліси в Україні використовуються не лише для заготівлі деревини. Вони відіграють ґрунтозахисну, водоохоронну роль, є "легенями" великих міст. Лісові ресурси нашої країни обмежені. Основні масиви лісу зосереджені в Карпатах, на Поліссі, в горах Криму. Поширені такі цінні породи дерев, як бук, дуб, сосна, ясен, ялина, смерека. Нині лісистість території України становить 14,3 %, а приріст лісистості — лише 0,1 % на рік. У Карпатах і на Поліссі заготовляють понад 90 % всього лісу України. Це становить щорічно близько 14,5 млн.м³ деревини. З інших країн ввозять за цей час 21—22 млн.м³ лісу. Отже, Україна щорічно споживає приблизно 36 млн.м³ деревини. За межі нашої держави за рік вивозиться близько 1 млн.м³ деревини бука і дуба. Головне завдання лісового господарства — поліпшувати екологічну ситуацію і сприяти забезпеченню держави лісовими ресурсами. Для виконання цього завдання треба садити багато лісу, плантаційно його вирощувати, зменшувати лісопиляння, раціональніше і повніше використовувати деревину. Розміщена в Україні досить рівномірно, хоч у сировинних районах (Карпати і Полісся) концентрація її підприємств вища. В районах лісорозробок і біля них великими центрами деревообробної промисловості є Рахів, Ясиня, Хуст, Ужгород, Перечин, Великий Бичків, Мукачеве (Закарпаття), Львів, Івано-Франківськ, Костопіль (Рівненська область), Луцьк, Житомир, Чернігів, Шостка (Сумська область). За межами зон лісорозробок, у значних промислових центрах і транспортних вузлах (Київ, Донецьк, Харків, Одеса, Дніпропетровськ, Кривий Ріг, Дніпродзержинськ, Херсон) також надовізній сировині працюють великі деревообробні підприємства. Виробництво деревостружкових плит налагоджено в Києві, Тересві і Сваляві (Закарпаття), Надвірній (Івано-Франківська область) і Костополі. Деревоволокнисті плити випускають у Вигоді (Івано-Франківська область) та в Оржеві (Рівненщина).

Значна частина підприємств будівельних матеріалів знаходиться в сировинних районах — Брошнів (Івано-Франківська область), Ківерці (Волинська область), Коростень (Житомирщина), Свалява, Костопіль, Чернівці. Підприємства меблевої промисловості орієнтуються у своєму розміщенні переважно на споживача. Тому меблі виробляють здебільшого у великих містах — Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровську, Донецьку, Львові, Луганську або поблизу них. Багато підприємств меблевої промисловості працює і в лісопромислових районах (Івано-Франківськ, Мукачеве, Ужгород, Житомир). Останнім часом в усіх регіонах країни з'явилися приватні майстерні й заводи, що виготовляють меблі. У великих містах і довкола них створюються все нові приватні підприємства деревообробної промисловості. Вони виготовляють за новітніми іноземними технологіями вікна та двері, паркет і вагонку, дерев'яні панелі тощо. Асортимент і якість продукції постійно зростають. Відбувається і подальша територіальна конкуренція виробництва з наближенням його до масового споживача. Папір в Україні почали виробляти дуже давно, більш як 400 років

тому. Нині підприємства целюлозно-паперової промисловості орієнтуються у своєму розміщенні на сировинні, водні ресурси, електроенергію і кваліфіковану робочу силу. Тому і знаходяться переважно в лісопромислових районах — Карпатському і Поліському.

Головним компонентом для одержання целюлози є низькоякісна деревина хвойних і листяних порід дерев, відходи лісопиляння і деревообробки. У спеціальному апараті деревину піддають обробці, і вона перетворюється в целюлозу. За новими технологіями целюлозу можна виготовити з очерету і соломи. Целюлозу використовують для виробництва паперу і картону. Найбільшими підприємствами галузі є целюлозно-картонний завод у Жидачеві Львівської області і картонно-паперовий комбінат у місті Обухові Київської області. На картонно-паперовій фабриці в Понінці Хмельницької області виробляють учнівські зошити. Великі підприємства целюлозно-паперової промисловості є в Києві (картонно-паперовий комбінат), Рахові (картонна фабрика), Херсоні (целюлозний завод), Ізмаїлі (целюлозно-картонний завод), Корюківці Чернівецької області (фабрика технічних паперів), Малині Житомирської області (паперова фабрика). В нових умовах господарювання підприємства целюлозно-паперової промисловості намагаються врахувати кон'юнктуру, що складається на ринку. Для підвищення рентабельності виробництва використовується нова сировина, новітні технології, випускаються шпалери, учнівські зошити, туалетний папір та інша продукція. Підприємства лісохімії переробляють деревину хвойних, листяних порід дерев (береза), використовують також кору, гілки дерев, живицю, хвою тощо. Тому у своєму розміщенні орієнтуються на лісопромислові райони. Вони виробляють метиловий спирт, каніфоль, камфору, скипидар, оцтову кислоту, деревне вугілля тощо. В Україні сім центрів лісохімії: Великий Бичків, Перечин, С вал ява на Закарпатті, Вигода в Івано-Франківській, Славута в Хмельницькій, Коростень у Житомирській, Клевань у Рівненській областях.

Гідролізна промисловість порівняно нова. На підприємствах цієї галузі методом гідролізу деревини (тирси) і нехарчової сировини (кукурудзяних качанів без зерна, соломи, костриці, соняшникового лушпиння) виробляють етиловий і метиловий спирти, білкові дріжджі, кристалічний цукор (глюкозу та ін.). Основними підприємствами галузі є гідролізно-дріжджові заводи у Верхньодніпровськ' (Дніпропетровська область) та Запоріжжі. Окремі цехи і виробництва є в Одесі, Сімферополі, Вознесенську (Миколаївська область), Кіровограді, Слов'янську, Вінниці.

Перед Україною в сучасний період досить гостро стоїть проблема підвищення рівня самозабезпечення лісовими ресурсами. Для забезпечення потреб держави при нинішній заготівлі власної деревини необхідно щороку закуповувати її на 4 млрд дол. США. В той же час державні ресурси деревини можуть ще скоротитися на 1,6 млн.м3 у зв'язку зі створенням нових заповідників і виникненням території радіаційного забруднення. За рахунок власних ресурсів деревини потреби України задовольняються на третину.

Водночас відходи деревини використовуються лише на 50—60 %. У лісопаркових зонах зрубані дерева гниють на землі. Важливо розширювати площі швидкоростучих і цінних порід дерев, підвищувати продуктивність насаджень. Особливо перспективним є вирощування лісів плантаційним способом. Свого паперу в Україні не вистачає. Тому доводиться купувати його за кордоном, головним чином у Росії. Вихід—будувати целюлозні заводи, які б працювали на соломі. Дуже важливо також збирати макулатуру. Це дозволить зекономити деревину, зменшити витрати енергії й води та забруднення довкілля. У перспективі потреба в пиломатеріалах буде менша, а в картоні, пресованих виробках, пакувальних матеріалах і деревних плитах — зросте. Розвиток цих напрямків галузі, що базуються на її відходах, для України дуже актуальний. Велике значення має також широке впровадження у виробництво новітніх технологій. Вони дозволяють значно зменшити витрати сировини, кількість витрат води та електроенергії, покращити якість продукції, що випускається.

6.

Сучасна будівельна індустрія нашої країни багатогалузева. Вона складається з цементної промисловості, виробництва стінових матеріалів, збірного залізобетону і залізобетонних конструкцій і деталей, в'яжучих та оздоблювальних матеріалів, будівельного скла, покрівельних матеріалів, будівельної кераміки і фаянсу, санітарно-технічних виробів тощо. З кожним роком ця структура ускладнюється, розширюються її зв'язки з іншими галузями промисловості. Зростає і значення будівельного комплексу. Це пов'язано з тим, що від цієї галузі залежить будівництво житла, створення нових міст і сіл, окремих мікрорайонів, постійна реконструкція житлового фонду, будівництво промислових і сільськогосподарських підприємств, транспортних об'єктів, лікарень, шкіл, торгових центрів тощо. Отже, сучасне життя суспільства без ефективного функціонування будівельного комплексу просто неможливе. Він підтримує в належному стані обороноздатність країни, створює передумови для зростання виробництва в усіх галузях господарства. Нині найбільше значення будівельного комплексу у сфері приватного сектору економіки та індивідуального будівництва громадян. Зменшення державного оподаткування будівництва привело до перерозподілу основних фондів галузі. Приватне будівництво відрізняється також високими темпами виконання робіт та підвищеною комфортністю житла та інших будівель. Рівень та особливості розвитку будівельного комплексу визначаються рівнем і структурою господарського комплексу країни, потребами в будівництві, загальним станом економіки тощо. Велике значення має також наявність природної сировинної бази та відходів різних галузей господарства, які можуть бути використані як вторинна сировина. На розвиток будівельної індустрії може впливати і спорудження великих господарських об'єктів — електростанцій, металургійних і машинобудівних

гігантів тощо. Сучасне розміщення підприємств промисловості будівельних матеріалів склалося переважно під впливом двох чинників: сировинного і споживчого. На сировину орієнтуються в розміщенні видобувні виробництва. Вони зайняті видобутком і первинною переробкою піску, щебеню, гравію, виробництвом цементу, вапна, гіпсу і стінових матеріалів. На споживача зорієнтоване виробництво залізобетонних конструкцій, будівельного і віконного скла, шиферу тощо. Переважно у великих містах знаходяться і значні будівельні організації, які будують житло, промислові об'єкти, дороги, школи, лікарні, торгові центри, спортивні споруди. Багато підприємств сировинної орієнтації територіально наближені до відходів металургійних заводів та електростанцій (шлаки), а також до районів лісозаготівель і лісопильної промисловості. Все більшого значення набувають у розвитку і розміщенні комплексу соціально-економічні чинники. До них належать можливості і потреби населення окремих регіонів, державна регіональна політика тощо.

Найбільшого розвитку цементна промисловість набула в Донбасі та Придніпров'ї, де для цього є всі умови: високоякісна карбонатна сировина, шлаки металургійних заводів, необхідність комплексного використання гірських порід залізородних і марганцевородних кар'єрів. Великий центр цементної промисловості — Амвросіївка Донецької області. Крім того, на Донеччині цементні заводи є в Краматорську і Єнакієвому. У Придніпров'ї цементні заводи працюють у Дніпродзержинську і Кривому Розі. Велике цементне підприємство знаходиться в Балаклії Харківської області, а також на північному сході України — в Новгород-Сіверському. У західній частині нашої країни сформувався другий великий район цементної промисловості, що охоплює підприємства в Кам'янці-Подільському (Хмельницька область), Здолбунові (Рівненська область), Миколаєві (Львівська область), Ямниці (Івано-Франківська область). На півдні України цементне виробництво налагоджене у Бахчисараї (Крим), Миколаївській області, Одесі тощо. У різних регіонах нашої держави нині відкриті нові родовища різноманітної цементної сировини. Це створює практично необмежені можливості для подальшого розвитку цементної промисловості нашої держави.

7.

До соціального комплексу належить виробництво товарів народного споживання (насамперед легка промисловість), а також сфера послуг (усі види підприємств обслуговування, діяльність яких спрямована на задоволення духовних і матеріальних потреб людей: мережа закладів культури, освіти, охорони здоров'я, торгівлі, сфери побуту тощо). Головне завдання комплексу—задовольнити щоденні безпосередні матеріальні та духовні потреби кожної людини. Звідси і назва комплексу. Соціальний комплекс у розвинутих країнах світу перетворився у провідний. Україна теж у майбутньому буде йти цим шляхом. Нині ж найглибша криза

спостерігається в легкій промисловості, освіті, охороні здоров'я, культурі. Інша ситуація в сфері торгівлі і побутовому обслуговуванні. Тут виникло багато недержавних приватних установ, багато людей мають власний бізнес. Розширюється мережа ринків, торгових точок, підприємств, що ремонтують квартири, автомобілі, туристичних фірм тощо. Соціальний комплекс в Україні має великі можливості для розвитку. Його значення постійно зростатиме. Це відбувається в усіх розвинутих країнах. Причина такого явища в тому, що заможні люди процвітаючої нації все більше часу і грошей витрачають на задоволення зростаючих потреб душі і тіла. У найрозвинутіших країнах соціальний комплекс є одною з провідних і прибуткових сфер економіки. Врешті-решт він займе належне місце і в Україні.

Легка промисловість охоплює текстильну, трикотажну, швейну, шкіряну, взуттєву та деякі інші галузі. При розміщенні підприємства легкої промисловості орієнтуються на споживача, жіночі трудові ресурси і джерела сировини. Найважливіша галузь легкої промисловості — текстильна, продукція якої створюється на бавовняних, вовняних і лляних підприємствах. Бавовняна промисловість України працює на девізній сировині. Найбільші підприємства знаходяться в Херсоні і, Донецьку; Тернополі (бавовняні комбінати), Нікополі (прядильно-нитковий комбінат), а також Києві, Харкові, Львові, Полтаві, Чернівцях та ін. Вовняна промисловість країни представлена великими підприємствами в Чернігові, Донецьку, Кривому Розі, Одесі, Луганську, Сумах. Виробництво килимів зосереджено в Києві, Черкасах, Богуславі, невеликих містах Чернівецької та Закарпатської областей. Підприємства лляної промисловості знаходяться в Житомирській, Рівненській, Львівській і Чернігівській областях. У Житомирі і Рівному працюють великі льонокомбінати. Найбільше підприємство конопледжутової промисловості знаходиться в Одесі. Трикотажна промисловість країни випускає верхній одяг, білизну, панчохи, шкарпетки. Підприємства галузі є в Києві, Харкові, Львові, Одесі, Луганську, Житомирі. Швейна промисловість розвинута в багатьох містах України, особливо у великих — Києві, Одесі, Харкові, Львові, Луганську, Сумах та ін. Підприємства шкіряної і взуттєвої промисловості також розміщені переважно у великих містах — Києві, Луганську, Одесі, Львові, Дніпропетровську, Миколаєві, Запоріжжі. У країні розвинулось хутрове виробництво. Підприємства галузі знаходяться здебільшого у невеликих містах — Балті Одеської, Жмеринці Вінницької, Краснограді Харківської областей. Значними центрами хутрового виробництва є Тисмениця на Івано-Франківщині та Харків.

Нині легка промисловість перебуває в глибокій кризі. Вона майже повністю втратила внутрішній український ринок. Вироби її лише зрідка можна побачити в наших магазинах і на ринках. Тому з провідної галузі господарського комплексу вона перетворилася на другорядну. Частка легкої промисловості у валовому суспільному продукті впала з 12 до 2%. Без

розвиненої сфери послуг неможливе існування сучасного суспільства. Найпоширеніші підприємства торгівлі і громадського харчування. Вони є в кожному населеному пункті країни, вздовж основних транспортних магістралей, у поїздах, літаках тощо. Торгівля поділяється на оптову і роздрібну. Підприємства оптової торгівлі закупають у виробників великі партії товарів і тому концентруються у великих містах і промислових центрах. Крамниці роздрібної торгівлі продають товари безпосередньо кожній людині. В останні роки їхня мережа різко зросла. Проте крамниць, їдалень і ресторанів, барів і кафе в Україні все ще недостатньо. Як показує світовий досвід, збільшити їхню кількість, покращити культуру обслуговування можна тільки за допомогою ринкових відносин. Система закладів охорони здоров'я, відпочинку і фізичної культури працює на профілактику захворювань, здоровий спосіб життя, відновлення здоров'я людей, їхній активний відпочинок. Нині найбільше лікарів усіх спеціальностей зосереджено в Києві (понад 76 на 10 тис. осіб), Севастополі та Автономній Республіці Крим. У Сумській, Чернігівській, Житомирській областях ці показники майже вдвічі нижчі. Майже третина населення країни активно займається спортом. Кількість стадіонів становить понад 1 тис, спортивних залів — 15, футбольних полів — 20 тис. У соціальному комплексі важливе значення має рекреаційне господарство (санаторії, курорти й пансіонати, будинки і бази відпочинку, санаторії-профілакторії, туристичні бази тощо). Найбільше рекреаційних закладів у Криму, Карпатах, на узбережжі Чорного та Азовського морів.

Важливу роль у соціальній сфері відіграють заклади освіти і культури. До перших належать середні загальноосвітні школи, гімназії, ліцеї, дитячі садки, дитячі будинки і школи-інтерна-ти, виші навчальні заклади і професійно-технічні училища (ПТУ). Найбільше вищих навчальних закладів у Харкові та області (22), Києві та області (20), Одесі та області (15). Культурні заклади представлені музичними школами, бібліотеками, клубами тощо. Кожний з нас щодня користується електроенергією, холодною і гарячою водою, каналізацією, сміттепроводом, газом тощо. Щоб усе це безперебійно працювало, в країні склалася мережа житлово-комунальних підприємств та організацій. Проте до цього часу все ще зберігаються значні територіальні відмінності у рівнях благоустрою міст і сіл. Найвищий він у нових містах, санаторно-курортних центрах, Києві та обласних центрах. Найнижчий — у сільській місцевості. Зміни, які відбуваються в економіці і суспільстві в цілому відбиваються і на структурі побутових послуг. За останні роки швидкими темпами зростає обсяг послуг з ремонту і технічному обслуговуванню транспортних засобів, перукарень та фотографій. Взагалі вся сфера послуг постійно нарощувала обсяги виробництва і обслуговування.

8.

Виробництво сільськогосподарської продукції та її переробка — одна з найважливіших складових народного господарства країни. Завдання АПК —

забезпечити людей продуктами харчування, а промисловість — відповідною сировиною. АПК України має світове значення. За розрахунками спеціалістів, наша країна щорічно може виробляти продукти харчування, якими б здатна була прогодувати до 1 млрд осіб. Потенціал АПК України практично безмежний. Але він нині майже не реалізується. Причини такого становища криються в пануванні в сільському господарстві соціалістичного колгоспного ладу. В кінці ХХ ст. він показав свою повну неспроможність прогодувати навіть 50 млн. українців. Нині за кількістю зайнятих (близько 40 %) АПК України переважає всі інші галузі і міжгалузеві комплекси. В ньому зосереджені також значні фонди виробничого призначення. Але більшість із них уже морально і матеріально застаріла, техніка спрацьована і не відповідає сучасним вимогам. Тому дуже великі втрати продукції під час її збирання на полях, при перевезенні та зберіганні.

У перспективі значення АПК суттєво зросте, і Україна стане одним з основних постачальників харчових продуктів на світовий ринок. Багато хто вважає, що в майбутньому Україна буде не індустріально-аграрною, а аграрно-індустріальною державою. Тому основою економіки стане сільське господарство та галузі промисловості, що переробляють, зберігають, транспортують сільськогосподарську продукцію. Великі перспективи також у тих галузях, наприклад, машинобудування, сільської промисловості тощо, які будуть забезпечувати АПК машинами й обладнанням, добривами, гербіцидами і пестицидами та ін.

До складу АПК входять сільське господарство і галузі харчової промисловості, які переробляють його продукцію (цукрова, м'ясна, молокопереробна, олійно-жирова, плодоовочева, рибна та ін.), До АПК належать також підприємства й організації, що забезпечують зберігання, перевезення і реалізацію продукції, і ті, що виробляють машини та обладнання, виконують дослідницьку роботу, готують кадри.

Зерно, наприклад, треба виростити в полі, зібрати, перевезти і змолоти на борошномельному комбінаті, потім спекти на хлібозаводі чи хлібокомбінаті хлібобулочні вироби. Зв'язок між цими зовсім різними, на перший погляд, сферами виробництва настільки тісний, що одна без одної вони не можуть існувати. Такі ланцюжки від поля чи ферми до готової продукції (цукор, соки, варення, хліб, сметана, ковбаси та ін.) називаються спеціалізованими АПК. Чим більша територія, тим більше таких ланцюжків. Їхня кількість зростає від району до масштабів країни. Основою АПК країни, її провідною галуззю є сільське господарство. Характер його спеціалізації, обсяги продукції визначають розвиток і розміщення галузей всіх інших сфер АПК і в першу чергу харчової промисловості. Сільське господарство поділяється на рослинництво і тваринництво. Є вузьке і широке поняття АПК. Вузьке включає в себе лише сільське господарство та галузі промисловості, які переробляють його продукцію. Більш широке розуміння АПК - це коли до його складу відносять ще й галузі машинобудування, які виробляють техніку для сільського господарства і технологічне обладнання

для харчової промисловості, транспорт, що перевозить продукцію з поля чи ферми на заводи, систему підготовки кадрів для сільського господарства і харчової промисловості, науково-дослідні установи тощо.

Україна за площею — найбільша держава в Європі. Територія нашої країни становить 60,4 млн.га. Сільськогосподарські угіддя займають майже 42 млн. га, тобто 70,3 % від її площі. В структурі земельних угідь близько 33 млн.га займають орні землі, 8 млн.га—сіножаті й пасовища. Близько 1,2 млн. га — це багаторічні насадження. Територія України має один з найвищих у світі показників розораності. В цілому він становить 81 %. У Вінницькій, Тернопільській та Кіровоградській областях — понад 90 %. Для порівняння розораність земель, наприклад, у США становить 19,9 %, Англії — 29,6, Франції-32,0, ФРН-32,3%. Земельний фонд, головне багатство українського народу, використовується нерационально. Щорічно скорочується площа орних земель, яка припадає на одного жителя. Меліорація земель не є ефективною. Вчені вважають, що чорноземні ґрунти взагалі не можна поливати. У посушливих районах надлишок води викликає засолення ґрунтів. Землі України дуже забруднені радіонуклідами, пестицидами і гербіцидами. Значної шкоди сільському господарству завдає підвищення вмісту нітратів у ґрунтах. Як показує світовий досвід господарювання на землі, ефективно використовувати земельний фонд держави можна лише на засадах приватної власності на землю. У землі повинен бути справжній господар.

Основу рослинництва країни становлять такі культури, як пшениця, жито, кукурудза, рис, ячмінь, овес, просо, гречка, зернобобові. Зерно є основним продуктом харчування людини і сировиною для багатьох галузей промисловості. Воно також забезпечує тваринництво цінними кормами. Тому в структурі посівних площ зернові культури посідають перше місце (58 % посівних площ). Основною зерновою культурою України є озима пшениця, на яку припадає майже 40 % валового збору зерна в країні і 34 % посівів зернових культур. Основні райони вирощування цієї культури—лісостепова, степова зони і частково Полісся. Яра пшениця поступається озимій врожайністю. Тому вона має незначне поширення, головним чином у степових районах. У лісостеповій зоні яру пшеницю висівають тоді, коли вимерзає озима. Посіви жита займають близько 5 % площі зернових. Його вирощують на Поліссі, в Лісостепу, в Карпатах. Велике значення в Україні належить зернофуражним культурам — ячменю, кукурудзі й вівсу.

Ячмінь друга за розмірами посівних площ і за валовими зборами зерна (близько 20 %) яра зернова культура. Його вирощують у південній частині Степу та в передгірних районах Криму. Третє місце за площею посівів посідає кукурудза. На неї припадає майже 21 % валового збору зерна. Найліпші умови для її вирощування — північний і центральний степ. Овес займає таку саму площу, як і жито. Його посіви зосереджені на Поліссі та в Передкарпатті. Велике значення в харчовому раціоні людини мають круп'яні культури — гречка, просо, рис. Гречку сіють у Лісостепу і на Поліссі. Просо

вирощують у Лісостепу і Степу. Рис культивують на поливних землях у Миколаївській, Херсонській областях та в Криму. Зернобобові — горох, люпин, вика та соя — дуже цінні кормові та харчові продукти. Горох вирощують переважно на півдні Лісостепу і півночі Степу, люпин — на Поліссі, сою — здебільшого в Степу і Лісостепу.

Приватна власність на землю і впровадження ринкової системи господарювання на селі може радикально змінити структуру рослинництва. Фермери будуть віддавати перевагу найрентабельнішим культурам. Тому важливу роль буде відігравати цінова політика держави.

На базі зернового господарства працюють галузі харчової промисловості: борошномельно-круп'яна, хлібопекарська, макаронна, кондитерська. Борошномельно-круп'яна промисловість забезпечує населення борошном і крупами, а її відходи використовуються для виробництва комбікормів. Підприємства промисловості розміщуються в районах сировини і центрах споживання: Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровську, Звенигороді, Тальному Черкаської області. Дрібніші підприємства є повсюди. Під час масового збирання врожаю зерно відправляється на елеватори, де воно зберігається. Елеватори розміщуються у великих містах, залізничних вузлах, морських портах, а також районах виробництва зерна. Тут знаходяться здебільшого і великі млини. Борошно — основна сировина для розвитку хлібопекарської, макаронної і частково кондитерської промисловостей. Головним чинником розміщення підприємств хлібопекарної промисловості є обмежені терміни реалізації свіжого хліба. Тому, чим більше місто, тим більше в ньому випікається хлібних виробів. Макаронна промисловість у своєму розміщенні цілком орієнтується на споживача, оскільки макаронні вироби перевозити на далекі відстані недоцільно. Найбільші підприємства макаронної промисловості знаходяться в Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровську.

Кондитерська промисловість також орієнтується в розміщенні на споживача. Найбільші підприємства цієї галузі знаходяться у великих містах — Києві, Харкові, Одесі, Луганську, Львові.

Рівень розвитку, розміщення та технічного оснащення галузей, що переробляють продукцію зернового господарства не відповідає рівню вимог сьогодення. Всі ці галузі мають великі перспективи розвитку. Вони пов'язані з тим, що Україні вигідно продавати не зерно, а готові вироби з нього.

На технічні культури України припадає 18,6 % посівних площ. Провідними з них є цукрові буряки та соняшник. З-поміж інших технічних культур поширені також льон-довгунець, коноплі, хміль, тютюн. Україна є основною бурякозбираючою країною світу. Вона посідає перше місце за обсягами валових зборів цукрових буряків. Найбільші площі під культурою (75 %) знаходяться в Лісостепу. Соняшник — основна олійна культура нашої країни. За обсягами його вирощування Україна на першому місці у світі. Основні площі соняшнику зосереджено у степових районах. З інших олійних культур в Україні вирощують кунжут, рицину, мак, ріпак. Ефіроолійні

культури культивують переважно на півдні: коріандр — у Степу; м'яту, фенхель, кмин — у Лісостепу, троянду і лаванду — в Криму. В Україні впрошують і такі технічні культури, як хміль, тютюн, арахіс, лікарські рослини. Вирощування хмелю, наприклад, зосереджене переважно на Поліссі, особливо в Житомирській області. Тютюн вирощують у Криму, Придністров'ї та на Закарпатті. Провідною волокнистою культурою в Україні є льон-довгунець. Найбільшого поширення він набув на Поліссі і в передгір'ях Карпат. З інших волокнистих культур в Україні вирощують коноплі, канатник, кенаф тощо. У степових районах зосереджені основні площі льону-кудрявцю. Його використовують як олійну культуру. В Україні одні з найкращих у світі природних умов для вирощування цукрових буряків, соняшнику, хмелю та деяких інших технологічних культур. Але соціалістична колгоспна система десятиліттями перешкоджала реалізації цих можливостей. Нині відкриваються реальні перспективи різкого збільшення врожайності цих культур і впровадження багатьох інших, вирощування яких є дуже прибутковим.

Найстарішою і найпотужнішою в Україні є цукрова промисловість. На території 19 областей нашої держави знаходяться близько 200 цукрових заводів. Найбільше їх зосереджено в правобережному Лісостепу. Цукрова промисловість — важлива комплексоутворююча галузь. Навколо цукрових заводів виникають суміжні виробництва, що працюють на відходах (дефектний цукор, меляса) і виробляють спирт, дріжджі, вітаміни тощо. Інші відходи, наприклад жом, використовуються відгодівельними господарствами. В областях, де вирощуються олійні культури, розміщені основні підприємства олійно-жирової промисловості. Це пов'язано із значними сировинними затратами. Близько 90 % усієї олії в країні виробляють з насіння соняшнику. Основні райони виробництва олії — Донбас і Придніпров'я, центри — Дніпропетровськ, Запоріжжя, Пологи (Запорізька область), Мелітополь. У Причорномор'ї за обсягом виробництва олії попереду Одеська область, у правобережному Лісостепу — Вінницька. Олійно-жирова промисловість має широкі виробничо-територіальні зв'язки з іншими галузями господарства. Відходи виробництва, особливо макуха, використовуються у тваринництві. Олія — цінний харчовий продукт і водночас важлива сировина для виготовлення маргарину, консервів, мила, а також допоміжний матеріал у металургійній, лакофарбовій, шкіряній та інших галузях промисловості. Підприємства тютюново-махоркової промисловості розміщуються в районах сировини та у великих містах — Києві, Львові, Одесі, Харкові, Дніпропетровську, Сімферополі тощо.

Галузі, що зайняті переробкою технічних культур мають в Україні найкращі перспективи розвитку. Практично кожна агропромислова зона має свій власний набір технічних культур. У майбутньому це дозволить поглиблювати спеціалізацію виробництва, уникати внутрідержавної конкуренції, вдосконалювати територіальну організацію АПК.

Найбільші площі сільськогосподарських угідь лід картоплею на Поліссі та в Передкарпатті. Вирощують її також навколо великих міст та курортних зон. Природні умови України дають змогу спеціалізуватися на вирощуванні баклажанів, перцю, помідорів, огірків. Огірки, помідори, капусту, цибулю, столові буряки, моркву вирощують на всій території України, особливо навколо великих міст. Баштанні культури (кавуни, дині) культивують у південних районах країни. Садівництво, ягідництво і виноградарство України мають міждержавне значення. Різні райони нашої держави спеціалізуються на вирощуванні різних плодів. Так, основні масиви яблунь, груш розміщено в Лісостепу і на Поліссі, а вишень, слив, абрикос, черешень, персиків, горіхів — у Степу. Найбільш сконцентровано плодоягідних насаджень у правобережному Лісостепу, Криму; Закарпатській області. Промислові ягідні насадження зосереджені головним чином навколо великих міст з орієнтацією на споживача. Окремі види продукції овочевих плантацій і садів країни мають світове і міждержавне значення. До них належать ніжинські огірки, мелітопольська черешня, херсонські кавуни тощо. Важливою галуззю сільського господарства країни є виноградарство. Близько 90 % товарного винограду впрошують у Криму, Одеській, Миколаївській та Закарпатській областях. Економічна реформа в АПК і особливо приватна власність на землю змінять як галузеву структуру цієї сфери сільського господарства, так і її територіальну організацію. Можна передбачити зростання значення садівництва і ягідництва, особливо тих плодів, вирощування яких у природно-кліматичних умовах України є найрентабельнішим. Буде більш чітка спеціалізація і агропромислових зон. Значні перспективи є в Україні і для розвитку картоплярства та вирощування деяких овочів.

У районах вирощування картоплі концентруються підприємства крохмале-патокової промисловості. Розміщують такі заводи і цехи переважно в невеликих містах і селах. Найбільше їх зосереджено в Житомирській та Чернігівській областях. Саме тут найбільше виробляється крохмалю з картоплі. Підприємства плодоовочевої промисловості знаходяться в районах вирощування плодів та овочів. Так, великі консервні заводи розміщені в південних областях країни, в правобережному Лісостепу, Закарпатській області. Виноробна промисловість має міждержавне значення. Її підприємства знаходяться, як правило, в районах виробництва сировини. Заводи, на яких розливають вино в пляшки, розміщуються як у місцях вирощування сировини, так і в місцях споживання вина (переважно у великих містах). Окремі вина українських підприємств мають міжнародне визнання: "Масандра", "Золота балка", "Коктебель" (Крим), "Шабо" (Одеська область) тощо. На різноманітній рослинній сировинній базі розвивається спиртова і лікєро-горілчана промисловість. Підприємства з виробництва спирту розміщуються переважно у невеликих містах, селищах міського типу і селах. Лікєро-горілчана промисловість зосереджена в основному у великих містах: Києві, Харкові, Львові та ін. Переважно на сільськогосподарській сировинній базі розвивається виробництво пива і безалкогольних напоїв.

Розміщення підприємств галузі орієнтується на споживача (Київ, Харків, Одеса, Дніпропетровськ, Донецьк, Львів та ін.). Взагалі, галузі харчової промисловості, які переробляють картоплю, овочі, плоди, ягоди і виноград, мають в Україні майже необмежені можливості розвитку. Нині ж склалася така штучна економічна ситуація, яка призводить до того, що вигідніше цю продукцію завезти з Чилі чи Ізраїлю, ніж вирощувати в Україні. Через це місцева база розвитку переробних галузей весь час скорочувалася, падали обсяги виробництва. Вітчизняні заводи стояли, а готову продукцію завозили з Угорщини, Болгари, Польщі та багатьох інших країн.

Це друга після рослинництва важлива галузь сільського господарства. Вона забезпечує населення цінними продуктами харчування — молоком, маслом, лініями, а харчову промисловість — сировиною. Тваринництво поділяється на кілька галузей: скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво, бджільництво, звірівництво тощо. Скотарство — провідна галузь тваринництва. Поширене воно в усіх областях і районах України. Найбільше великої рогатої худоби в розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь у Лісостепу і на Поліссі. В основному в країні скотарство має молочно-м'ясний напрям, тобто в структурі продукції, що виробляється, більшу частину становлять молоко і м'ясо. Навколо великих міст і в рекреаційних районах переважає молочний напрям.

Свинарство в Україні посідає друге місце після скотарства. Частка свинини у виробництві м'яса наближається до 40 %. Основна частина поголів'я свиней зосереджена на Поліссі, в Степу та в Лісостепу, хоча спеціалізація цієї галузі в різних районах неоднакова. На Поліссі і в Лісостепу переважають м'ясо-сальні породи, а в Степу—сальні. Важливе місце серед галузей тваринництва посідає птахівництво. Ця галузь добре розвинута в Київській, Львівській, Донецькій, Дніпропетровській областях та в Криму. Спеціалізовані підприємства-птахофабрики розміщені довкола великих міст і в курортних регіонах. Вони постачають їм дієтичне м'ясо та яйця. Вівчарство найбільшого поширення набуло в Степу і Карпатах. Продукція галузі дуже цінна. В легкій промисловості використовують вовну, смушки та овчину. Крім того, вівчарство дає м'ясо (баранина), молоко, жир. Кролівництво добре розвинуте на Поліссі та Лісостепу. Шовківництво найпоширеніше в степовій і лісостеповій зонах. Бджільництво як галузь тваринництва, що дає надзвичайно цінну продукцію — мед, віск, прополіс, пилок, маточне молочко, — найпоширеніше в Степу, Лісостепу і Карпатах. Ставкове рибництво має в Україні значні перспективи розвитку. Нині можливості галузі реалізуються далеко не повністю. Найбільше розвинуте ставкове рибництво в Лісостепу і Карпатах.

Переважно на продукцію скотарства орієнтується молокопереробна галузь харчової промисловості. Вона поділяється на маслоробну, сироварну і молочноконсервну галузі. На розміщення молокопереробних заводів впливають сировинні чинники та наявність масового споживача. Так, виробляють продукцію з незбираного молока — пастеризоване молоко,

сметану, кефір, ряжанку — у великих містах, тобто орієнтуючись на масового споживача. Виробництво масла, сиру, молочних консервів зосереджене в невеликих містах і селищах у сільськогосподарських районах з розвинутим молочним тваринництвом.

Тваринництво є сировинною базою для м'ясної промисловості. У торгівлі харчовими продуктами м'ясо поступається тільки хлібобулочний виробам. Крім харчових продуктів, м'ясна промисловість виробляє також корми для сільського господарства, лікувальні препарати тощо.

Головні підприємства цієї галузі промисловості — м'ясокомбінати — зосереджені у великих містах, а також у районах розвинутого тваринництва. Найбільші з них — у Києві, Полтаві, Харкові, Одесі, Донецьку. Сировинна база тваринництва розширюється за рахунок птахівництва Донбасу, Придніпров'я, навколо Києва та Харкова, а також курортних зон.

Продукція бджільництва активно використовується різними галузями харчової промисловості, зокрема лікєро-горілчаною, пиво-безалкогольних напоїв та ін. Крім того, багато ліків виробляється із цієї сировини.

На основі продукції рибництва (особливо вилову риби і морепродуктів у морях та океанах) працюють рибопереробні підприємства. Найбільші з них — у Вилковому (Одеська область), Білгороді-Дністровському, Іллічівську, Одесі, Очакові, Миколаєві, Херсоні, Євпаторії, Севастополі, Ялті, Генічеську, Бердянську, Маріуполі.

На основі тваринництва, включаючи кліткове звірівництво, яке поширене в Лісостепу, розвиваються вовняна, шкіряна і взуттєва промисловості та хутрове виробництво. Галузі, що зайняті переробкою тваринницької продукції нині за своїми технічним і організаційним рівнями все ще не відповідають сучасним світовим стандартам. Це призводить до значних витрат сировини і погіршення якості готової продукції. Все це робить останню неконкурентоспроможною як на зовнішньому, так, навіть, і на внутрішньому ринку. Перехід на нові форми господарювання і введення приватної власності на землю змінять структуру і територіальні особливості розвитку галузей, що переробляють тваринницьку продукцію.

Сільськогосподарське виробництво в Україні має зональну спеціалізацію. Відповідно до цього склалася і певна спеціалізація переробних галузей легкої і харчової промисловостей. На Поліссі природні умови сприяють розвитку тваринництва (молочно-м'ясне скотарство і свинарство), льонарства, картоплярства і зернового господарства. Розвинуті крохмалєпатокова, молочна і м'ясна промисловості. Це - Поліська агропромислова зона. У Лісостепу, де ґрунти родючі і зволоженість достатня, домінує рослинництво буряківничо-зернового напрямку з м'ясним скотарством і свинарством. Розвинуті цукрова, молокопереробна і м'ясна промисловості.

У Степу на родючих ґрунтах при недостатній зволоженості сформувалася зона зернових та олійних культур з овочівництвом, баштанництвом і виноградарством, м'ясо-молочним скотарством. Розвинуті олійно-жирова, борошномельна, плодоовочева, виноробна промисловості.

Навколо великих міст і промислових центрів виникли приміські зони господарств, які спеціалізуються на вирощуванні овочів і фруктів, виробництві молока і м'яса, яєць. Утворення приміських зон визначається не природними умовами, а потребами міст у тваринницькій і плодоовочевій продукції. Їх спеціалізація не залежить від природних умов. У Карпатах і Криму (гірські і передгірські території) природні умови своєрідні, і вони впливають на специфіку господарювання в цих регіонах.

У Криму вирощують виноград, тютюн, там розвинуте садівництво, тваринництво має молочно-м'ясний напрям. У гірських районах випасають овець. У Передкарпатті вирощують зерно, льон, хміль, картоплю, розвинуто скотарство і свинарство. У горах Карпатах, на полонинах, випасають овець. На Закарпатті домінуючими напрямами господарства є скотарство, виноградарство та вирощування тютюну. Агропромислові зони, які сформувалися в Україні протягом останніх десяти років, не є до кінця ефективними і усталеними. Суб'єктивні чинники в їх формуванні та спеціалізації не подолані й донині. У перспективі дія об'єктивних економічних законів і потреби регіональних, українського та міжнародного ринків суттєво змінять спеціалізацію і обсяги виробництва в кожній зоні. В першу чергу це стосується не стільки Карпати Криму, скільки найбільших агропромислових зон, які виникли в основних природних зонах країни — Поліссі, Лісостепу і Степу.

Питання для самоперевірки.

1. Охарактеризуйте структуру господарського комплексу України
2. Промисловість України – стан та перспективи розвитку.
3. Металургійний комплекс – сучасні тенденції та проблеми розвитку.
4. Хімічний комплекс – розвиток та перспективи.
5. Лісопромисловий комплекс – сучасний стан та основні проблеми розвитку.
6. Будівельний комплекс – характеристика галузі та перспективи розвитку.
7. Соціальний комплекс – стан та проблеми розвитку.
8. Агропромисловий комплекс (АПК) – структура, значення та проблеми розвитку.

Тема 8. Природний та трудовресурсний потенціал України

Мета: уявити сутність природного та трудовресурсного потенціалу та його структуру, головні напрями його ресурсозберігаючого використання.

План

1. Сутність природно-ресурсного потенціалу та його структура.
2. Кількісна і якісна оцінка природних ресурсів та природних умов.

3. Характеристика природно-ресурсного потенціалу економічних регіонів.
 4. Ресурсозбереження як головний напрям використання природно-ресурсного потенціалу.
 5. Економічно активне населення
 6. Національний та віковий склад населення України
 7. Відтворення трудових ресурсів потенціалу країни
 8. Трудовий потенціал України
- 1.

Природно-ресурсний потенціал – це важливий чинник розміщення продуктивних сил, що включає природні ресурси і природні умови.

Природні ресурси - тіла і сили природи, які за певного рівня розвитку ПС можуть бути використані для задоволення потреб людського суспільства.

Природні умови – це тіла й сили природи, які мають істотне значення для життя і діяльності суспільства, але не беруть безпосередньої участі у виробничій і невиробничій діяльності. Такий поділ до певної міри є умовним, оскільки окремі компоненти можуть виступати і як ресурси і як умови.

До основних характеристик природно-ресурсного потенціалу відносять:

- 1) географічне положення;
- 2) кліматичні умови;
- 3) особливості рельєфу;
- 4) розміщення ресурсного потенціалу.

Розрізняють такі структури природно-ресурсного потенціалу:

- 1) компонентну;
- 2) функціональну;
- 3) територіальну;
- 4) організаційну.

Компонентна структура характеризує внутрішні та міжвидові співвідношення природних ресурсів (земельних, водних, лісових тощо).

Функціональна структура природно-ресурсного потенціалу відображає вплив природних ресурсів на формування спеціалізації території та певних господарських комплексів.

Територіальна структура – різні форми просторової дислокації природно-ресурсного комплексів.

Організаційна структура – можливості відтворення та ефективної експлуатації природних ресурсів.

Природно-ресурсний потенціал є багатоконпонентним. Виділяють такі його складові:

- 1) мінеральні;
- 2) земельні;
- 3) водні;

- 4) лісові;
- 5) біологічні;
- 6) рекреаційні;
- 7) кліматичні;
- 8).космічні.

За ознакою вичерпності природних ресурсів вони поділяються на групи:

- 1). невичерпні (сонячна радіація, енергія води, вітру тощо);
- 2). вичерпні відновлювальні (грунтовий покрив, водні ресурси, лікувальні грязі, рослинне паливо тощо);
- 3). вичерпні невідновлювальні (мінеральна сировина, природні будівельні матеріали).

В основі економічної класифікації природних ресурсів лежить їх поділ на ресурси виробничого і невиробничого, промислового і сільськогосподарського, галузевого і міжгалузевого, одноцільового та багатоцільового призначення.

2.

Використання природних ресурсів в економічній системі вимагає їх адекватної оцінки. Існує два основних види оцінки: технологічна (виробнича) і економічна.

При технологічній оцінці виявляється ступінь придатності природних ресурсів до того чи іншого виду людської діяльності з урахуванням сучасної або перспективної технології їх використання. Технологічна оцінка проводиться перед економічною і виражається в балах та категоріях. Економічна оцінка природних ресурсів – необхідний етап для забезпечення їх ефективного використання. Визначилися дві групи економічних оцінок: - перша – характеризує економічні результати використання природних ресурсів, друга – економічні наслідки дії на навколишнє природне середовище (переважно це економічні витрати від забруднення чи порушення навколишнього середовища).

Для економічної оцінки природних ресурсів застосовують методичні підходи, засновані на категоріях ренти та ефективності.

При рентному підході природний ресурс оцінюється двома способами:

- 1) за відносним ефектом чи прибутком, що дає його використання в народному господарстві;
- 2) за додатковими затратами на компенсацію втрат прибутку при вилученні певного ресурсу з природокористування.

Розрізняють витрати на запобігання забрудненню і витрати на компенсацію збитків. Перші здійснюють для зменшення шкідливих викидів (наприклад, будівництво очисних споруд, нейтралізація викидів тощо). Другі оцінюються через недоотримання національного доходу, додаткові витрати з

соціальних фондів тощо.

За народногосподарським значенням запаси корисних копалин поділяють на такі дві групи:

1) балансові, використання яких економічно вигідне, тобто вони відповідають промисловим вимогам за якістю сировини і гірничотехнічними умовами експлуатації;

2) позабалансові, які при наявному рівні технології експлуатувати економічно не вигідно.

В геології виділяють такі категорії запасів корисних копалин:

A – докладно розвідані та вивчені, B і C_1 – розвідані менш докладно, C_2 - оцінені попередньо і приблизно. Запаси корисних копалин за категоріями A, B, C_1, C_2 – разом з прогнозованими запасами становлять геологічні запаси. До промислових запасів відносять вивчені і розвідані запаси, експлуатація яких за даних умов забезпечує достатню рентабельність виробництва.

Земельні ресурси.

Економічна оцінка землі здійснюється за двома напрямками: оцінка землі як просторового базису і оцінка землі як інтегрального природного ресурсу.

Ціна землі є формою платності землекористування. Вона виражається у вартості одиниці товару (в грошах).

Вартість землі – це міра цінності землі.

За результатами комплексної оцінки вартість земель в Україні становить 1,468 тис. грн.

Лісові ресурси.

Економічна оцінка земель лісового фонду – це грошовий вираз економічного ефекту, що утворюється від раціонального використання земель у процесі лісгосподарського виробництва.

Водні ресурси.

Прогнозування охорони і раціонального використання водних ресурсів повинно базуватись на оцінці їх загального стану та розміщення, аналізі сучасного водоспоживання, всебічному врахуванні особливостей цього виду природного блага.

Мінеральні ресурси.

Економічна оцінка мінеральних ресурсів має враховувати специфіку відповідних об'єктів. Практика і теорія свідчать про доцільність застосування до економічної оцінки таких підходів:

- визначення абсолютної вартості – за ціною товарного продукту, який може бути отримано з них;

- визначення прибуткової вартості- за обсягом очікуваного прибутку від реалізації товарної продукції;

За абсолютною вартістю мінерально-сировинний потенціал України, тобто весь обсяг розвіданих запасів у відомих родовищах корисних копалин, оцінюється сумою від 7 до 11 трлн. дол. США.

3.

Мінерально – сировинні ресурси. Під мінеральними ресурсами розуміють сукупність різних видів корисних копалин, які можуть бути використані за сучасного рівня розвитку продуктивних сил.

За характером використання мінеральні ресурси поділяються на групи: 1) паливно-енергетичні, 2) рудні, 3) нерудні. На їх базі розвиваються такі галузі промислового виробництва, як чорна і кольорова металургія, електроенергетика, машинобудування, хімічна промисловість та ін.

Донецький ЕР – унікальний за різноманітністю корисних копалин регіон. Тут видобувають флюсові вапняки, вогнетривку глину, каолін, кам'яну сіль, будівельна сировина (цементна, гіпсова, керамічна). Перспектива – рідкісні і рідкісноземельні метали, золото).

Придніпровський ЕР- найбільший у світі гірничопромисловий регіон з потужним комплексом збагачувальних та металургійних підприємств. Видобуток залізних руд становить тут близько 100 млн т на рік. Тут зосереджено видобуток марганцевих, уранових, нікелевих і графітових руд, близько 50 % титанових, 95 % бурого і близько 10 % кам'яного вугілля України.

Східний ЕР – Спеціалізація району мінерально-сировинна. Тут розташовані 231 родовище газу і конденсату, видобуток газу близько 12 млрд м куб., а нафти і конденсату 2,5 млн т на рік. Тут є поклади кам'яної солі, бурого вугілля, фосфоритів для місцевих потреб.

Центральний ЕР – Тут зосереджено видобуток бентонітових глин, первинних і вторинних каолінів та бурого вугілля.

Поліський ЕР – Найбільш чисельними є родовища торфу (1278, з яких 279 розробляється), та будівельного каменю (95 та відповідно 52). У межах Волинської області частково знаходиться Львівсько-Волинський кам'яновугільний басейн, а на сході в Чернігівській – нафтовидобувний (20 родовищ з видобутком близько 0,5 млн. т). Тут розташовано Іранське розсіпне родовище титанових руд та родовища бурштину в Рівненській області. Також мідь, фосфати, базальти.

Подільський ЕР – Спеціалізація району визначається будівельною мінеральною сировиною цементно, будівельним каменем, гіпсовою. На півночі Хмельницької і у Вінницькій областях розташовані унікальні родовища бентонітових глин, гранату, глауконіту.

Карпатський ЕР – найбільш насичений мінеральними ресурсами. Виявлено 43 родовища нафти, 61 – природного газу. Перспективи – сірчані руди, калійні солі, цементна сировина (вапняки), золото, лікувальні мінеральні води.

Причорноморський ЕР – поширені вапняки, будівельний камінь, керамічні глини, будівельні піски, родовище йоду. У межах Криму відомі нафтогазові родовища. Перспектива – шельф Чорного та Азовського морів.

Земельні ресурси України. Вони виступають основним засобом

виробництва в першу чергу сільського і лісового господарства, а також територіальною базою розміщення народногосподарських об'єктів та системи розселення населення.

Всі землі України незалежно від їх цільового призначення відносяться до земельних ресурсів і складають єдиний земельний фонд країни.

Інтенсивність використання земель є різною як в часі, так і за адміністративно-територіальними одиницями.

Найвищу сільськогосподарську освоєність мають Запорізька (88,9%), Кіровоградська (85,9%), Миколаївська (87,6%) області. Сьогодні площа сільськогосподарських угідь на одного мешканця України в середньому становить 0,85 га, а площа ріллі – всього 0,66га.

На сучасному етапі економічного розвитку основними проблемами в сфері використання земельних ресурсів виступають: 1) підвищення ефективності їх використання та охорони на основі зменшення розораності ґрунтів, припинення їх деградації та зростання родючості; 2) досягнення збалансованого співвідношення у зональних системах землекористування; 3) формування продуктивної та високоефективної системи землекористування як надійної основи розв'язання продовольчої проблеми.

Водні ресурси виступають джерелом побутового і промислового водопостачання, а тому відіграють вирішальну роль у життєдіяльності населення і у розвитку всього народного господарства.

Потенційні ресурси річкового стоку оцінюються у 209,8 куб. км., з яких місцевий стік – 52,4 куб. км., приток – 157,4 куб. км.

Запаси підземних вод становлять 7 куб. км., крім цього використовується в Україні до 1 куб. км. морської води. Територіальний розподіл водних ресурсів в Україні є нерівномірним.

Найбільша кількість водних ресурсів (58 %) зосереджена в річках басейну Дунаю у прикордонних районах України, де потреба у воді не перевищує 5 % її загальних запасів. Найменш забезпечені водними ресурсами Донбас, Криворіжжя, Крим та південні області України.

Основні проблеми щодо раціонального використання та збереження водних ресурсів України полягають:

- 1) у забрудненні водних об'єктів шкідливими викидами та недостатньо очищеними промисловими і комунально-побутовими стічними водами;
- 2) у інтенсивному старінні основних фондів водозабезпечення, низькій продуктивності очисних споруд;
- 3) у недостатній самовідновлюваній та самоочисній здатності нових систем;
- 4) у незбалансованій за водним фактором системі господарювання та високою водомісткістю продукції.

Лісові ресурси мають важливу роль у збереженні навколишнього середовища та господарської діяльності людей, є важливим сировинним фактором для розвитку галузей НГ. Площа лісового фонду України

становить 10,8 млн. га. Розміщення лісових ресурсів у територіальному плані є вкрай нерівномірним. Понад 80% вкритих лісовою рослинністю земель розміщується у межах Карпатського, Подільського, Східного, Центрального районів. У цих самих районах зосереджено понад 90% загального запасу деревини, в тому числі понад 80 % запасу стиглих лісових запасів. Тобто названі регіони є основою лісоресурсного потенціалу України.

Лісистість території також значно коливається. Так, у карпатському районі вона у 2,4 раза, у Поліському – в 1,9 раза перевищує середній показник по країні. Однак, такі райони, як Донецький, Причорноморський та Придніпровський мають вдвічі – втрічі нижчу лісистість, ніж середня по країні.

Найбільш актуальними проблемами лісових ресурсів є: 1) порушення збалансованості між лісосировинними запасами, обсягами лісоспоживання і екологічними вимогами; 2) значне виснаження лісосировинної бази, погіршення природних комплексів, деградація рослинного покриву; 3) обмеженість інвестицій для лісогосподарського виробництва; 4) скорочення обсягів лісокористування та низький рівень задоволення потреб у деревині за рахунок місцевих ресурсів.

Рекреаційні ресурси забезпечують відновлення та розвиток життєвих сил людини, витрачених у процесі трудової діяльності. До них відносять об'єкти і явища природного походження, які можуть бути використані для лікування, оздоровлення, відпочинку, туризму. До їх складу входять бальнеологічні (мінеральні води, грязі), кліматичні, ландшафтні, пляжні та пізнавальні ресурси. Вони розміщені по всій території України нерівномірно. Унікальні рекреаційні ресурси зосереджені в Карпатах, на території Львівської, Одеської областях та в АР Крим.

В Україні діє 45 курортів загальнодержавного і міжнародного значення, 13 курортів місцевого значення, є понад 400 санаторіїв, які можуть прийняти більш як 600 тис. чол. на лікування.

Основні проблеми у використанні рекреаційних ресурсів:

- 1) у максимально повному задоволенні потреб населення у повноцінному оздоровленні та лікуванні;
- 2) у охороні і відновленні рекреаційних ресурсів;
- 3) у зростанні якості послуг у цій сфері.

Перспективи розвитку рекреаційних ресурсів України полягають у залученні додаткових інвестицій в оновлення інфраструктури, в інтенсивному розвитку туризму, збільшення питомої ваги рекреаційної сфери у зростанні національного доходу країни.

4.

Ресурсозбереження – один з важливих напрямів підвищення ефективності виробництва на основі раціонального, економічного використання усіх видів ресурсів. Ресурсозбереження забезпечує економію

природних ресурсів та зростання виробництва продукції при тій самій кількості використаної сировини, палива, основних і допоміжних матеріалів.

Земельні ресурси. За експертними оцінками, за умови раціонального використання земельних ресурсів Україна здатна забезпечити продуктами харчування майже 150 млн. чоловік. Втім споживання основних видів с-г продукції нижче за встановлені норми. Один із шляхів підвищення ефективності використання земельних ресурсів полягає у вдосконаленні структури земельного фонду. З цією метою необхідно зменшити розораність земель України до 30-40 %.

Основними причинами нераціонального використання земель в Україні є: розробка корисних копалин з порушенням екологічних та технологічних вимог; використання земель не за цільовим призначенням; наявність великої кількості відкритих сміттєзвалищ, побутових та інших відходів; нераціональна структура земельних угідь, в першу чергу сільськогосподарських.

Лісові ресурси. Ресурсозбереження – важливий чинник підвищення ефективності використання і відтворення лісових ресурсів на основі впровадження НТП, посилення режиму економії.

До основних напрямів ресурсозбереження слід віднести: впровадження прогресивних технологій, спеціалізація і концентрація лісовирощування, підвищення продуктивності лісових насаджень.

Водні ресурси. За останні роки суттєво погіршилась якість води основних джерел централізованого водопостачання, що обумовлено незадовільною водогосподарською діяльністю, забрудненням річкового стоку і підземних водоносних горизонтів.

Особливо несприятлива ситуація з якістю питної води склалась у Луганській, Донецькій, Хмельницькій, Запорізькій, Херсонській областях України. Дуже гостро стоїть питання раціонального використання питної води. У цілому в Україні незважаючи на її дефіцит в окремих регіонах, де вода подається за графіком, непродуктивні втрати за даними експертних оцінок становить 32 %.

Мінеральні ресурси. Зміст ресурсозбереження стосовно ресурсів надр полягає у найбільш повному і ефективному використанні розвіданих запасів корисних копалин. Досягається це шляхом зменшення втрат корисних компонентів під час збагачення; зменшення втрат у надрах у процесі видобудовування корисних копалин; максимального використання відходів видобування та збагачення корисних копалин.

Через використання недосконалих технологій видобування втрачається значна частина корисних копалин. Так, частка видобутої нафти становить лише 35-40 %, хоча застосування прогресивних технологій дозволяє підняти її до 60-65 %. У процесі шахтного видобування втрати становлять до 10-15 % запасів. Втрати вугілля становлять до 15-20 %, а камяної солі і гіпсу до 50-65 %. Масштаби ресурсокористування, сировинна орієнтація промисловості та використання недосконалих технологій призвели до того, в

Україні накопичились значні об'єми відходів, за яким не має рівних в Європі.

5.

Населення виконує дві важливі функції: з одного боку, воно є виробником матеріальних благ і послуг, творцем суспільного національного продукту, з іншого споживачем матеріальних і духовних благ. Найбільш активною його частиною є трудові ресурси. Це — населення працездатного віку (чоловіки віком 16 — 59 років, жінки — 16 — 54 роки включно), крім інвалідів I і II груп, а також люди пенсійного віку і підлітки, які працюють. В Україні трудові ресурси становлять майже 30 млн. осіб, в їх структурі переважають працездатні люди — 57% (2000 р.).

Все ширше в науковій літературі та на практиці застосовується термін "економічно активне населення". Ним позначають працездатне населення, яке упродовж певного періоду забезпечує пропозицію робочої сили для виробництва товарів і послуг. До складу цього населення входять люди, зайняті господарською діяльністю, що приносить прибуток (у т. ч. пенсіонери) та безробітні люди, які хочуть працювати. Економічно неактивне населення — це люди, які знаходяться на утриманні держави або окремих осіб. Сюди належать особи, які зайняті у домашньому господарстві чи навчаються, безробітні, що не шукають роботи і не бажають працевлаштуватись, а також пенсіонери, не зайняті господарською діяльністю. Економічно активне населення становить в Україні 22,6 млн. осіб (2000 р.), а економічно неактивне — 13,7 млн. осіб. Значну частку серед осіб останньої групи займають студенти, які з часом перейдуть у групу економічно активного населення.

Рівень зайнятості населення в Україні зайнятість населення постійно знижується (в умовах економічної кризи у 2000 р. він становив 62,0%). Змінилась також структура зайнятості: якщо в 1990 р. все населення працювало в галузях державної економіки, то вже у 2000 р. — понад 3,2 млн. осіб — в інших сферах, передусім у ринковій інфраструктурі. Неоднакові темпи скорочення працівників у різних галузях господарства вплинули на структуру зайнятості. Частка працівників сфери матеріального виробництва зменшилась із 60% у 1990 р. до 46% у 2000 р. За останнє десятиліття збільшення працівників відбувалося тільки у сфері управління (див. табл. 4).

Співвідношення між попитом і пропозицією на трудові ресурси утворює ринок праці. Тепер на ньому попит набагато менший за пропозицію, внаслідок чого збільшується кількість безробітних

6.

Трудоресурсний потенціал країни визначається як сукупність реальних та потенційних якісних та кількісних характеристик працездатного населення (або трудових ресурсів), які використовуються або можуть бути використані в процесі праці. Кількісні характеристики визначаються чисельністю працездатного населення, економічно активного населення, трудових ресурсів, обсягом приросту трудових ресурсів. Якісні

характеристики робочої сили – це передусім стать, вік, освіта, професійна підготовка, кваліфікація, культурний рівень, стан здоров'я та фізіологічний стан, морально-психічні якості та відношення до праці. Основною характерною ознакою функціонування трудових ресурсів є необхідність забезпечення постійного безперервного процесу відтворення у багаторівневій динамічній системі накопичення та трансформації якісних характеристик робочої сили.

Формування, розвиток і відтворення трудових ресурсів країни відбувається під безпосереднім впливом наступних взаємопов'язаних чинників:

- демографічних (динаміка кількості працездатного населення, природний і механічний рух населення, статево-вікова структура та ін.);
- соціально-економічних (ринок праці, безробіття, структурні зміни в економіці, система оплати праці, охорона здоров'я, умови відновлення працездатності, житлові умови, організація побуту, оздоровлення, відпочинку та ін.);
- освітньо-культурних (інтелектуальний рівень, освіта, кваліфікація, набутий досвід, загальний рівень культури, ментальність, ставлення до праці та ін.).

Кризові демографічні процеси 90-х-2000-х рр. призвели до сучасних та потенційних масштабних втрат трудового потенціалу і як наслідок деформації його структури, формування вірогідності дефіциту власної робочої сили у майбутньому, суттєвого погіршення якості працездатного населення. Неузгоджені соціально-економічні, суспільно-політичні перетворення та трансформації, які мали та мають місце в Україні, не сприяють формуванню прогресивної системи розвитку трудових ресурсів країни. Сучасний національний ринок праці, який знаходиться ще у стадії формування, характеризується недостатньою еластичністю, слабкою здатністю до саморегулювання, низькою ефективністю використання робочої сили, відсутністю ефективних механізмів стимулювання підвищення рівня продуктивності праці, інертністю системи підготовки кадрів. У той же час сучасний ринок праці в Україні характеризується високим рівнем тінізації зайнятості та руйнацією системи соціального захисту працюючих, масовим ухилянням роботодавців від виконання законодавчих норм у сфері зайнятості. Парадоксальність ситуації для України проявляється в тому, що сучасне економічне зростання не супроводжується поліпшенням якості життя населення, демографічних показників, якості трудових ресурсів, що створює умови для вичерпання резервів економічного зростання в найближчому майбутньому.

Збереження та поглиблення негативних ознак у відтворенні якісного та кількісного складу трудових ресурсів здатне загрожувати національній безпеці країни та формувати потужний обмежувачий чинник для суспільного розвитку в майбутньому.

У таких умовах необхідним та обов'язковим є державне управління та регулювання процесів розвитку як ринку праці, так і відтворення трудовесурсного потенціалу. Серед першочергових заходів корегування ситуації є формування стратегічних концептуальних законодавчих, економічних, інституціональних засад державної довгострокової демографічної політики, політики у сфері зайнятості та відтворення трудовесурсного потенціалу.

Розкриття сутності проблеми. Характер та масштаби впливу на відтворення трудовесурсного потенціалу сучасних демографічних процесів в Україні. Демографічні чинники безпосередньо впливають на формування кількісних ознак трудовесурсного потенціалу та опосередковано закладають підґрунтя для розвитку його якісних характеристик. Демографічна ситуація, яка склалася в Україні в цілому, в усіх її регіонах визначається як критична, як така, що здатна загрожувати національній безпеці, соціально-економічній та суспільній стабільності країни. Необхідно відзначити, що демографічна поведінка й установка населення безпосередньо залежить від соціально-економічного становища в країні й має виражений інерційний характер, що суттєво обмежує можливості для швидкої зміни демографічної ситуації.

Наслідки демографічних процесів, які необхідно враховувати у програмах відтворення трудовесурсного потенціалу.

1. Зниження та часткова втрата власного демографічного потенціалу для кількісного відтворення власної робочої сили в майбутньому, через тривалу депопуляцію та масову зовнішню міграцію. Так, тривала депопуляція населення за рахунок природного зменшення з суттєвим переважанням смертності над народжуваністю призвела до катастрофічних демографічних втрат. Так, за останні 16 років чисельність населення за рахунок депопуляції зменшилася на 5,7 млн осіб і на 1 січня 2008 р. становила 46,4 млн осіб. Майбутні втрати у зв'язку з вичерпанням потенціалу демографічного відтворення будуть не менш значними й за експертними оцінками та прогнозом Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України можуть до 2040-2050 рр. знаходитися в межах 10-12 млн осіб.

Аналіз статистичних даних свідчить, що на регіональному рівні масштаби депопуляції суттєво відрізняються (рис 1). Станом на 1.01.2008 р. для більшості регіонів України характерним залишається природне зменшення населення. У середньому по країні цей показник у розрахунку на 1000 жителів становив -6,2 ‰. Найнижчий показник природного приросту населення відзначався у Чернігівській (-13 ‰) та Сумській (-10,2 ‰) областях. У той же час у Закарпатській області зафіксовано позитивний природний приріст населення (0,3 ‰). Основними чинниками депопуляційних процесів залишаються надзвичайно високий рівень смертності та збереження тенденції до його зростання та відносно невисокий рівень народжуваності. Серед країн Європи та СНД Україна має найвищий рівень смертності – 16,4 ‰. Надзвичайно високою порівняно з країнами ЄС є

дитяча смертність як в середньому в Україні (11 ‰), так і в більшості регіонів (рис. 4). При низькій народжуваності висока дитяча смертність сприяє лише загостренню кризових явищ, тоді як її зменшення може розглядатися як потенційний резерв для поліпшення ситуації.

Зростання рівня народжуваності з 9,0 ‰ у 2005 р. до 10,2 ‰ у 2007 р. все ж таки у найближчій перспективі не зможе суттєво впливати на процеси природного зменшення населення. Тоді як збереження цієї позитивної тенденції створюватиме передумови для поліпшення демографічних перспектив у майбутньому.

Починаючи з 2004 р. для України характерним є незначне позитивне сальдо міграції. У той же час значні масштаби зовнішньої трудової міграції протягом тривалого часу, залучення до неї все більшої чисельності сільського населення, молоді, жителів малих міст, поширення явища на всі регіони, зростання частки молоді, жінок серед трудових мігрантів призвели до суттєвих кількісних втрат населення працездатного віку. За попередні роки завдяки зовнішній трудовій міграції Україна втратила близько 3 млн осіб, 30 % серед яких становлять кваліфіковані фахівці.

Аналіз міграційних процесів на рівні регіонів показує, що сальдо міграції залишається від'ємним для більшості областей за виключенням Одеської (4,7 ‰), Харківської (1,4 ‰), АР Крим (1,7 ‰) та м. Києва (9,1 ‰). Особлива міграційна ситуація сформувалася в Одеській області, яка має найбільший в Україні обсяг міграційного приросту, переважно за рахунок міграційного приросту іноземних громадян.

У цілому ж, як і раніше, у 2007-2008 рр. для України і для всіх обласних регіонів та АР Крим (за виключенням м. Києва) характерним залишається загальне скорочення чисельності населення (рис. 3). Найбільші масштаби загального скорочення населення характерні для Чернігівської (-14 ‰), Кіровоградської (-12,8 ‰), Сумської (-12,1 ‰) областей, де цей показник у 2 рази вищий ніж у середньому по країні (-5,9 ‰). Разом з тим відносно найсприятливішою ситуація є в Одеській області (-0,3 ‰), для якої збереження масштабів міграційного приросту здатне у найближчій перспективі нівелювати природне скорочення населення.

2. Потенційні та сучасні прямі втрати працездатного населення. Найбільшу загрозу для трудового і демографічного потенціалу становить зростання рівня смертності працездатного населення за рахунок погіршення стану здоров'я, поширення алкоголізму, наркоманії, паління, зростання смертності від нещасних випадків, травматизму як виробничого, так і побутового характеру, самогубств, інших зовнішніх причин. Основними причинами передчасної смертності працездатного населення в Україні є зовнішні фактори: масове поширення нездорового способу життя, нераціональне харчування, стреси, екологічні умови, погіршення умов праці. Рівень смертності від нещасних випадків в Україні перевищує відповідний показник в європейських країнах у 2-4 рази. З 1991 р. через втрати від нещасних випадків населення країни зменшилося на 1,1 млн осіб, або більше

ніж на 20 %. Прямі щорічні економічні втрати в результаті зростання передчасної смертності, інвалідності, погіршення стану здоров'я оцінюються експертами у 8 млрд грн.

Зростання рівня смертності серед чоловіків працездатного віку через поширення нездорового способу життя, високого травматизму, вбивств, самогубств загрожує формуванням деформованої статевої та вікової структури трудового потенціалу (смертність чоловіків від зовнішніх причин у віці 30-44 роки у 2006 р. в 6 разів перевищував відповідні показники для жінок, у віці 45-59 років – у 5 разів). Наслідками зовнішньої трудової міграції є незворотна втрата значної частини якісної, найбільш економічно активної національної робочої сили, у тому числі людського, наукового та інтелектуального потенціалу

Наслідками депопуляції та міграції є формування в Україні від'ємного показника приросту працездатного населення, коли чисельність осіб, які залишають працездатний вік значно більша, ніж чисельність вікової групи, що входить у цю вікову групу. Так, протягом 2000-2008 рр. відзначається стійка тенденція до зменшення чисельності працездатного населення.

3. Демографічні обмеження для використання залишкової трудової активності пенсіонерів, зростання демографічного навантаження на працюючих, планомірне постаріння робочої сили. Загальне зниження тривалості життя не дає змогу підвищувати рівень ефективності використання власної робочої сили за рахунок суттєвого збільшення працездатного віку, що створює додаткову перешкоду майбутнього розвитку трудового потенціалу країни. Серед країн Європи Україна має найменшу середню тривалість життя – 67,1 роки (для чоловіків – 62,2 роки, для жінок – 74). За даними ВОЗ відставання України від країн ЄС за показником очікуваної тривалості життя становить майже 11 років.

У майбутньому зберігатиметься тенденція до планомірного старіння робочої сили, що знижує мобільність робочої сили та можливість реалізації моделі інноваційного розвитку економіки. Сьогодні в середньому по Україні фактично кожна шоста економічно активна особа має вік більше 50 років, висока частка працюючих осіб пенсійного віку. Зростання рівня зайнятості (67,2 %, 2007 р.) на фоні скорочення чисельності працездатного населення свідчить про збільшення частки працюючих пенсіонерів.

Постаріння населення за рахунок збільшення частки осіб пенсійного віку та формування регресивної вікової структури (частка осіб пенсійного віку становить зараз в середньому в країні майже 24 % у загальній структурі населення, частка дітей – 15,5 %). Найбільш деформованою вікова структура є у 13 регіонах, в яких частка пенсіонерів значно вища від середнього рівня по країні й сягає більше 27-30 % (найвища кількість пенсіонерів у Чернігівській області – 32,9 %). Старіння населення протягом останніх років відбувалося виключно завдяки зниженню народжуваності. Деформація вікової структури веде до зростання рівня

демографічного навантаження на працюючих, не дає можливості підвищити соціальні стандарти життя пенсіонерів та працюючих, є причиною зубожіння та бідності (демографічне навантаження на працюючих становить 1,4 особи непрацюючих, що майже вдвічі більше, ніж у країнах ЄС).

4. Негативний вплив на відтворення трудових ресурсів потенціалу, який буде спричинений у довгостроковій перспективі деградацією інституту сім'ї. Для України залишається характерним високий рівень розлучуваності, поширення цивільних шлюбів, народження дітей у неповних сім'ях, цивільних шлюбах (частка народжених дітей у таких сім'ях становить 21 %), зростання кількості дітей, народжених у неблагополучних сім'ях, зростання кількості сімей, які не бажають мати дітей через можливі матеріальні, соціальні, психологічні проблеми. Фактично в країні розпадається кожний другий офіційний шлюб, два і трьох шлюбів, укладених у міській місцевості. У 2007 р. в розрахунку на 1000 населення укладалося 9 шлюбів, реєструвалося майже 4 розлучення. Причинами зниження суспільного статусу сім'ї, її ролі у вихованні дітей є неналежна соціальна захищеність, незадовільні житлові умови, високий ризик суттєвого зниження рівня життя з народженням 1-2 дітей.

Деградація інституту сім'ї буде мати довготривалі як безпосередні, так і опосередковані наслідки в майбутньому, які будуть пов'язані, у першу чергу, зі збільшенням кількості безпритульних дітей, проблемами виховання, формування трудової поведінки та установки, зростанням масштабів поширення підліткової наркоманії та алкоголізму, підліткової злочинності, що фактично призведе до ще більшої якійсної та кількісної втрати трудового потенціалу, ніж від природного скорочення населення.

5. Територіальна диференціація демографічних процесів у межах України для розробки найбільш ефективних та адекватних заходів, направлених на відтворення трудових ресурсів потенціалу та його використання на рівні конкретних регіонів. Аналіз сучасної демографічної ситуації на регіональному рівні дає підстави констатувати існування суттєвих відмінностей між регіонами за основними демографічними характеристиками та визначає необхідність урахування специфіки конкретних регіонів при розробці державних та регіональних цільових програм відтворення трудових ресурсів потенціалу. Важливим напрямом діяльності для визначення шляхів ефективного відтворення та відновлення трудових ресурсів потенціалу має стати стратегічне планування та прогнозування соціально-економічного розвитку країни та її окремих регіонів на основі оцінки їх відповідності сучасним вимогам забезпечення більш високих стандартів якості життя населення, якості демографічного та трудового потенціалу. Протягом тривалого часу держава фактично не застосовувала дієвих механізмів впливу на демографічну ситуацію, що призвело до поглиблення кризового характеру явища, руйнації основ та передумов процесу відтворення демографічного та трудового потенціалу України.

В останній час на рівні керівництва держави в Україні сформувалося розуміння катастрофічних масштабів та наслідків демографічної кризи, про що свідчить прийняття Стратегії демографічного розвитку в період до 2015 р., затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 24 червня 2006 р. № 879. У Верховній Раді України прийнятий за основу законопроект про національний демографічний реєстр населення, існує рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 червня 2007 р. „Про напрями державної міграційної політики України та невідкладні заходи щодо підвищення її ефективності”, Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 19 вересня 2007 р. „Про заходи щодо подолання демографічної кризи та розвитку трудоворесурсного потенціалу України”. Потребують змін та доповнень закони України „Про державну соціальну допомогу сім'ям з дітьми”, „Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям”, Закон України „Про зайнятість населення”, „Про забезпечення молоді, яка отримала вищу або професійно-технічну освіту, першим робочим місцем з наданням дотацій роботодавцю”. Розробляється проект „Загальнодержавної програми розвитку трудового потенціалу України” та відповідний законопроект „Про загальнодержавну програму зайнятості населення”.

Необхідно констатувати, що, не дивлячись на ряд позитивних зрушень в демографічній сфері, у сфері зайнятості, заходи державної демографічної політики та політики формування цивілізованого національного ринку праці залишаються малоефективними. Для ефективного й результативного впливу на ситуацію необхідно застосовувати принцип комплексного підходу на основі конкретизації заходів державної політики, направлених на зміну передумови розвитку демографічних процесів для забезпечення демографічної бази розвитку власного трудового потенціалу, на підвищення ефективності використання наявних трудових ресурсів та оптимізацію системи підготовки кадрів.

Демографічна ситуація, природний рух населення та рівень життя населення. Населення країни - чинник її комплексного економічного та соціального розвитку. В умовах ринкової економіки головну роль воно відіграє як споживач хоча слід враховувати і його роль як елемента продуктивних сил, тобто як трудові ресурси. Населення як споживач значно впливає на розвиток галузей, які забезпечують його потреби в продуктах харчування і промислових товарах, послугах. На території, добре забезпеченій трудовими ресурсами, розвивається система виробництв з високою трудомісткістю продукції.

Чисельність населення, його динаміка та статеві-вікова структура - найважливіші показники демографічної характеристики народонаселення. Важливим є також показник природного приросту населення (табл.). За останні 80 років серед населення України були величезні людські втрати внаслідок війн, політичних репресій, голодомору 30-х років. Результатом цього є його сучасна деформована вікова структура. Найважливішим чинником динаміки загальної чисельності населення України є його

природний рух. За останні 55 років коефіцієнт смертності практично не змінився (становив 14,3‰ у 1940 р., 14,9‰ у 1997 р. і 14,3‰ у 2000 р.). Проте різко знизився коефіцієнт народжуваності (з 27,3‰ у 1940 р. до 8,7‰ у 1997 р. і 8,3 ‰ у 2000 р.) і, як наслідок, коефіцієнт природного приросту населення (з 13,0‰ у 1940 р. до -6,2‰, у 1997 р. і -6,0‰ у 2000 р.). Значним чинником динамки є зростання смертності населення. Певну роль у цьому відіграє складна екологічна ситуація, яка особливо загострилася після катастрофи на ЧАЕС. Найвища вона серед осіб старших вікових груп (чоловіків віком понад 40, жінок - понад 50 років). Основні причини смертності - хвороби серцево-судинної системи, новоутворення, нещасні випадки, отруєння, травми та ін. Особливо збільшилася смертність від хвороб системи кровообігу (з 642 осіб на 100 000 населення у 1990 р. до 867 у 2000 р.), нещасних випадків, отруєнь і травм (відповідно 107 і 140). Зростає смертність від захворювання на СНІД, туберкульоз.

Досить висока в Україні смертність дітей у віці до року. У 2000 р. вона становила 12,8‰, у тому числі в міських поселеннях - 12,9‰, в сільській місцевості - 12,7‰. У регіонах зі складною екологічною ситуацією, особливо прилеглих до Чорнобильської зони, вона зростає.

Величина коефіцієнта народжуваності залежить від багатьох чинників, зокрема від показників шлюбності та розлучень, питання формування сім'ї. В Україні спостерігається тенденція до збільшення кількості ранніх шлюбів і високі показники розлучень; практично не реалізується настанова сімей на народження 2-3 дітей; малозабезпечені сім'ї відкладають народження першої дитини. Для України характерна в середньому така сімейна структура: батько, мати, 1,1 дитини. З приходом до влади демократичних сил вирішено запитання про адресні допомоги окремим молодим сім'ям на випадок народження дитини, що згодом сприяє покра. Низькі показники народжуваності та зростання показників смертності свідчать про несприятливу демографічну ситуацію практично на всій території України. Проте найгірша вона у північних і східних областях (Чернігівська, Сумська, Луганська, Донецька та ін.), де найнижчі показники природного приросту населення. Додатний приріст, хоч і незначний, у Закарпатській та Рівненській областях. У всіх областях України природний приріст поступово знижується, особливо це відчутно там, де значна частка населення проживає в селах. Причиною цього є насамперед досить висока частка людей старшого віку в сільській місцевості. Позитивний природний приріст зафіксовано тільки в селах Закарпатської області.

Демографічна ситуація в Україні характеризується також показником середньої тривалості життя, тобто кількістю років, яку в середньому належить прожити даному поколінню народжених, якщо припустити, що впродовж життя цього покоління рівень смертності в окремих вікових групах буде такий, як зараз. Для тих, хто народився в 1997-1998 рр., цей показник становить до 68,1 року, причому чоловіків - 62,7, жінок - 73,5 року. За цим показником Україна посідає 52-ге місце в світі. Середній вік жителя України

- 37 років.

«Старіння» населення призводить до збільшення демографічного навантаження на працездатних, до певних труднощів у формуванні трудових ресурсів та забезпеченні господарства робочою силою, є одним з найтривожніших симптомів погіршення демографічних умов його відтворення. Якщо частка пенсіонерів серед населення зростає, то представників молодшого покоління - скорочується (в 2000 р. - 20,1% проти 21,5% у 1996). Людей працездатного віку в країні понад 50% (у 2000 р. їх було 56,6% проти 55,8 у 1996 р.). Кількість жінок в Україні залишається стабільною і становить 54 % населення.

Проблеми статево-вікової структури населення значно відрізняються по регіонах. Наприклад, у Закарпатській і Донецькій областях вони є діаметрально протилежними. Певні особливості спостерігаються в сільській і міській місцевостях. Зокрема, в більшості сільських, адміністративних районів України природного приросту населення немає, а в багатьох з них відбувається процес депопуляції, тобто коефіцієнт народжуваності тут менший за коефіцієнт смертності. В селах вікова й статева структури населення різко погіршуються, що, безперечно, негативно впливає на розвиток економіки і суспільства. Особливості статево-вікової структури свідчать про високе демографічне навантаження на населення працездатного віку. Так, у 2000 р. цей показник становив 781 непрацездатну особу на 1000 працездатних (у сільській місцевості 1036, а в містах 680 осіб).

У системі показників раціональності розміщення продуктивних сил найважливішими є рівень життя населення та його регіональні відмінності. Рівень життя характеризується рядом синтетичних показників, до яких належать, фонд споживання у використуваному національному доході; реальні доходи населення; номінальна заробітна плата робітників і службовців; реальна заробітна плата робітників і службовців; доходи селян від громадського господарства; суспільні фонди споживання; обсяг роздрібного товарообороту. Для визначення рівня життя порівнюють розміри й динаміку споживання продуктів харчування та непродовольчих товарів, житлових і комунально-побутових послуг, а також послуг транспорту, зв'язку, соціально-культурної сфери, умов відпочинку та праці тощо.

Міжнародна статистика розраховує показник життєвого рівня за валовим внутрішнім продуктом (ВВП) або валовим національним продуктом (ВНП) на душу населення. За цим показником Україна значно відставала від розвинених країн ще до проведення реформ. Так, у 1990 р. ВВП в Україні становив \$ 5560 на душу населення, тоді як у високорозвинених країнах світу він був у 3-4 рази більшим і становив: у Великобританії - \$14637; Канаді - \$20783; Німеччині - \$19183; США - \$ 20630; Франції - \$17061; Швеції - \$22360; Японії - \$23305. За роки реформування життєвий рівень в Україні знизився більш як у 6 разів. Внаслідок цього Україна перемістилася з 45-го місця, яке вона займала за рівнем людського розвитку у 1994 р., на 95-те у 1997 р. і 102-ге - в 2000 р. Найвідчутнішими наслідками зниження реальних

доходів і платоспроможного попиту населення є зниження обсягів споживання продуктів харчування, погіршення його структури, якості та асортименту, що призводить до скорочення тривалості життя населення.

2. Міграція населення. Складовою розвитку населення і трудових ресурсів є міграція, причини і мотиви якої можуть бути різними. Вона може бути пов'язана з постійною або тривалою зміною місця проживання, тимчасовими чи сезонними переміщеннями людей тощо.

В Україні постійно зменшується чисельність населення внаслідок міграційного відтоку. Якщо в 1990 р. коефіцієнт чистої міграції становив +1,5%, то в 2000 р. - 1,9%. Рівень міграції населення залежить від регіональних особливостей. Так, тільки Полтавська область має, хоч і незначне, проте ще позитивне сальдо міграції, а всі інші області втрачають населення й трудові ресурси (як і вся Україна) на користь інших держав світу. Причини цього різні, проте, зростання міграційної рухомості населення України більше спричинене економічними, ніж будь-якими іншими чинниками (політичними, національними, релігійними тощо). Перебудова економіки України призвела до великих змін у житті держави: політична і фінансова нестабільність, значний спад виробництва, банкрутство й закриття багатьох підприємств. Це, у свою чергу, викликало повальне вивільнення працівників, зниження рівня заробітної плати, затримки з її виплатою і, як наслідок, зниження рівня життя населення в цілому. За офіційною статистикою, в 2000 р. за межами України працювали, осіб: 18741, в тому числі в Росії - 1552 (9%), Греції - 5702 (38%), Польщі - 797 (4%), у Чехії - 3287 (19%), Німеччині - 497 (3%), США - 353 (2%), Ізраїлі - 575 (3%), на Кіпрі - 472 (3%), у Франції - 23, Великобританії - 236 (1%), Швейцарії-71 особа, в інших країнах - 18%. За неофіційними даними за кордоном проживають 5-7 млн українців (20 - 25% працездатного населення держави). Наведені цифри ілюструють втрату молодого українською державою трудового потенціалу, що особливо важливо для розвитку її економіки. Зрозуміло, що в економічно розвинені країни мігрує найпотужніший, найякісніший (фізично й інтелектуально) трудовий потенціал нації. Більшість мігрантів - це економічно та демографічно активне населення молодих вікових груп, що мають середню спеціальну та вищу освіту.

Значними є також внутрішні міграції населення в Україні, тобто між регіонами, областями, населеними пунктами. За тривалістю переміщення населення виділяють безповоротну і тимчасову міграції. Тимчасові міграції включають сезонні та маятникові переміщення. Сезонні міграції населення ~ це тимчасове (сезонне) його переміщення. Вони бувають внутрішньо- та міждержавними, а також економічними (забезпечення робочою силою певних галузей господарства на період сезонного збільшення робіт) та соціально-культурними (поїздки на навчання, лікування, відпочинок, туризм). Значних розмірів в останні десятиріччя набули маятникові трудові поїздки населення («маятникові міграції»), тобто регулярне переміщення населення з одного населеного пункту в інший на роботу або навчання без

зміни місця проживання.

Основною причиною зростання кількості людей, які працювали за межами свого населеного пункту, був посилений промисловий розвиток міст. Цьому сприяли також недостатній вибір професій на селі, низький рівень механізації виробництва, широке використання ручної праці в сільському господарстві та ін.

3. Міське і сільське розселення. Основними чинниками розселення, а також його інтенсивності й напрямів є соціально-економічні, природні й демографічні. Природні чинники позначаються на процесі розселення внаслідок територіальних відмінностей природного середовища (поверхні, клімату, гідрографічної мережі, корисних копалин, якості земельних ресурсів та ін.). Територіальне розселення, крім того, залежить від інтенсивності та напрямів постійних і маятникових переміщень населення. В Україні існує єдина система розселення, основу якої становлять адміністративно-, виробничо- та культурно-побутові передумови й чинники. Виділяють регіональні системи розселення (Центральна, Західна, Північно-Східна, Південна, Подільська) й обласні (всього 24). Останні являють собою сукупність міських і сільських поселень, об'єднаних навколо обласних центрів. Виділяють ще локальні системи у межах областей: міжрайонні, кущові й елементарні. Всі вони формуються навколо якогось центру на основі виробничих, трудових, культурно-побутових, адміністративних та родинних зв'язків.

Міське розселення. На розміщення міського населення на території України найбільший вплив здійснює соціально-економічний чинник, від якого залежать виникнення міст і значний приплив сільського населення до них. Так, міське населення з 1913 до 2000 рр. зросло у 5 разів, а сільське - зменшилося в 1,6 раза. Нині в Україні є 448 міст і 896 містечок. Між цими видами міських поселень існує істотна відмінність. Місто - це населений пункт, який виконує промислові, транспортні, культурно-торгові та адміністративні функції, а його населення складається переважно з робітників, службовців та їхніх сімей. Міста поділяють на економічні (промислові, транспортні, торгово-розподільчі) та неекономічні (адміністративні, культурницькі, рекреаційні тощо). Часто міста виконують якусь одну функцію, тому їх називають малофункціональними (монофункціональними). Проте найчастіше вони є поліфункціональними. Найгустіша мережа міст у Донецькій (51), Луганській (37), Київській (26), Одеській та Харківській (відповідно 19 і 17) областях. Найменше їх у Миколаївській та Херсонській (по 9 у кожній), Рівненській, Закарпатській та Волинській (відповідно 10, 10, 11) областях.

Більшість міських жителів припадає на так звані містечка - проміжну між містом і селом ланку поселень. Розміщуються вони навколо промислових підприємств, залізничних вузлів, курортів чи санаторіїв. У них мешкають дві та більше тисяч, переважно робітників і службовців, членів їхніх сімей. Розрізняють містечка індустріальні, агропромислові,

сільськогосподарські, несільськогосподарські та мішаного типу. В 2000 р. їх у країні було 897, або 66,7% загальної кількості всіх міських поселень України, проте проживало в них тільки 13,2% загальної кількості міського населення. В Україні виділяють такі групи міських поселень: малі (до 50 тис. осіб), середні (50-100 тис.), великі (100-500 тис.), дуже великі (500-1000 тис.), міста-мільйонери (понад 1000 тис. осіб).

Найчисельніша група – малі міста (до яких належать і містечка). Із загальної кількості міст (1345) вони становлять 1242, тобто 92,3%, проте в них проживає всього 31,8% міського населення України. Середніх міст 55 (в них мешкає 11,3% міського населення), великих - 39 (26,9% міських жителів), дуже великих - 4 (8,4% мешканців). У п'ятьох містах-мільйонерах проживає 21,6% міського населення (табл. 10). Отже, у великих, дуже великих і містах-мільйонерах проживає 56,9% міського населення України. До міст-мільйонерів належать Київ (2,6 млн осіб), Харків (1,6 млн). Більш як по 1 млн осіб у містах Дніпропетровську, Донецьку, Одесі. Серед дуже великих міст - Запоріжжя (863 тис. осіб), Львів (794 тис.), Кривий Ріг (715 тис.), Маріуполь (500 тис.), Миколаїв (518 тис.) і Луганськ (475 тис. осіб).

Малі й середні міста, як правило, виконують адміністративні та торгово-розподільчі функції та є центрами областей і адміністративних районів України. У них часто зосереджуються переробні підприємства поблизу джерел сільськогосподарської сировини, родовищ корисних копалин. Ці міста використовують власну робочу силу й трудові ресурси навколишніх сільських місцевостей. На сході й півдні України є низка великих міст, які обслуговують потужну промисловість Донбасу й Подніпров'я, морський транспорт, курортно-рекреаційну галузь. Це - Горлівка, Єнакієве, Костянтинівка, Алчевськ, Макіївка, Севастополь, Сімферополь, Керч та ін. У них за 1989-1999 рр. чисельність населення зменшилася на 1,7%. Те саме сталося й у великих містах і містах-мільйонерах.

Існує пряма залежність між рівнем урбанізації та загальною густотою населення. В Україні високий рівень міського населення в областях: Донецькій - 90,2% (густота населення - 189,0 осіб/км:), Дніпропетровській - 83,6% (120,8 осіб/км:), Харківській - 79% (95,5 осіб/км:), Львівській - 60,8% (125,2 осіб/км:) та ін. Густота населення в цих та інших областях зростала за рахунок міського населення. В Україні 19 міських агломерацій - зосереджень функціонально пов'язаних між собою міських поселень, в яких сконцентровано потужні виробничий, культурний, освітній і торговий потенціали. Проте надмірна концентрація великих міських агломерацій породжує негативні явища: через надмірну концентрацію промисловості зменшуються рекреаційні зони і взагалі вільні території для озеленення та ін. Моноцентричні агломерації (міста Київ, Харків, Одеса, Львів) зумовлені значним виробничим та невиробничим потенціалом, транспортом.

Біцентричні й поліцентричні міські агломерації характерні для районів інтенсивного розвитку сучасної важкої індустрії - Донецького та

Придніпровського: Донецько-Макіївська, Дніпропетровсько-Дніпродзержинська, Горлівсько-Єнакіївська та ін. У всіх 19 агломераціях України проживає понад 16 млн осіб міського населення.

До невеликих міст, які виконують організаційно-господарські, промислово-переробні та культурно-освітні функції місцевого значення, належать Жидачів, Коломия, Косів, Стрий, Кременець, Дубно, Острог, Славута, Ніжин та ін. Центрами рекреації й оздоровлення населення є такі міста, як Моршин, Хмільник, Трускавець, Євпаторія, Ялта та ін.

Сільське розселення. На сучасному етапі розвитку територіальної організації суспільства питання сільського розселення є дуже актуальним. Чисельність сільського населення в Україні постійно зменшується. Якщо в 1913 р. його частка становила 81% всього населення України, то в 2000 р. - лише 32%, тобто зменшилася в 1,76 раза. Сільське населення ще переважає у Вінницькій (52%), Закарпатській (61%), Івано-Франківській (56,6%), Рівненській (52,4%), Тернопільській (56%), Чернівецькій (57,3%) областях, тобто в західному регіоні України та на Поділлі, де промисловість розвивалася повільніше, ніж на сході. Найменша частка сільського населення в Донецькій (10%), Луганській (13,6%), Дніпропетровській (16,4%), Харківській (21%) областях та ін. Сільське населення живе в селах, загальна кількість яких зменшується (з 42 229 у 1961 р. до 28 775 у 2000 р., або майже в 1,5 раза). Половина сіл (54,8%) зосереджена в Західній економічній зоні.

За кількістю жителів села поділяють на малі (I тип - до 500 осіб) - 57,7%, середні (II тип - 500-1000 осіб) - 22,4% і великі (III тип - понад 1000 осіб) - 19,9%. Більшість сільського населення проживає в середніх і великих селах. Територіальні відмінності сільського розселення у різних природних зонах і районах України зумовлені природними, суспільно-економічними умовами та історичним минулим. Так, на Поліссі з його мозаїчними сільськогосподарськими угіддями села переважно невеликі за людністю, хоча існують певні відмінності між правобережним і лівобережним Поліссям. У Лісостепу густота сільського населення висока і багато сільських поселень, розміщених поблизу одне від одного; у Степу мережа сільських поселень зріджена, вони розміщені біля водотоків, густота сільського населення незначна. У районах Закарпаття та Прикарпаття села великі, в Криму - розміщені уздовж водотоків та на крутих гірських схилах. Сільські поселення виконують функції сільськогосподарські й несільськогосподарські (біля промислових підприємств, транспортних вузлів, лісопромислових закладів та ін.).

На терені країни в системі сільського населення й розселення поширене таке негативне явище, як депопуляція, особливо в Чернігівській, Сумській, Полтавській, Житомирській, Черкаській, Вінницькій, Кіровоградській, Дніпропетровській та інших областях. Іншими словами, смертність тут перевищує народжуваність, спостерігається природний регрес населення. За 1979-2000 рр. кількість сільського населення зменшилася на 3,2 млн, або на 16,6%. Це свідчить про несприятливу демографічну ситуацію.

Сільське розселення на сучасному етапі деградує, село знелюднюються. На постійне мешкання тут залишаються переважно люди старшого віку (28%).

Сільське розселення в тій чи іншій місцевості України має свої особливості. Загалом по Україні виділяють 26 класів сільського розселення. Найтипівішим є Східноукраїнський регіон сільського розселення (за площею він становить трохи більше третини території країни - 38%). Тут низька густина сільського населення (21 особа/км:), невелика людність - у середньому 423 особи на одне поселення. Цей регіон займає значну територію Лівобережної України, простягається до АР Крим, заходить на Правобережну частину в районі Київсько-Житомирського Полісся, а на півдні - до Одеської й Кіровоградської областей. У цьому регіоні є й великі сільські поселення, проте в цілому для нього характерне дрібне розселення.

Другим за площею є Подільський регіон сільського розселення, розміщений на Подільській височині (Хмельницька, Вінницька області). Його середні показники розселення: густина сільського населення - 34 особи/км: і людність сільських поселень в середньому 620 осіб. Села розміщені в лісостеповій частині України вздовж численних річок та шосейних шляхів.

На Поділлі розрізняють сільське розселення східноподільське (на сході Поділля і на Придніпровській височині) та західноподільське (клином від Луцька - Гощі Рівненської до Бара Вінницької області). Для першого характерні густина розселення 41 особа/км: і людність 869 осіб на одне село, для другого — відповідно 48 осіб/км: і 600 осіб. Сільське розселення України зазнало змін через хибну аграрну політику й диференціацію сіл на перспективні й неперспективні, геноцид і депортації; важкі умови життя та праці селянина, відсталість сфери послуг і побуту спонукали до масових виїздів, особливо молоді, не лише з села, а й за межі країни, що призвело до знелюднення українського села, його деградації, депопуляції, старіння населення і від'ємного сальдо в природному прирості. Сільське розселення може якісно відродитися лише на основі докорінної зміни виробничих відносин на селі та приватизації землі.

4. Трудові ресурси. Наведені вище відомості про демографічну ситуацію в країні необхідні для вивчення процесів відтворення трудових ресурсів, визначення їх кількісної та якісної структури. Вони складаються переважно з працездатного населення у працездатному віці. Нині нижня межа працездатного віку встановлена 16 років, а верхня - 55 років для жінок та 60 років для чоловіків. До трудових ресурсів належать також пенсіонери, зайняті в суспільному виробництві, а також підлітки віком 14-15 років, які з тих чи інших причин працюють у сфері матеріального виробництва або невиробничій. З трудових ресурсів потрібно вилучити інвалідів праці чи дитинства працездатного віку, які не зайняті в господарстві, а також незайнятих пенсіонерів працездатного віку. В розвинених країнах ринкової економіки замість терміна «трудові ресурси» вживається поняття «економічно активне населення».

Кількість трудових ресурсів не завжди пропорційна чисельності

населення, а залежить насамперед від його вікової структури. Чим більша в структурі населення частка осіб віком до 16 або понад 60 років, тим менша чисельність трудових ресурсів. Вона може зростати за рахунок додаткового залучення у виробництво людей пенсійного та підліткового віку. Кількість трудових ресурсів можна регулювати й за рахунок зміщення меж працездатного віку. Важливим резервом збільшення трудових ресурсів є поліпшення умов праці, техніки безпеки, охорони здоров'я, що сприяють зниженню смертності та інвалідності осіб у працездатному віці, зменшенню чисельності Збройних сил або скороченню строку служби в армії, ліквідації пільг для передчасного виходу на пенсію тощо. Істотно впливає на кількість трудових ресурсів статевий склад населення. Збільшення чисельності чоловіків веде до зростання трудового потенціалу держави, оскільки вік виходу їх на пенсію на 5 років більший, ніж жінок.

В умовах зниження природного приросту трудових ресурсів велике значення має поліпшення їх якісного складу. Прогресивною вважається структура трудових ресурсів, у якій більше осіб віком до 40 років. В умовах науково-технічного прогресу це найважливіший чинник трудозабезпечення майже всіх галузей економіки. Аналіз тенденцій природного приросту населення, зрушень у його статево-віковій структурі є основою для прогнозування на перспективу чисельності й структури трудових ресурсів. Під трудовим потенціалом розуміють систему, що має просторову та часову орієнтацію, елементами якої виступають трудові ресурси з урахуванням усієї сукупності їхніх кількісних та якісних характеристик, зайнятості й робочих місць.

Кількісно трудовий потенціал визначається демографічними чинниками (природним приростом, станом здоров'я, міграційною рухомістю та ін.), потребами суспільного виробництва в робочій силі й відповідно можливостями задоволення потреби працездатного населення в робочих місцях. Якість трудового потенціалу - поняття відносне. Воно характеризується показниками якості працездатного населення, трудових ресурсів, сукупного робітника або робочої сили. Ці якісні характеристики можуть бути розкриті за допомогою сукупності ознак: демографічних, медико-біологічних, професійно-кваліфікаційних, соціальних, психофізичних, моральних та ін.

В умовах переходу до ринкової економіки урізноманітнюються форми зайнятості населення. Зростає кількість зайнятих у кооперативах, малих підприємствах. Багато хто займається індивідуальною трудовою діяльністю. У зв'язку з цим дедалі більше загострюються проблеми забезпечення робочою силою суспільного сектора виробництва, особливо будівництва та сільського господарства. Виникли нові сфери зайнятості - кооперативи для виробництва товарів, надання послуг та індивідуальні селянські, фермерські господарства, помітно зросла кількість особистих підсобних господарств, малих і спільних підприємств, спілок орендарів. Значна кількість населення, особливо молоді, зайнята в тіньовій економіці.

Водночас у країні зростає безробіття. Тому потрібно шукати додаткові можливості для розширення сфери зайнятості населення. вважаються працездатні громадяни працездатного віку, які з незалежних від них причин не мають заробітку через відсутність роботи, яка їм підходить, зареєстровані в державній службі зайнятості, справді шукають роботу та здатні приступити до неї.

Заданими Державного комітету статистики України, на кінець 2000 р. зареєстровано 1003,2 тис. безробітних, у тому числі у Львівській області - 90,144 тис. осіб (8,98%), Донецькій - 79,61 (7,93%), Дніпропетровській - 69,2 (6,89%), Івано-Франківській - 57,1 тис. осіб (5,69%). Найменше безробітних було в Одеській 12,04 (1,2%) та Херсонській -16,2 тис. осіб (1,6%) областях. Станом на 01.01.2000 р. безробітними у віці до 28 років були 319,064 тис. осіб, або 31,8%. Жінки серед них становили 620,4 тис, або 61,8%. Серед усіх безробітних повну вищу освіту мали 228 тис. осіб, професійно-технічну - 621,8 тис, повну загальну й середню - 624,6 тис, початкову -10,4 тис. осіб.

Крім галузевих, не менш важливими є регіональні проблеми раціонального використання трудових ресурсів. їх актуальність зумовлена насамперед нерівномірним розміщенням населення на території України

Раціональне використання трудових ресурсів вимагає насамперед структурних змін в інвестиційній політиці. Це стосується місцевостей з надлишком трудових ресурсів, де слід передбачати витрати на створення нових робочих місць, а також відповідні капіталовкладення в соціальну сферу. В Україні знижуються чисельність і частка зайнятих у промисловості та будівництві і зростає - в галузях нематеріального виробництва. Щоправда, ці зрушення дуже повільні. У невиробничій сфері це пояснюється певними об'єктивними причинами. Однак невиробнича сфера залишається основним споживачем робочої сили, що вивільняється та вивільнятиметься з галузей матеріального виробництва.

У 1990 р. в усіх галузях господарства було зайнято 25,4 млн осіб, а в 1998 р. -22,3 млн (або 87,8% проти рівня 1990 р.). У промисловості чисельність зайнятих зменшилася майже вдвічі (з 7,8 млн у 1990 р. до 4,7 млн у 1998 р.), у будівництві у 2,2 раза {відповідно 2,4 млн і 1,1 млн осіб}. Підвищення зайнятості спостерігається у фінансуванні, страхуванні та пенсійному забезпеченні (з 0,1 млн осіб у 1990 р. до 0,2 млн у 1998 р.) та апараті органів державного й господарського управління, органах управління кооперативними та громадськими організаціями (відповідно 0,4 і 0,8 млн осіб).

Не менш важливим є питання розподілу зайнятого населення за формами власності. Більшість населення зайнята на підприємствах колективної (39,5%) і державної (36,3%) форм власності. В галузевому розрізі найбільше населення зайнято у формуваннях з державною формою власності, в апараті органів державного та господарського Управління, органах управління кооперативними та громадськими організаціями (93,9 %), в установах охорони здоров'я, фізичної культури та соціального забезпечення

(92,7%), освіти, культури, мистецтва, науки та наукового обслуговування (92,6%); найменше - у сільському господарстві (7,1%).

На підприємствах з колективною формою власності найбільше зайнятих у будівництві (75,2%), торгівлі, громадському харчуванні, матеріально-технічному постачанні та збуті, заготівлі (75,1%), промисловості (67,4%); найменше - в апараті органів державного та господарського управління, органів управління кооперативними та громадськими організаціями (6,0%). Серед усіх форм власності менше чверті (24,2%) населення зайнято у формуваннях з приватною формою власності.

Для раціонального розміщення виробництва, пропорційного розвитку продуктивних сил економічних районів та областей велике значення має аналіз балансу їх трудових ресурсів. Цей документ характеризує наявність і склад трудових ресурсів, їх розподіл за видами зайнятості, сферами і галузями господарства та суспільними групами (табл.).

Баланси трудових ресурсів поділяють на звітні й прогностичні. У звітних балансах відображують фактичний стан трудових ресурсів на певну календарну дату, в прогностичних - використання їх відповідно до завдань економічного та соціального розвитку (основні джерела й форми забезпечення господарства кадрами, зрушення в пропорціях затрат праці між сферами і галузями господарства). Баланс складається з двох частин: ресурсної (трудові ресурси) і витратної (розподіл трудових ресурсів).

Питання зайнятості населення в умовах переходу до ринкової економіки вимагають теоретичного й методичного переосмислення. З розвитком індивідуальної та кооперативної трудової діяльності, впровадженням нових форм організації праці, особливо оренди, виникають принципово нові проблеми у сфері зайнятості. Імовірно, зросте конкуренція між державними і кооперативними та приватними підприємствами у сфері зайнятості. В умовах переходу до ринкової економіки одним з найважливіших її структурних елементів є ринок праці.

Питання для самоперевірки.

1. В чому заключається сутність природно-ресурсного потенціалу та яка його структура?
2. Що розуміється під кількісною і якісною оцінкою природних ресурсів та природних умов?
3. Дайте характеристику основних видів природних ресурсів.
4. Основні шляхи ресурсозбереження та їх практичне значення.
5. Назвіть основні екологічні проблеми України.
6. Охарактеризуйте національний та статевий склад населення України.
7. Трудові ресурси – склад та структура.
8. Ринок праці в Україні.
9. Міграція – сучасні тенденції.
10. Економічно активне населення та безробіття.

11.Ефективність використання трудових ресурсів в Україні.

12.Проблеми раціонального використання трудоресурсного потенціалу країни.

Тема 9. Міжгалузеві господарські комплекси та регіональні особливості їх розвитку і розміщення

Мета: уявити сутність МГК, умови їх формування, структуру та значення для економіки країни.

1. Економічна сутність МК

2.Структура МК

3. Нові форми об'єднань підприємств - складові МК

1.

Міжгалузевий комплекс об'єднує економічно взаємопов'язані галузі виробничої та невиробничої сфер. МК формується внаслідок кооперації та інтеграції підприємств, організацій, установ і галузей.

Міжгалузеві комплекси розрізняються за характером зв'язків між галузями: 1) підприємства пов'язані послідовною та паралельною переробкою певного типу сировини (агропромисловий, лісопромисловий); 2) зв'язки між підприємствами виникають на основі виробництва взаємозамінної продукції (паливно-енергетичний комплекс, транспортний комплекс); 3) сукупність галузей, діяльність підприємств яких спрямована на розв'язання певної проблеми (продовольчий комплекс).

Ядро міжгалузевого комплексу представлене галузями, підприємства яких здійснюють його головні економічні та соціальні функції. Міжгалузеві комплекси формуються на базі енерговиробничих циклів. Це типова, існуюча сукупність виробничих процесів, що виникають взаємозумовлено довкола основного процесу для даного різновиду енергії та сировини.

Залежно від територіальних масштабів міжгалузеві комплекси поділяють на міждержавні, господарські й територіальні. *Міждержавні міжгалузеві комплекси* розвиваються на основі інтеграції кількох міжгалузевих комплексів декількох держав (паливно-енергетичний комплекс). *Господарські комплекси* складаються і функціонують в структурі економіки (господарства) країни.

До найважливіших МК належать:

1) паливно-енергетичний;

- 2) металургійний;
- 3) машинобудівний;
- 4) хімічний;
- 5) лісопромисловий;
- 6) будівельний;
- 7) соціальний;
- 8) агропромисловий;
- 9) транспортний.

Міжгалузеві територіальні комплекси формуються в межах інтегральних господарських (наприклад, АПК економічного району, штату, провінції, області, краю, адміністративного району тощо). Вони поділяються на регіональні та локальні. *Регіональні* формуються у відповідних регіонах (республіка, економічний район, область). *Локальні комплекси* — комплекси внутріобласних, низових районів, економічних вузлів і центрів.

Розвиток міжгалузевих комплексів є характерним і прогресивним регіональним економічним явищем. Формування МК стає все характернішим процесом для сучасної територіальної організації виробництва. Пізнання закономірностей формування міжгалузевих регіональних комплексів (МРК) та моделювання їх пов'язано з вивченням умов комплексоутворення, розробкою методики дослідження структури і типізації комплексів, їхнім аналізом і визначенням найбільш раціональних напрямів розвитку.

Міжгалузевий комплекс (МК) — система економічно взаємопов'язаних галузей виробничої або невиробничої сфер. Він формується внаслідок кооперації та інтеграції підприємств, організацій, установ та галузей. У цьому разі міжгалузеве кооперування є формою планово організованих зв'язків між підприємствами (установами), які входять до складу галузей господарства виробничої та невиробничої сфер. Разом з галузевою спеціалізацією міжгалузеве кооперування сприяє підвищенню ефективності суспільного виробництва. У широкому розумінні міжгалузеву кооперацію розглядають як взаємодію різних галузей, діяльність яких спрямована на вирішення певних економічних, соціальних, екологічних, науково-технічних проблем на державному чи регіональному рівнях. Таке міжгалузеве кооперування полягає у спільному використанні матеріально-технічних, трудових, інтелектуальних або фінансових ресурсів кількома (як мінімум, двома) галузями з орієнтацією на досягнення певної мети. В Україні міжгалузеве кооперування особливо поширене в паливно-енергетичній

галузі, машинобудуванні, агропромислового виробництва та багатьох інших галузях. *Міжгалузеве кооперування* — один з найважливіших чинників міжгалузевої інтеграції, зокрема формування міжгалузевих комплексів.

Міжгалузевий регіональний комплекс можна визначити як сформоване територіальне поєднання взаємопов'язаних галузей і виробництв у економічних районах, вузлах, центрах, завдяки яким може забезпечуватися максимальний ефект при найменших витратах. Досягнення таких результатів з урахуванням закономірності комплексності потребує якомога раціональнішого підбору взаємозв'язаних галузей, підприємств і виробництв, забезпечення економічно ефективних пропорцій їхнього розвитку, оптимальних розмірів підприємств з урахуванням державних інтересів та відповідно до наявних на місцях природних і економіко-географічних умов. Вихідними чинниками комплексоформування і територіальної організації є наявність певних видів ресурсів (вугілля, нафти, газу, залізної руди, лісу, енергії, трудових ресурсів тощо).

Розвиток багатьох міжгалузевих комплексів базується на локальних природних ресурсах, що зумовлюють регіональний характер початкових стадій їхнього формування. Це комплекси, що розвиваються на базі переробки мінерально-сировинних і паливно-енергетичних ресурсів, сільськогосподарського виробництва та різних промислів. Вони відрізняються природними й економічними умовами формування, розташуванням щодо джерел сировини, паливно-енергетичних ресурсів і місць споживання готової продукції, виробничою спеціалізацією і структурою, рівнем розвитку, особливостями територіальної організації та іншими ознаками. Слід враховувати, що в багатьох регіонах міжгалузеві комплекси сформувалися в умовах екстенсивного розвитку. Це призвело до виникнення диспропорцій у співвідношенні розширення і поновлення виробничих потужностей; збільшення споживання палива й електроенергії; високого рівня концентрації виробництва, особливо у великих містах, та розвитку інфраструктури; значних масштабів вилучення земельних ресурсів із сільськогосподарського користування, підвищення забруднення повітряного і водного басейнів. Виокремлення у складі регіону міжгалузевих комплексів посилює цільову спрямованість програм-прогнозів, підвищення узгодженості дій усіх учасників виконання одного комплексного завдання. Це завдання може полягати як у досягненні заданого кінцевого суспільно-господарського результату, так і у виробництві будь-якої продукції для місцевих потреб.

Міжгалузеві комплекси визначаються за двома основними підходами: цільовим і технологічним.

При цільовому підході міжгалузевий комплекс розглядається як група галузей (підгалузей) суспільного господарства або окремих виробництв, об'єднаних однією програмою та єдиною метою розвитку. При такому

підході до міжгалузевого комплексу включають галузі, діяльність яких спрямована на реалізацію певної суспільно-господарської мети, а також структурні підрозділи виробничої й невиробничої сфер, потрібні для досягнення цієї мети. Недолік такого підходу полягає у непостійності та нестійкості галузевого складу внаслідок вузької спеціалізації комплексів і різночасової реалізації множини цілей, що стоять перед суспільним господарством.

Технологічний підхід ґрунтується на групуванні галузей, що пов'язані послідовністю переробки і використання загального вихідного матеріалу й однорідністю призначення продукції. Такий комплекс включає весь виробничо-технологічний цикл від видобутку природних ресурсів до одержання кінцевого продукту. Цей підхід ґрунтується на використанні методу енерговиробничих циклів.

2.

На вищому рівні управління міжгалузевими комплексами (МК) здійснюється відповідними міністерствами, комітетами тощо. Основними формами управлінської організації міжгалузевих комплексів на низовому рівні є виробничі та науково-виробничі об'єднання, промислові та агрокомбінати, агроторговельні підприємства, лісокомбінати тощо. Такі об'єднання в Україні забезпечують більше ніж половину обсягу всієї промислової продукції.

Це комплекси, що розвиваються на базі переробки мінерально-сировинних і паливно-енергетичних ресурсів, сільськогосподарського виробництва та різних промислів. Вони відрізняються:

- природними й економічними умовами формування;
- розташуванням щодо джерел сировини, паливно-енергетичних ресурсів і місць споживання готової продукції;
- виробничою спеціалізацією і структурою;
- рівнем розвитку;
- особливостями територіальної організації та іншими ознаками.

Основними структурно-функціональними блоками комплексів виробничої сфери є такі:

- галузі, що безпосередньо зорієнтовані на кінцеву мету комплексу і є його функціональним ядром (наприклад, сільське господарство і переробна промисловість в АПК);

- обслуговуючі галузі (виробництво устаткування, постачання і збут, ремонт);
- галузі й види діяльності невиробничої сфери, що сприяють реалізації мети (підготовка кадрів, науково-дослідна, проектно-конструкторська та управлінська діяльність).

Вивчення міжгалузевих комплексів здійснюється в таких напрямках:

- аналіз структури і пропорційності в поєднанні виробництв (вивчення пропорційності дає можливість установити ступінь освоєння території регіону, відповідність існуючої спеціалізації комплексу наявним природним умовам, визначити необхідні зміни в перспективі й виявити роль кожного з них у системі територіального поділу праці. Дослідження структури міжгалузевих комплексів і визначення їхніх типів дає змогу скласти територіальну модель районного виробничого комплексу. За допомогою цієї моделі можна врахувати й оцінити ефект територіальної концентрації, комбінування і кооперування виробництв різних міжгалузевих комплексів, ефект внутрішньовузлових і внутрішньорайонних зв'язків з урахуванням зон сировинних ресурсів і збуту готової продукції, визначити обмеження, що зумовлені локальними ресурсами, врахувати суміжні витрати капіталовкладень, розрахувати економічний ефект від взаємодії суміжних виробництв).

Паливно-енергетичний комплекс містить групи галузей і підгалузей промислового виробництва, що спеціалізуються на видобутку, збагаченні, переробці та споживанні твердого мінерального, рідкого і газового палива, виробництві, передаванні та використанні електроенергії, тепла. Структура паливно-енергетичного комплексу України формується з урахуванням паливно-енергетичного балансу, що склався, і відбиває територіальну специфіку видобутку (виробництва) і споживання паливних та енергетичних ресурсів. Україна належить до держав, що недостатньо забезпечені власними енергоресурсами, окремими видами — лише на 20—30% і тільки вугіллям — на 100%. Водночас вона має найбільш енергомістку економіку. Споживання умовного палива на душу населення у нас становить приблизно 6,5 т, тоді як у розвинених країнах тільки 4,2—5,5 т. Серед паливних галузей України провідною є вугільна промисловість. До її складу входять підприємства з видобутку вугілля, збагачувальні фабрики, підприємства з виготовлення вугільних брикетів. Вугільна промисловість є базою для розвитку електроенергетики, коксохімії, металургії.

Аналіз комплексів має виходити з необхідності забезпечення високого рівня ефективності виробництва та інвестицій за рахунок внутрішньорегіональних чинників. Вивчення міжгалузевих комплексів

здійснюється в таких напрямках: аналіз структури і пропорційності в поєднанні виробництв, визначення раціонального рівня їхнього розвитку і територіальної концентрації, аналіз промислово-територіальних зв'язків, установлення оптимальних зон, визначення економічно обґрунтованих зон збуту і споживання готової продукції, обґрунтування перспектив розвитку і напрямів ефективного використання капітальних вкладень. Вивчення пропорційності дає можливість установити ступінь освоєння території регіону, відповідність існуючої спеціалізації комплексу наявним природним умовам, визначити необхідні зміни в перспективі та виявити роль кожного з них у системі територіального поділу праці.

Дослідження структури міжгалузевих комплексів і визначення їхніх типів дає змогу скласти територіальну модель районного виробничого комплексу. За допомогою цієї моделі можна врахувати й оцінити ефект територіальної концентрації, комбінування і кооперування виробництв різних міжгалузевих комплексів, ефект внутрішньовузлових і внутрішньорайонних зв'язків з урахуванням зон сировинних ресурсів і збуту готової продукції, визначити обмеження, що зумовлені локальними ресурсами, врахувати суміжні витрати капіталовкладень, розрахувати економічний ефект від взаємодії суміжних виробництв.

Встановлення технологічної взаємодії міжгалузевих комплексів сприяє поглибленому дослідженню проблеми перспективного регіонального розвитку.

3.

В умовах становлення ринкової економіки в Україні створюються нові форми об'єднань підприємств — концерни, асоціації, консорціуми, акціонерні товариства, спілки та інші підприємства, діяльність яких має галузевий або міжгалузевий характер. Об'єднанням підприємств є господарська організація, утворена у складі двох або більше підприємств із метою координації їх виробничої, наукової та іншої діяльності для вирішення спільних економічних та соціальних завдань. Об'єднання підприємств утворюється підприємствами на добровільних засадах або за рішенням органів, які відповідно до господарського законодавства та інших законів мають право утворювати об'єднання підприємств. В об'єднання підприємств можуть входити підприємства, утворені згідно із законодавством інших держав, а підприємства України можуть входити в об'єднання підприємств, утворені на території інших держав. Об'єднання підприємств утворюються на невизначений строк або як тимчасові об'єднання. Господарське законодавство визначає види об'єднань підприємств в Україні. Залежно від порядку заснування об'єднання підприємств можуть утворюватися як господарські об'єднання або як державні чи комунальні господарські об'єднання.

Господарське об'єднання — об'єднання підприємств, утворене за ініціативою підприємств незалежно від їх виду, які на добровільних засадах об'єднали свою господарську діяльність.

Державне (комунальне) господарське об'єднання — об'єднання підприємств, утворене державними (комунальними) підприємствами за рішенням Кабінету Міністрів України або у визначених законом випадках рішенням міністерств (інших органів, до сфери управління яких входять підприємства, що утворюють об'єднання), або за рішенням компетентних органів місцевого самоврядування.

Господарські об'єднання можуть утворюватися як асоціації, корпорації, консорціуми, концерни та інші об'єднання.

Асоціація — це договірне об'єднання, створене з метою постійної координації господарської діяльності підприємств, що об'єдналися, шляхом централізації однієї або кількох виробничих та управлінських функцій, розвитку спеціалізації і кооперації виробництва, організації спільних виробництв на основі об'єднання учасниками фінансових та матеріальних ресурсів для задоволення переважно господарських потреб учасників асоціації. Асоціація не має права втручатися в господарську діяльність підприємств — учасників асоціації. За рішенням учасників асоціація може дістати повноваження представляти їхні інтереси у відносинах з органами влади, іншими підприємствами та організаціями. Прикладом утворення об'єднання у вигляді асоціації є «Київ-будматеріали», що є складовою промисловості будівельних матеріалів України і частиною корпорації «Укрбудматеріали». Асоціація «Київбудматеріали» включає такі підприємства: ВАТ «Будматеріали» у м. Біла Церква, КП «Переяслав-Хмельницький цегельний завод», ВАТ «Стайки Керамік», ЗАТ «Сквирський цегельний завод», ВАТ «Завод «Цегла Трипілля», ВАТ «Обухівський завод пористих виробів». Іншою формою господарського об'єднання є **корпорація**. Корпорація — це договірне об'єднання, створене на основі поєднання виробничих, наукових і комерційних інтересів підприємств, що об'єдналися, делегувавши окремі повноваження та централізоване регулювання діяльності кожного з учасників органам управління корпорації.

Консорціум — це тимчасове статутне об'єднання підприємств із метою досягнення його учасниками певної спільної господарської мети. Консорціум використовує кошти, якими його наділяють учасники, централізовані ресурси, виділені на фінансування відповідної програми, а також кошти, що надходять з інших джерел, у порядку, визначеному його статутом. У разі досягнення поставленої мети консорціум припиняє свою діяльність.

Концерн — статутне об'єднання підприємств, а також інших організацій на основі їх фінансової залежності від одного учасника або групи

учасників об'єднання із централізацією функцій науково-технічного й виробничого розвитку, інвестиційної, фінансової, зовнішньоекономічної та іншої діяльності. Учасники концерну делегують йому частину своїх повноважень, у тому числі право представляти їхні інтереси у відносинах з органами влади, іншими підприємствами та організаціями.

Підприємство може бути учасником **промислово-фінансової групи** або транснаціональної промислово-фінансової групи, якщо до складу групи входять українські та іноземні юридичні особи. Промислово-фінансова група (ПФГ) є об'єднанням, створеним за рішенням Кабінету Міністрів України на певний строк з метою реалізації державних програм розвитку пріоритетних галузей виробництва й структурної перебудови економіки України, включаючи програми, пов'язані з міжнародними договорами України, а також із виробництвом кінцевої продукції. До складу ПФГ можуть входити промислові та інші підприємства, наукові і проектні установи, інші установи й організації усіх форм власності. У складі ПФГ визначається головне підприємство, яке має виняткове право діяти від імені ПФГ як учасника господарських відносин. ПФГ не є юридичною особою і не підлягає державній реєстрації як суб'єкт господарювання.

Специфічною організаційною формою об'єднання капіталів є **холдингові компанії**. Холдингова компанія є інтегрованим товариством, що безпосередньо не бере участі у виробничій діяльності, а використовує свої кошти для придбання контрольних активів, акцій інших підприємств, які є учасниками концерну або іншого добровільного об'єднання. Завдяки цьому холдингова компанія здійснює контроль за діяльністю таких підприємств. Об'єднані в холдингу суб'єкти в юридичному й господарському відношенні є самостійними.

Питання для самоперевірки.

1. Охарактеризуйте економічні передумови та необхідність формування МГК.
2. Структура МРК.
3. Загальні ознаки асоціацій та корпораційю
4. Недоліки та переваги холдингів.
5. Особливості створення ПФГ.

Тема 10. Економіка України як єдність регіональних соціально-економічних систем

Мета: уявити сутність регіону, регіональної економіки та політики.
Ознайомитися з рівнями та методиками вивчення регіональної економіки.

1. Сутність регіону та регіональної політики.

2. Методи вивчення Регіональної економіки.
3. Сучасні напрямки розвитку теорій регіональної економіки.
4. Концепції регіону.

Неоднорідність території за різними ознаками або дуже великий обсяг території з точки зору певної мети вивчення або практичної діяльності визначають необхідність ділення території на частини – регіони.

Регіон – це певна територіальна одиниця, що відрізняється серед інших одиниць такого ж рівня специфічними рисами (географічними, геологічними, економічними, етнографічними тощо) та має певну цілісність, взаємопов'язаність елементів, які її формують. Слово “регіон” – латинського походження (від кореню regio), в перекладі означає країна, край, область.

Синонімом поняття “регіон” є “район”. Раніше термін “район” вживався більш широко, а зараз він укоренився тільки для позначення певних типів регіонів: адміністративний район, внутриміський район, крупний економічний район.

Введене поняття є досить абстрактним, тому регіони виділяються з території відповідно до певних цілей та завдань. Очевидно, що в різних науках та галузях практичної діяльності використовуються свої принципи виділення регіонів. Для економіки найбільш важливе значення має виділення регіонів з позицій адміністративного та економічного управління, місця в територіальному розподілі праці, функціонуванні ринків праці, товарів та послуг, типічності соціально-економічних проблем и т. і.

Для позначення комплексу знань про регіони використовуються також терміни регіонознавство, регінологія, регіоналістика.

Відповідно до типового визначення регінології, її об'єктом є регіон як відносно самостійне цілісне природно-соціальне явище.

Термін "**регіоналістика**" звичайно розуміється як синтез підходів різних наук до регіональних досліджень; сукупність дисциплін і наукових напрямків, що досліджують різноманітні регіональні проблеми: внутрішньополітичні, зовнішньополітичні, економічні, соціальні, військові та ін.

Зазначені проблеми є об'єктивними проявами регіоналізму у внутрішньому та міжнародному житті. При цьому під регіоналізмом розуміється та частина суспільних відносин, яка у центр уваги ставить відносини регіонів з державою, або регіонів держави між собою і відносини між різними системами усередині них.

Регіоналістика, як міждисциплінарна наука, має наступну структуру:

- Теорія фізико-географічного районування (частина географії)
- Регіонологія (дослідження закономірностей розвитку і функціонування конкретних регіонів, включаючи їхню інфраструктуру)
- Регіональна економіка (вивчення економічних районів і регіонів), включаючи теорію виробничої інфраструктури
- Регіональна соціологія, включаючи теорію соціальної інфраструктури

Концепцію єдиної науки про регіони підтримує і розвиває організована в 1995 р. Міжнародна академія регіонального розвитку і співробітництва (МАРРС), що поєднує вчених і фахівців із країн Європи, Північної Америки, Азії.

Невід'ємною частиною загальної науки про регіони є географія, у тому числі економічна географія. Дискусія в радянській науці про пріоритетність економічної географії, або регіональної економіки закінчилася визнанням права на існування обох галузей знань, що мають багато загального в предметі та об'єкті вивчення, і констатацією компромісу: відбувається одночасно "географізація економіки" і "економізація географії".

Соціально-економічна географія – комплекс наукових дисциплін, що вивчають закономірності розміщення суспільного виробництва і розселення людей; іншими словами – територіальну організацію суспільства, особливості її прояву в різних країнах, районах, місцевостях.

Важливо відзначити, що регіональна економіка торкається областей інших наук про регіон: економічні аспекти регіональної демографії, соціології, культурології, політології та інших наук про людину і суспільство (соціуми), а також геології, біології, екології і т. і.

Таким чином, **регіональна економіка** – це географічний (регіональний) напрямок в економіці, наукова дисципліна, що вивчає в інтересах народногосподарського планування особливості і закономірності розміщення продуктивних сил і розвитку регіонів.

Складність питання про місце регіональної економіки в системі економічних наук полягає в тому, що регіональна економіка має не тільки власний предмет і власний об'єкт вивчення, вона займається ще і регіональними аспектами економічного життя. Тому її "течії" проникають у ґрунт інших областей економічної науки.

Регіональна політика в країнах Західної Європи почала формуватися в період Великої депресії 1929–1933 років як інструмент державного регулювання економіки, коли глибока економічна криза охопила майже весь світ. У високорозвинених країнах Європи та США виникла серйозна проблема диспропорцій у розвитку окремих регіонів. Це загрожувало

існуванню політичних еліт держав Західної Європи, вносило соціальну напругу в суспільне життя. Тому постало питання виділення коштів із державного бюджету для подолання диспропорцій у територіальному розвитку таких країн як Великобританія, Франція, Німеччина, Італія та ін.. Найдовшу історію регіональної політики має Великобританія – понад 70 років. У більшості ж країн Західної Європи така політика почала втілюватися в життя після Другої світової війни.

Термін "**регіональна наука**" був введений американським вченим У. Айзардом, завдяки якому у 1954 р. в США була заснована асоціація тієї ж назви "Regional Science Association" з центром у Філадельфії. У його розумінні "регіональна наука - це нове міждисциплінарне поле в системі соціальних наук. Її увага сконцентрована на просторових вимітрах людської діяльності...".

Термін "**регіональні дослідження**" виник у 1965 р. у зв'язку із заснуванням у Великобританії Асоціації регіональних досліджень, почав видаватися і журнал "Regional Studies". Дослідження регіонального розвитку набувають практичного спрямування. Завдяки працям таких дослідників як І. Г. фон Тюнен, А. Вебер, Т. Паландер, Г. Хоутеллінг, В. Кристаллер, А. Льош, А. Кукінський, П. Робсон, Г. Річардсон зросло значення регіонального планування. Особлива увага приділялася вивченню ресурсного потенціалу кожного регіону.

Серед радянських економістів слід згадати М. М. Некрасова, який у 1975 році випустив книгу "Регіональна економіка", що містила традиційні характеристики регіонів країни та проблем їхнього розвитку. З українських дослідників найбільш помітний внесок у розробку регіональної економіки зробив В. А. Поповкін, який у 1993 році видав книгу "Регіонально-цілісний підхід в економіці".

На сьогодні регіональна економіка як навчальна дисципліна, що посідає місце на стику суспільної (соціально-економічної) географії та економіки, та як напрям наукових досліджень, зокрема для потреб державного управління, набула значного поширення в більшості країн.

У сучасних європейських регіональних дослідженнях виділяють такі рівні регіональної політики:

- 1) відносини між органами центральної влади та регіонами;
- 2) державне втручання в розвиток окремих територій з метою подолання суттєвих регіональних відмінностей в умовах життя та підприємництва;
- 3) власна політика регіонів: соціальна, економічна, промислова, демографічна та ін.

Термін "регіональна політика" західноєвропейськими спеціалістами використовується при розв'язанні проблеми подолання серйозних регіональних відмінностей. У 50-х роках в Європі посилюється розвиток регіональної науки, активізується регіональна політика, здійснюються фундаментальні дослідження регіонального розвитку, спрямовані на розв'язання соціально-економічних проблем.

2.

Зміст теорій регіональної економіки визначається предметом цієї науки. Як і будь-яка інша наука, регіональна економіка у своєму розвитку поєднує індуктивний та дедуктивний підходи отримання нових знань та намагається створити нові узагальнюючі теорії.

На зміст та структуру регіональної економіки значно впливають загальні економічні теорії (наприклад, теорії загальної економічної рівноваги, економічного відтворення, економічного росту та інші), теоретична географія, а у останній час – міждисциплінарні теорії сталого розвитку.

Теорії розвитку регіону в значній мірі базуються на теоріях макроекономіки вже тільки тому, що «великий регіон» як складна система є близьким структурним аналогом країни (національної економіки). І тому немає необхідності винаходити повну теорію економіки регіону.

Але одночасно між регіоном і країною існують якісні розбіжності. З одного боку, регіон має обмежений політичний і економічний суверенітет, функціонує в рамках правової, фінансової, грошової та інших національних систем. З іншого боку, «розумний поділ праці» між теоріями макроекономіки і регіональної економіки припускає, що на рівні регіону доцільно надавати пріоритет і, отже, великої глибини і деталізації дослідженням таких проблем, як інфраструктурні мережі, розселення, агломераційні ефекти, взаємодія економіки і навколишнього середовища.

Для аналізу внутрішньої структури регіону використовуються теоретичні результати мікроекономіки.

Теорія міжрегіональних відносин тісно переплітається з теоріями міжнародної торгівлі і міжнародної економічної інтеграції. Близькість зазначених теорій визначається подібністю основних понять, фактів, проблем, методології аналізу.

Теорія розміщення виробництва, капіталу, населення та інших факторів базується на відповідних предметних розділах економічної науки. Зокрема, сучасна теорія розміщення виробництва тісно стикається з теорією галузевих ринків. У свою чергу, регіональна економіка доповнює економічні теорії завдяки включенню просторових факторів економічного розвитку

(географічного положення, локалізації ресурсів і т.п.) і форм просторової організації економіки.

Розвиток сучасної теорії регіональної економіки здійснюється по двох головних лініях:

- 1) розширення та поглиблення змісту (предмету) досліджень (доповнення класичних теорій новими факторами, вивчення і осмислення нових процесів і явищ, акценти на комплексні проблеми, що вимагають міждисциплінарного підходу);
- 2) посилення методології досліджень (особливо застосування математичних методів і інформатики).

Сучасна наука "регіональна економіка" використовує різноманітний аналітичний інструментарій, як загальнонауковий, так і спеціальний. Уявлення про складність структури інструментарію, що використовується, дає схема, побудована У. Айзардом.

3.

Регіональна економіка використовує наступні наукові методи: програмно-цільовий, системного аналізу, балансовий, картографічний, соціально-економіко-математичного моделювання.

Програмно-цільовий метод у сучасних умовах формування ринкових економічних відносин має важливе значення для комплексної реалізації невідкладних і загальнозначущих регіональних соціальних завдань, що передбачають максимальну ефективність використання задіяних засобів і таких, що характеризуються конкретними (за можливістю вираженими кількісно) кінцевими показниками, досягнення яких вистачає для вирішення поставленою програмою проблеми. Кожна програма повинна розроблятися з обліком адресності та обмеження у часі, містити завдання для конкретних виконавців і детально розроблену систему управління. Фінансування даних програм здійснюється з місцевого бюджетів (або федерального).

Класифікація регіональних соціальних програм здійснюється за їхнім статусом, функціональній спрямованості і термінам реалізації. До найбільш значущих та актуальних для більшості регіонів соціальних завдань відносяться: адресна допомога громадянам і групам населення з низькими доходами, що знаходяться за межею бідності, обумовленими об'єктивними, що не залежать від них обставинами (непрацевдатність, наявність великого числа утриманців і т.п.); поліпшення здоров'я населення; збереження досягнутого рівня і якості виховання підростаючого покоління та його підвищення на основі нових освітніх технологій; підтримка культурного потенціалу, заощадження культурної спадщини тощо.

Метод системного аналізу ґрунтується на принципі поетапності, включає визначення цілей, завдань, постановку наукової гіпотези для всебічного вивчення кожної з територіальних систем, особливостей розміщення і розвитку продуктивних сил (головним критерієм оптимального розміщення є ефективність виробництва, найбільш повне задоволення потреб населення). Метод системного аналізу розглядає цілісність системи, її внутрішні і зовнішні зв'язки, погоджує складні галузеві і територіальні проблеми, що особливо важливо в умовах суверенізації регіонів при становленні ринкових відносин.

Балансовий метод – один з основних методів дослідження проблем в економічній географії і регіональній економіці. Він дозволяє вибрати найбільш раціональні співвідношення між галузями, що визначають профіль господарства економічного району і галузями, що доповнюють даний територіальний комплекс. Баланси необхідні при розробці варіантів розміщення виробництв, їхнього економічного обґрунтування, внутрірегіональних і міжрегіональних зв'язків. Використовуючи балансовий метод, можна визначити потреби регіонів у ресурсах і товарах, у робочій силі, оцінити ступінь задоволення регіону в продукції за рахунок власного виробництва, обсяги ввозу і вивозу необхідної продукції, а також виявити диспропорції в розвитку господарського комплексу регіону і намітити шляхи їх усунення. Баланси дозволяють оцінити доцільність розміщення нового господарського об'єкта на конкретній території, визначити його потужність і вартість. Найважливішою складовою частиною балансу є зведений розрахунок обсягу необхідних капіталовкладень для забезпечення динамічного соціально-економічного розвитку регіону.

Картографічний метод є специфічним методом в економіко-географічних і регіональних дослідженнях. Карта – це джерело знань і об'єкт вивчення. Завдяки карті забезпечується якісне засвоєння великого фактичного матеріалу, яким володіють географія і регіональна економіка. Територіальні економіко-географічні процеси та особливості розміщення продуктивних сил у розрізі країни і окремих регіонів найбільш наочно відбиваються тільки на географічній карті.

Метод соціально-економіко-математичного моделювання використовується в процесі досліджень у зв'язку з проблемами розміщення продуктивних сил і розвитку господарства регіонів, що стають більш складними, а галузеві і територіальні зв'язки – більш важкоуправляними. Виділяють такі напрямки соціально-економіко-математичного моделювання територіальних економічних процесів, як:

- розробка моделей територіальних пропорцій розвитку регіонів;
- розробка математичних моделей по розміщенню різних галузей господарства і регіонів;

- моделювання процесів розміщення продуктивних сил у розрізі країни та окремих регіонів;
- моделювання формування господарських комплексів регіонів. Розробляючи математичні моделі, можна відпрацювати десятки і сотні варіантів територіальних сполучень продуктивних сил, що дає оптимальне рішення проблем їхньої територіальної організації.

Застосування перерахованих вище методів дозволяє забезпечити найбільш раціональне розміщення продуктивних сил, створити більш раціональну територіальну структуру господарства, впроваджувати цілеспрямовану регіональну політику.

4.

У працях основоположників регіональної економіки регіон виступав тільки як зосередження природних ресурсів і населення, виробництва і споживання товарів, сфери обслуговування. Регіон не розглядався як суб'єкт економічних відносин, носій особливих економічних інтересів. Навпаки, у сучасних теоріях регіон досліджується як багатофункціональна і багатоаспектна система. Найбільше поширення одержали чотири парадигми регіону.

Регіон як **квазідержава** являє собою відносно відокремлену підсистему держави і національної економіки. У багатьох країнах регіони акумулюють все більше функцій і фінансових ресурсів, які раніше належали «центру» (процеси децентралізації і федералізації). Одна з головних функцій регіональної влади – регулювання економіки регіону.

Регіон як **квазікорпорація** являє собою великий суб'єкт власності (регіональної і муніципальної) і економічної діяльності. У цій якості регіони стають учасниками конкурентної боротьби на ринках товарів, послуг, капіталу (прикладом можуть служити захист «торгової марки» місцевих продуктів, змагання за більш високий регіональний інвестиційний рейтинг і т.п.). Регіон як **економічний суб'єкт** взаємодіє з національними і транснаціональними корпораціями.

Підхід до **регіону як ринку**, що має визначені межі (ареал), акцентує увагу на загальних умовах економічної діяльності (підприємницький клімат) і особливостях регіональних ринків різних товарів і послуг, праці, кредитно-фінансових ресурсів, цінних паперів, інформації, знань і т.д. Дослідження в рамках даного підходу іноді виділяють в особливу дисципліну регіональне ринкознавство.

Три зазначені парадигми в теорії регіону включають проблему співвідношення ринкового саморегулювання, державного регулювання і соціального контролю. Серед вчених-регіоналістів рідко зустрічаються

прихильники крайніх позицій: або цілком ринкова економіка (радикальний лібералізм) або економіка, яка є управляється централізовано. Безліч теоретичних відтінків уміщається в платформі «соціальне ринкове господарство».

Підхід до **регіону як до соціуму** (спільності людей, які проживають на визначеній території) висуває на перший план відтворення соціального життя (населення і трудових ресурсів, освіти, охорони здоров'я, культури, навколишнього середовища і т.д.) і розвиток системи розселення. Вивчення ведеться в розрізі соціальних груп з їхніми особливими функціями та інтересами. Даний підхід ширший за економічний. Він включає культурні, освітні, медичні, соціально-психологічні, політичні та інші аспекти життя регіонального соціуму, синтезу яких регіональна наука із самого початку приділяла велику увагу.

Питання для самоперевірки.

1. Нові концепції регіону
2. Сутність регіоналістики.
3. Наукові методи дослідження регіональної економіки.
4. Етапи дослідження регіональної економіки.

Тема 11 Економіка регіонів України: стан та перспективи розвитку

Мета: визначити та уявити особливості економіки регіонів України.

1. Загальні засади економіки регіонів.
2. Характеристика економіки регіонів України.

1.

З господарського погляду економіка регіону — це ланка господарського комплексу країни, яка розміщена на певній частині її території. Економіка регіону базується на мікроекономічній виробничій функції, тобто врахуванні найбільш ефективної дії місцевих чинників виробництва — робочої сили, ресурсів, економічних зв'язків конкретних підприємств тощо. Для економіки регіону найбільш притаманні риси саморегуляції через попит і пропозицію, рівень конкуренції в межах регіону, форми власності. Економічний розвиток регіону базується на мікроекономічних відносинах — відносинах між підприємствами, ринками товарів і послуг, засобам виробництва і виробничою та соціальною інфраструктурою. Для економіки регіону притаманна широка взаємодія між усіма суб'єктами господарювання, що відображає інтеграційний процес і характеризує комплексність і збалансованість його розвитку. Таким чином, економіка регіону відтворює здатність різних економічних суб'єктів ефективно здійснювати господарську діяльність на внутрішньорегіональному рівні. Разом з тим особливість регіонального розвитку є основою для

міжрегіональної взаємодії, тобто виходу на макроекономічну систему країни в цілому з позицій вирішення власних (регіональних) економічних завдань. Зазначені особливості економіки регіону як сутнісні ознаки і відокремлюють її від регіональної економіки. Регіональна економіка щодо економіки конкретного регіону виступає макроекономічним середовищем. Це середовище створюється, наприклад, єдиною на національному рівні монетарною системою, дією інфляційних чинників, впливом чинників міжрегіональної дії, зокрема ефективнішого функціонування транспортної системи, встановленням валютних курсів тощо. Регіон, навіть найбільш розвинутий, не може виконувати функції господарського регулювання для інших регіонів. Для регіону більш характерні ознаки цілісності, ніж для регіональної системи, яка включає сукупність регіонів. У правовій сфері конкретний регіон не має тих повноважень, які притаманні для національної господарської системи. Розвиток економіки регіону розглядається центральними органами з позицій місцевого самоврядування, визначення функцій і взаємодії територіальних органів різних рівнів. Вихідною позицією управління господарським комплексом регіону є його комплексний розвиток і задоволення на цій основі соціально-економічних потреб його населення. Комплексний розвиток регіону передбачає розвиток виробничих і соціальних комплексів, які мають включати такі необхідні інфраструктурні блоки, як будівельний, житлово-комунальний, соціально-культурний, оздоровчий, освітній, торгово-сервісний, побутового обслуговування та ін. Господарство регіону повинно розвиватися значною мірою на базі регіональної та муніципальної власності, місцевих бюджетів, ефективного використання місцевих ресурсів тощо, утворюючи таким чином єдину економічну систему. У сучасних умовах, коли регіональні суб'єкти наділені значними повноваженнями і можливостями внутрішньорегіонального управління, складаються умови, за яких регіони несуть відповідальність за реалізацію загальнодержавної регіональної соціально-економічної політики, самовідтворення і розвиток, самозабезпечення основних стандартів життєдіяльності населення.

Оскільки регіони неоднакові за своїм економічним потенціалом, то формуються регіони-донори і дотаційні регіони. Якщо у великому регіоні проблема депресивності економічного розвитку характерна лише для окремої його частини, тобто субрегіону нижчого рангу, то тоді питання активізації його господарської діяльності вирішується через розроблення та запровадження регіональних програм розвитку з найбільш важливих галузей економіки. Таким чином, поєднання централізованих механізмів регіонального розвитку як окремих ланок єдиного господарського комплексу з активною діяльністю регіональних владних та економічних структур кожного конкретного регіону може забезпечити прискорений розвиток регіонів. Економіка кожного конкретного регіону відчуватиме значний вплив центральних органів завдяки прийняттю рішень, які сприяли б ефективному розвитку регіональної ініціативи в галузі використання регіональних переваг,

ефективному використанню наявних ресурсів і умов. Економіка кожного регіону має свою внутрішню структуру, механізми управління і функціонування. Але вона не є обмеженою та ізольованою. Завдяки міжрегіональним зв'язкам економіка окремого регіону є частиною економік інших регіонів і таким чином національної економіки в цілому. Економіці кожного регіону притаманна і внутрішня територіальна дискретність - кожен регіон поділяється на дрібніші субрегіони згідно з адміністративно-територіальним чи іншим поділом території. Таким чином, економіка регіону являє собою складну систему взаємодій регіональних, субрегіональних (внутрішньорегіональних) і міжрегіональних елементів, утворюючи єдиний економічний простір.

2.

Основною проблемою соціально-економічного розвитку Донецького економічного регіону залишається висока концентрація промислового виробництва. Це зумовило найбільшу в державі урбанізованість території, одну з найскладніших екологічних ситуацій, хоча і сприяло порівняно високому розвитку продуктивних сил району в межах України. Загострення даної проблеми відбувалося під впливом природно-економічних та історичних передумов і чинників, а також у результаті структурної політики держави, що проводиться останнім часом. Згідно з цією політикою капітальні вкладення, залучення іноземних інвестицій в основному орієнтуються на галузі спеціалізації району, що відіграють помітну роль у міжнародному поділі праці, тобто насамперед у важку промисловість. Для підвищення ефективності функціонування суспільно-господарського комплексу Донецького економічного регіону треба провести комплексну реструктуризацію та технічне переоснащення вугільної промисловості, технічну реконструкцію таких базових галузей, як чорна і кольорова металургія, хімічна промисловість, машинобудування і електроенергетика. Для ліквідації галузевих диспропорцій у розвитку промисловості необхідно нарощувати потужності легкої і харчової промисловості. У системі охорони здоров'я основною метою розвитку повинно стати розширення обсягів медичної допомоги, доступності її надання для всіх верств населення, підтримка та модернізація матеріально-технічної бази галузі, вдосконалення механізму державного фінансування медичного обслуговування. В агропромисловому комплексі регіону треба нарощувати обсяги виробництва особливо продукції м'ясо-молочного тваринництва, городництва уприміських зонах. Для зменшення соціального напруження в шахтарських містах і селищах необхідно приділити більше уваги створенню в районі нових робочих місць, налагодженню системи перекваліфікації кадрів, вивільнених із закритих вугільних підприємств. Зміцнення матеріальної бази потребують також міський транспорт, комунальне господарство. Актуальною є проблема забезпечення стабільного водопостачання. У цілому, незважаючи на різке зниження обсягів виробництва, загострення

екологічних проблем, складну демографічну ситуацію, Донецький економічний регіон має значний потенціал для подолання цих кризових процесів і поступової активізації розвитку господарського комплексу.

Аналіз сучасного стану економіки Придніпровського економічного регіону свідчить про наявність диспропорцій в її розвитку і низки невирішених проблем, зокрема: зменшення обсягів видобутку основних корисних копалин; небезпечні еколого-економічні тенденції в землекористуванні (виведення з обігу родючих земель, значне зменшення гумусового горизонту); дефіцит паливних, водних і лісових ресурсів; високий рівень питомих витрат; недостатній рівень розвитку інвестиційного комплексу (нераціональна структура капітальних вкладень, недостатні обсяги інвестування реального сектору економіки); недостатній рівень розвитку соціальної сфери; невирішеність фундаментальних економічних проблем, пов'язаних з проведенням структурної реформи (втрата управління системами господарського комплексу, денаціоналізації основних експортних галузей, недосконалість внутрішньогалузевої структури економіки, окремих її сфер і галузей, непропорційне зростання елементів ринкової інфраструктури, необґрунтоване посилення сировинної спрямованості структури господарського комплексу); підвищення рівня внутрішньорегіональної диференціації соціально- економічного розвитку; недосконалість територіальної організації продуктивних сил; порушення пропорцій між виробничою і невиробничою сферами; розбалансованість пропорцій між сферами АПК і суміжних з ним галузей господарського комплексу; загострення екологічних проблем у областях зосередження агломерацій. У найближчій перспективі спеціалізація господарського комплексу Придніпров'я і його областей не зазнає суттєвих змін. У той же час передбачається збільшення питомої ваги регіону у випуску товарів і послуг та утворенні валової додаткової вартості сфери матеріального виробництва. Зросте частка Придніпров'я у загальному обсязі випуску промислової продукції. При відповідному збільшенні сільськогосподарського виробництва співвідношення промисловості і сільського господарства залишиться без змін. У галузевій структурі промисловості переважатиме металургійна, спрямована на задоволення внутрішнього і зовнішнього ринків. Виробництво чорних металів буде основним напрямом спеціалізації регіону в загальнодержавному поділі праці. Пріоритетний розвиток матимуть такі експортно-орієнтовані виробництва промисловості: металургія і обробка металів, виробництво машин і обладнання, виробництво електричного і електронного обладнання, виробництво медичних приладів та інструментів, точних вимірювальних приладів, оптичних приладів і годинників, виробництво транспортного обладнання (зокрема автомобілів), ракетно-космічна і авіаційна техніка. У сільському господарстві зростання виробництва базуватиметься на вдосконаленні структури посівних площ сільськогосподарських культур, збільшенні обсягів ґрунтозахисної обробки ґрунту та інтенсивних технологій

виращування зернових культур, цукрового буряка і соняшника, скорочення розораності ґрунтів, розширення лукопасовищного господарства і зрошуваного землеробства. Якісні структурні перетворення у народногосподарському комплексі, спрямовані на посилення його соціальної орієнтованості та екологізацію галузей (металургійна, залізорудна, хімічна). Передбачаються такі основні напрями розвитку господарського комплексу Придніпровського економічного регіону: вирішення основних фундаментальних проблем, пов'язаних з проведенням структурної реформи; ресурсозберігаюча спрямованість економіки та комплексне використання ресурсів, зокрема раціональне використання природних ресурсів; запровадження маловодних і безводних технологій, реконструкція зрошуваних систем, розширення обсягів захисного лісорозведення, широке використання всіх вторинних матеріальних ресурсів, що створюються в процесі основного виробництва; формування нової інноваційної стратегії шляхом включення в інвестиційний процес приватних структур як вітчизняних, так і зарубіжних; удосконалення галузевої територіальної структури капітальних вкладень; прискорення темпів інвестування і виробництва традиційних галузей спеціалізації; подальший розвиток електроенергетики, вугільної та золотодобувної промисловості; нарощування експортного потенціалу.

Перед економікою Східного економічного регіону стоять складні завдання щодо переходу від кризового етапу розвитку всіх галузей народногосподарського комплексу до етапу зростання, стабілізації виробництва, нарощування соціально-економічного потенціалу. В умовах низького рівня промислового виробництва існує потреба збереження найсучасніших виробництв і трудових колективів, поступове доведення обсягів виробництва до рівня, який задовольнив би потреби населення. У регіоні є всі передумови для налагодження випуску засобів виробництва (машин, обладнання) для різних галузей економіки України, у першу чергу для реорганізованих сільськогосподарських структур — фермерських та індивідуальних господарств. Важливо знайти шляхи для освоєння випуску найсучасніших предметів народного споживання в багатьох галузях, головним чином у галузях електроніки та електротехніки. Важливим напрямком є розвиток паливно-енергетичного комплексу, оскільки Східний регіон став домінуючим у видобутку нафти й газу в Україні. Від розвитку цієї галузі залежить нормалізація функціонування паливно-енергетичного комплексу в усій державі. У галузі агропромислового комплексу необхідно зосередити увагу на забезпеченні реорганізованих сільськогосподарських структур необхідним обладнанням, посівним матеріалом, мінеральними добривами, фінансовими ресурсами; актуальним є збереження і підвищення природної родючості ґрунтів.

Першочерговими заходами щодо розвитку соціальної сфери приведення її до стану, який не тільки задовольняв би потреби жителів регіону в життєво

важливих послугах, а й створював умови для прискореного й розширеного відтворення робочої сили через докорінне покращання рівня життя населення, особливо в сільській місцевості. Враховуючи високий ступінь урбанізації територій регіону, особливо Харківщини, необхідно досягти такого рівня розвитку соціальної сфери в промислових центрах регіону, який відповідав би соціально-екологічним вимогам суспільства - гармонійному розвитку як суспільства, так і природного середовища. Прикордонне розташування регіону, проходження по його території найважливіших транспортних шляхів до Росії і Білорусі вимагає постійного удосконалення економічних зв'язків із сусідніми державами на базі прикордонного співробітництва. Створення вітчизняних інформаційно-комп'ютерних мережних систем зв'язку, розвиток регіональних інформаційних банків даних типу «електронна бібліотека», «електронна ринкова інфраструктура» у містах — регіоноформуючих центрах, перш за все у Харкові; створення прогресивних організаційних форм територіальної інтеграції бізнесу, освіти, науки й виробництва технополісного та агрополісного типу. Враховуючи чи не найзначніший в Україні потенціал сфери вищої та спеціальної освіти Харківщини, в цьому регіону може бути створена мережа технопарків на базі закладів освіти, науково-дослідних організацій та комерційних структур. При цьому головною передумовою успіху регіонального розвитку є якнайтісніше поєднання інвестиційної діяльності з інноваційною, оскільки інвестиції без інновацій лише сприятимуть подальшому нагромадженню основних фондів, «омертвлінню» капіталу, екстенсивному господарюванню та подальшому відставанню виробництва від рівня розвинутих країн. Головна позитивна передумова розвитку регіону — багатий людський капітал і висококваліфікована робоча сила Харківщини, промислових областей. Високий рівень професійно-кваліфікаційної підготовки фахівців.

Одним з важливих напрямів розвитку Центрального економічного регіону є структурна перебудова його господарського комплексу інноваційної спрямованості, тобто максимально можливе за сучасних умов технологічне оновлення всіх галузей економіки з попереднім визначенням галузевих пріоритетів. Пріоритетами розвитку повинні бути конкурентоспроможні галузі з виробництва товарів і послуг на внутрішньому й зовнішньому ринках. Такими у Центральному регіоні є машинобудування, у тому числі виробництво оптичних і оптико-механічних приладів, радіовимірювальних приладів, авіаційна, мікробіологічна промисловість. Продукція цих галузей спрямована на задоволення потреб внутрішнього і зовнішнього ринку. У цьому зв'язку необхідно нарощувати потенціал експортно-орієнтованих галузей і товарних груп, зокрема літакобудування і приладобудування. У хімічній та нафтохімічній промисловості, що є галуззю регіональної спеціалізації, необхідно максимально використовувати наявні потужності, здійснювати реконструкцію і технічне переозброєння всіх виробничих ланок. У регіональному АПК треба спрямувати зусилля на збалансування основних блоків комплексу — сільського господарства, харчової промисловості,

виробничої інфраструктури. Важливим є зменшення витрат на виробництво продукції галузі, що, у свою чергу, підвищить її конкурентоспроможність. Важливим для Центрального регіону є розвиток індустрії туризму з центром у Києві, який багатий на історичні та культурні пам'ятки, що значно збільшить валютні надходження до місцевого і державного бюджетів. Необхідно нарощувати обсяги послуг, вдосконалювати їх структуру, вишукувати можливості для збільшення питомої ваги наукомістких послуг, зокрема, в галузі науково-технічних досліджень і розробок.

Головною проблемою соціально-економічного розвитку Поліського економічного регіону залишається відносно низький порівняно з Україною в цілому рівень загального розвитку продуктивних сил. Це пов'язано як з причинами історичного характеру, так і з особливостями структурної політики останнього періоду, коли інноваційний та інвестиційний процеси в основному орієнтувались на важку промисловість індустріальних регіонів, галузям спеціалізації і територіям Поліського економічного регіону приділялась менша увага. Через низький рівень економічного і соціального розвитку, в кризовий період виробництво в регіоні скорочувалось більш високими темпами і в значніших обсягах, ніж у середньому по Україні. На цьому тлі поглибилась диференціація рівнів соціально-економічного й промислового розвитку областей Полісся, що ускладнює вирішення регіональних проблем соціального характеру, особливо проблем зайнятості населення. Важливою проблемою в Поліському економічному регіоні є екстенсивне ресурсокористування з обмеженим використанням сучасних природозберігаючих видів виробництв та екологічно орієнтованих економічних механізмів їх функціонування, а також природовідновлювальних заходів. Це — один з головних чинників стримування виробництва, особливо в галузях АПК, який є провідною ланкою господарства. З метою ефективного використання земельного фонду і нейтралізації негативних чинників необхідним є перехід до природно-адаптивного ресурсозберігаючого землекористування з відмовою від принципів екстенсивно-трансформаційного використання земель, створення умов для розширеного відтворення агровиробничого потенціалу ґрунтів, середовищформуєвальних функцій земельних угідь, екологічної збалансованості агроландшафтів. Основними проблемами розселення регіону є диспропорції господарських структурах міських і сільських поселень, внутрішня незбалансованість та недосконалість господарської структури міських поселень, низький ступінь інтеграції міських і сільських поселень, деградація сільської поселенської мережі, порушення системи розселення внаслідок непридатності для проживання територій, які зазнали значного радіоактивного забруднення. Головною проблемою науково-технічного потенціалу регіону залишається відсутність належного фінансування, відтік кадрів із наукової сфери, деградація, моральне й фізичне старіння основних фондів науково-дослідних закладів та проектно-конструкторських організацій. Регіональними проблемами

розвитку транспортної галузі Полісся є оновлення рухомого складу, приведення його структури у відповідність до сучасних вантажо- та пасажиропотоків, переведення автомобільного парку на дизпаливо й газ. Проблемним залишається достатнє забезпечення транспортних засобів паливом, запасними частинами та іншими матеріально-технічними ресурсами.

Перспективний розвиток Поліського економічного регіону має ґрунтуватись на засадах поєднання принципів сталого розвитку з ефективним ринковим механізмом господарювання, поглиблення в оптимізованих, соціально-екологічних напрямках структурної перебудови природно-господарського комплексу на принципах взаємоузгодження регіональних і загальнодержавних інтересів, широкої підтримки на державному рівні регіонального розвитку за рахунок запровадження цільових комплексних програм економічного, соціального й науково-технічного розвитку, залучення заощаджень і зусиль широких кіл населення до участі в підтримці регіонального розвитку. Можливим напрямом розвитку є конверсія, а подекуди й відродження економічно вигідних виробництв військової сфери. Регіональні ринки цього типу потребують, з одного боку, особливих режимів пільгового кредитування і оподаткування виробництв, а з другого — цільового спрямування політики розвитку на створення робочих місць у тісному взаємозв'язку з вирішенням питань інноваційної реорганізації діючих виробництв і розбудови нових з особливою увагою до виробничої та соціальної інфраструктури. Специфічною регіональною проблемою є також ефективне використання трудового потенціалу й відтворення робочої сили забруднених радіонуклідами територій. При збереженні агропромислової орієнтації економіки регіону в структурі господарства частка промисловості має збільшитись за рахунок інтенсифікації виробництва як на основі власної ресурсної бази, так і з залученням ресурсів з-за меж регіону, в харчовій, а особливо в легкій промисловості, машинобудуванні, будівельній промисловості, лісовому комплексі, хімічній та нафтохімічній промисловості. В інвестиційно-будівельному комплексі за рахунок поширення ринкових умов господарювання структурні зрушення мають стосуватись інтенсифікації будівництва в сільських місцевостях регіону з орієнтацією на типологію житла, що відповідає фермерській формі господарювання. Зважаючи на особливості положення регіону щодо стратегічних транспортних коридорів та прикордонний характер Полісся, на території регіону можливою є розбудова в найближчому майбутньому комплексу вільних економічних зон, зокрема точкових зон по лініях транспортних коридорів. Структурним зрушенням в економіці регіону мають сприяти ринкові перетворення, зокрема розширене запровадження приватної й колективної форм власності щодо провідних підприємств регіону, розвиток мережі фермерських господарств, інтенсифікація малого та середнього підприємництва, особливо в харчовій галузі АПК, легкій промисловості, соціально-культурній та соціально-побутовій сферах

господарювання, що дасть і помітний соціальний ефект, сприятиме більш повній зайнятості населення регіону, стимулюватиме його економічну активність.

Подільський економічний регіон має високі потенційні можливості щодо ефективного розвитку господарського комплексу. Однак тут загострилася низка проблем комплексного характеру, першочергове вирішення яких дуже важливе. Головні проблеми — завантаження виробничих потужностей регіону й зниження безробіття, рівень якого тут перевищує 12%. Одним з головних чинників, що стримують розвиток виробництва у регіоні, створення нових робочих місць, завантаження та приріст потужностей виробництва, є недосконала інвестиційно-інноваційна діяльність. Основними чинниками низької інноваційної активності в регіоні є несприятливий інвестиційний клімат, відсутність коштів нерезидентів, низька зацікавленість іноземних інвесторів, відсутність платоспроможного попиту в замовника продукції, високі кредитні ставки банків, труднощі з сировиною, недосконалість законодавчої бази. Досі інноваційна діяльність здійснювалась на підприємствах переважно за власні кошти. Сукупний комплекс перспективних заходів з розбудови господарського комплексу й прискореного розвитку економіки регіону включає в себе: усунення і пом'якшення проблем соціально-економічних диспропорцій, досягнення збалансованості розвитку територій регіону; комплексне використання природних ресурсів, насамперед у профільних галузях товарного виробництва; економічне й техніко-технологічне забезпечення екологічно безпечного функціонування екомістких виробництв, впровадження прогресивних технологій сільгоспвиробництва; покращання територіальної і галузевої структури економіки за рахунок прискореного розвитку високотехнологічних виробництв у галузях спеціалізації, в першу чергу в промисловості; вирішення питання збереження і поліпшення родючості сільськогосподарських угідь у нових умовах господарювання на селі; активізація господарської діяльності великої кількості малих міст і селищ міського типу, особливо віддалених від економічних центрів регіону; формування приміських АПК для забезпечення міського населення свіжою сільськогосподарською продукцією; удосконалення інфраструктури АПК Поділля, збалансування її з виробничими сферами АПК. Для промислового комплексу важливим залишається підвищення техніко-технологічного рівня виробництва, насамперед у таких базових галузях, як машинобудування і металообробка, електроенергетична і хімічна промисловість, докорінне оновлення виробничого апарату, основних фондів у харчовій індустрії і легкій промисловості.

Комплексний розвиток Карпатського економічного регіону зумовлений наявним потенціалом соціально-економічних та природних ресурсів, екологічною ситуацією, тенденціями розвитку економіки в державі. Головним напрямом розвитку Карпатського регіону повинна бути його

соціальна спрямованість одночасно з дотриманням екологічної рівноваги між господарською діяльністю людини і навколишнім природним середовищем. Сприяти поліпшенню ситуації в економіці регіону покликана структурна перебудова, диверсифікація виробництв, розвиток специфічних для регіону галузей, промислів. Збалансування територіально-господарських пропорцій регіону необхідно досягати через поліпшення роботи існуючих галузей спеціалізації в умовах збереження та нарощування обсягів агропромислового виробництва. Серед пріоритетів треба виділити всебічний розвиток рекреаційного господарства як однієї з галузей, що сприятиме надходженню фінансових ресурсів для існуючого господарського комплексу регіону, а також поліпшення стану в суміжних галузях і взагалі в економіці Карпатського регіону. Розвиток і структурна перебудова промисловості й сільського господарства регіону можливі за наявності капітальних вкладень. Для досягнення позитивних економічних змін необхідні суттєві зрушення в обсязі, структурі та ефективності використання капітальних вкладень. Доцільним є продовження політики, спрямованої на технічне переоснащення і реконструкцію діючих підприємств, перерозподіл коштів на користь виробництв, що забезпечать їх швидку віддачу, — у сферу рекреації, в харчову й легку промисловості, а також у розвиток суміжних виробничих процесів. Необхідно прискорити структурну перебудову машинобудівного комплексу шляхом нарощування обсягів виробництва найважливіших для країни видів продукції. До першочергових заходів належать: будівництво та реконструкція існуючих міждержавних шляхів сполучення, особливо на міжнародних транспортних коридорах, забезпечення випереджальних темпів випуску наукомісткої продукції високого технологічного рівня, створення нових конкурентоспроможних зразків техніки, підвищення якості й ефективності виробництва, зорієнтованого на задоволення потреб внутрішнього ринку, нарощування експортного потенціалу за рахунок відновлення і збереження традиційних ринків, що існували до перебудовного періоду та освоєння нових ринків. Виходячи з цього, для Карпатського регіону необхідно забезпечити підвищення ефективності всіх сфер регіональної економіки. У першу чергу це стосується тих галузей, які мають найбільш швидкий обіг фінансових коштів. Тому в найближчій перспективі доцільними є реконструкція, технічне переозброєння діючих підприємств і нове будівництво невеликих високо механізованих підприємств легкої і харчової промисловості. Економічно обґрунтованим і вигідним для регіону є розвиток народних промислів: килимоткацтво, вишивання, виготовлення художніх виробів з лози, дерева, різьблення по дереву, гончарство та ін. Цей напрям створить умови для зайнятості й отримання доходу місцевим жителям, особливо в тих областях, де є надлишок трудових ресурсів, а також поліпшить ситуацію з товарами побутового призначення. Зростання обсягу рекреаційних послуг у регіоні посилить надходження до місцевих і державного бюджетів, зменшить рівень безробіття і підвищить рівень вкладення інвестицій у регіон, що сприятиме розвитку інших галузей

економіки, а також вирішенню пріоритетних регіональних проблем. Подальшого розвитку потребує агропромисловий комплекс регіону як складне, багатoproфільне виробниче утворення. Особливо це стосується раннього овочівництва, садівництва і виноградарства та молочно-м'ясного тваринництва, вівчарства.

Соціально-економічний розвиток Причорноморського економічного регіону відбувається у складних умовах розбудови ринкової економіки України, що проявляються в недосконалій структурній політиці держави, невизначеності форм та методів її регулюючого впливу, порушенні господарських зв'язків, спаду виробництва, загостренні соціальних суперечностей тощо. Економічні процеси не супроводжуються відчутними якісними перетвореннями, позитивними структурними змінами, подоланням нагромаджених за останні роки відтворювальних деформацій та деформацій у соціальній сфері. У багатьох напрямках зафіксовано поглиблення зазначених диспропорцій, що потребують негайного усунення.

Незважаючи на зростання випуску продукції переважно кінцевого використання, загальна тенденція погіршення структури промислового виробництва не змінилася. Залишається на дуже низькому рівні коефіцієнт оновлення та введення в дію основних фондів. У розвитку інвестиційного комплексу регіону треба здійснювати заходи з удосконалення структури капітальних вкладень відповідно до змін у структурі господарства, спрямовувати випереджальними темпами капіталовкладення у виробничу сферу, стимулювати інвестиційну діяльність суб'єктів господарювання. У цьому контексті першочергове значення має підвищення конкурентоспроможності економіки Причорноморського економічного регіону та реалізація інноваційної стратегії її розвитку, зниження енергомісткості й матеріаломісткості промислового виробництва, закріплення позитивних наслідків реформування АПК, забезпечення загального приросту продукції, остаточне подолання збитковості й зміцнення фінансового стану сільськогосподарських підприємств. Особливої уваги потребують проблеми, пов'язані з соціальною сферою, рівнем життя населення, проблеми зайнятості, підвищення добробуту широких верств населення. Важливим є забезпечення більш ефективного використання та розвитку трудового потенціалу населення регіону. Подальший економічний і соціальний розвиток регіону пов'язаний з поліпшенням стану довкілля, раціональним використанням природних ресурсів на основі застосування економічних інструментів раціонального використання природних ресурсів, здійснення на регіональному та місцевому рівнях невідкладних заходів, спрямованих на забезпечення надійної екологічної безпеки. Основні проблеми землекористування в Причорноморському економічному регіону пов'язані з надмірно високим рівнем розораності земель (81,2%), екстенсивним розвитком землеробства, розвитком ерозійних процесів у зв'язку з недосконалістю зрошувальних систем. Згідно зі стратегією розвитку

України в Причорноморському економічному регіоні пріоритет надається розвитку морегосподарського комплексу: суднобудуванню та судноремонту, рибному та портовому господарству, машинобудуванню для АПК, освоєнню нафтогазових родовищ шельфової зони Чорного моря. Важливим напрямом є створення сучасної інфраструктури туризму та оздоровлення. Велике значення для розвитку економіки Причорноморського регіону має участь України в організації Чорноморського економічного співробітництва, що дасть можливість реалізації стратегічно важливих вітчизняних проєктів, а також впливати на формування політики та основних напрямків розвитку економіки в країнах Чорноморського регіону, налагодити взаємовигідне економічне співробітництво з ними.

Питання для самоперевірки.

1. Характеристика економічного потенціалу Донецького економічного району.
2. Природно-ресурсний та економічний потенціал Придніпровського району.
3. Проблеми та перспективи розвитку Поліського економічного району.
4. Характеристика Карпатського району.
5. Проблеми використання ПРП Подільського району.
6. Східний економічний район – проблеми та перспективи розвитку.

Тема 12. Міжнародні економічні зв'язки України та її інтеграція в європейські та інші світові структури

Мета: уявити необхідність та передумови міжнародних економічних зв'язків.

1. Сутність і значення в становленні національної економіки України
 2. Вплив міжнародного територіального поділу праці на формування міждержавних економічних зв'язків
 3. Механізм зовнішньоекономічної діяльності України: сутність та принципи формування
 4. Основні форми економічного співробітництва країн світу
 5. Сучасний стан зовнішньоекономічних зв'язків України. структура експорту
 6. Проблеми та перспективи розвитку зовнішньо-економічних зв'язків України
- 1.

Розміщення продуктивних сил країн світу, і в тому числі України, нерозривно пов'язано з розвитком міжнародного поділу праці і формуванням міждержавних економічних зв'язків. Міжнародний поділ праці — це спеціалізація окремих країн на виробництві тієї чи іншої продукції чи наданні послуг у світовому масштабі. Кожна країна світу концентрує на своїй території виробництво певних видів продукції, для виробництва якої вона має найбільш сприятливі економічні і природні передумови. Країна повинна мати певні переваги перед іншими країнами у виробництві продукції спеціалізації. Для цього необхідно мати: кваліфіковані кадри; достатній природно-ресурсний потенціал; вигідне економіко-географічне положення; специфічні агрокліматичні умови; попит на продукцію спеціалізації на світовому ринку та високий рівень її конкурентоспроможності. Територіальний поділ праці, в тому числі і міжнародний, є проявом суспільного поділу праці і має історичний характер. У первісному суспільстві поділ праці існував між жіночою і чоловічою працею, між працею дорослих і дітей. Перший суспільний поділ праці відбувся у зв'язку з поділом племен, що займалися тваринництвом і рослинництвом. Другий — у зв'язку з відокремленням ремесла від землеробства і тваринництва. Але і в першому другому випадках виробництво і споживання продукції локальний, здебільшого замкнутий характер. Третій суспільний поділ праці пов'язаний з появою нового суспільного прошарку населення — купців, що виконували функції посередників регіонами виробництва і регіонами споживання продукції. Завдяки цьому суспільний поділ праці набув ознак територіального. Поява машин привела до підвищення продуктивності праці, збільшення концентрації виробництва промислової продукції окремих регіонах країни. Поява і подальший розвиток сучасних ів транспорту, особливо залізничного, морського, авіаційного, трубопровідного обумовили поглиблення міжнародного територіального поділу праці. В інтеграційні, або обмінні процеси втягується все більша кількість країн, територій, віддалених материків. Все це веде до необхідності поглиблення спеціалізації окремих країн, до розширення кількості галузей міжнародної спеціалізації. Виникають регіональні утворення світу, які мають свою конкретну галузеву і регіональну спеціалізацію: країни Північної Америки (США, Канада, Мексика), Європейський Союз (ЄС), країни ОПЕК — основні поставщики нафти на світовий ринок 60% світових поставок).

2.

В сучасних умовах економічного розвитку України зовнішньоекономічні відносини — одна з найважливіших сфер її діяльності. Створення і розвиток цих відносин з усіма країнами світу, і особливо з найбільш розвинутими, сприятиме інтернаціоналізації виробництва, підвищенню рівня його технології та якості продукції. Тільки цим шляхом Україна зможе інтегруватися в Європейський і світовий ринок. В той же час структура та обсяги експорту не відповідають стану України у

світогосподарських зв'язках. У країна, населення якої становить майже 1,5% населення світу, країна, яка має великий промисловий і природно-ресурсний потенціал, має невідповідно низьку частку у світовому експорті — 0,2%. Якщо у Канаді на душу населення експортується продукції на суму 5,6 тис. дол., Німеччині — 5,1, Франції — 4,1, Італії — 3,3, Японії — 3,2, Великобританії — 3,1, США — 2,0, Росії — 0,4, то в Україні — 0,2—0,3 тис. дол. Жодна країна світу, на якому б рівні економічного розвитку вона не знаходилась, не може нормально розвиватися поза світовим господарством, без тісних економічних зв'язків з іншими країнами світу. Міжнародні економічні зв'язки — це система господарських зв'язків між національними економіками країн на основі міжнародного поділу праці. Саме зовнішні економічні відносини сприяють зростанню національного доходу, прискореному розвитку науково-технічного прогресу, підвищенню рівня життя населення. Крім того, зовнішні економічні зв'язки впливають на загальну атмосферу довіри між країнами, на зміцнення їх партнерських відносин та взаєморозуміння і добросусідства.

Для України на сучасному перехідному етапі розвитку її економіки особливо важливим є повне і ефективно використання зовнішніх економічних зв'язків для вирішення нагальних науково-технічних і господарських проблем. Розвиток ефективних зовнішньоекономічних зв'язків дасть змогу Україні швидше подолати глибоку економічну кризу, сприятиме стабільному і швидкому розвитку продуктивних сил і зростанню на цій основі життєвого рівня населення. Відомо, що країна, яка не розвиває зовнішню торгівлю, не має господарських зв'язків з іншими країнами світу, змушена збільшити витрати виробництва приблизно в півтора — два рази.

Україна як молода суверенна держава не має достатнього досвіду налагодження економічних зв'язків з іншими країнами світу. Тому вона робить перші кроки на шляху до входження у світове господарство. Цьому сприяє створення відповідної правової бази і прийняття законів: Закону про зовнішньоекономічну діяльність України, Закону про створення експортно-імпортного банку, Закону про іноземні інвестиції, а також Декретів Кабінету міністрів України. Об'єктивними причинами, що перешкоджають нині входженню України як повноправного партнера у світове господарство, є низька конкурентоспроможність її продукції на світових ринках. З вітчизняних промислових товарів на ринках далекого зарубіжжя може конкурувати не більше 1%. Крім того, навіть ті товари, на які є попит на зовнішніх ринках, не відповідають міжнародним стандартам. Так, майже весь чавун не має світових сертифікатів, йому властивий низький обсяг номенклатури відливок, що спричиняє велику металомісткість продукції, а відходи металу зростають до 25%. Крім того, в Україні недосконалою є система управління зовнішньоекономічною діяльністю. До основних причин, що зумовило сучасний рівень розвитку зовнішньоекономічних зв'язків країни, слід віднести такі. По-перше, після розпаду колишнього Радянського Союзу

стався значіначний розрив господарських зв'язків України з іншими країнами, і насамперед з Росією. Через це Україна втратила частину їїх традиційних ринків збуту, зупинилося чимало підприємств 23 відсутність комплектуючих виробів тощо. Більше того, значною мірою втратила інтерес до виготовлених у нашій |ині виробів, приладів, машин, а також виплавленого металу до внаслідок зростання їх енергомісткості та ціни. Тому навіть вироби, в яких вона зацікавлена, не можуть бути реалізовані на инку, оскільки вони дорожчі за зарубіжні аналоги на 30—50%.

По-друге, переважання в експорті України паливно-сировинні групи товарів, їх частка нині перевищує 70%, а разом з товари народного споживання становить понад 90%. По-третє, в структурі експорту низькою є частка машин, облад-шя, об'єктів інтелектуальної власності. Згідно з даними Держкомстату України тільки 0,5% від загальної кількості вироблених Пшх видів машин і обладнання за своїми технічними характеристиками були конкурентоспроможними на світовому ринку.По-четверте, в експорті незначною є частка товарів, які виготовляються відповідно до договорів про міжнародну спеціалізацію та кооперування виробництва.По-п'яте, відмічається значне зростання частки бартерних ліерацій у зовнішньоекономічній та господарській діяльності всередині країни. Нині ця частка становить майже 80%.По-шосте, слід заохочувати іноземних інвесторів. Найважливішою умовою цього є стабільність чинного законодавства у зовнішньоекономічній діяльності. Нині Україна, згідно з оцінкою міжнародних експертів, за створенням надійного інвестиційного клімату посідає лише 130-те місце в світі По-сьоме, важливо налагодити надійний державний контроль.

Так, у розвинутих країнах світу держава бере на себе облік і всебічний контроль за експортом і імпортом товарів.

3.

Серед комплексу невідкладних завдань щодо забезпечення ефективного включення України у світове господарство і міжнародне співробітництво першочергове значення має формування механії му зовнішньоекономічних зв'язків, його теоретична розробка та практичне втілення в життє. При цьому йдеться про створенні фактично нового механізму, який має регулювати взаємовідносині України з навколишнім світом на принципово нових засадах.Під механізмом зовнішньоекономічних зв'язків розуміють сукупність конкретних їх форм, а також систему правових, організаційно-управлінських та фінансово-економічних важелів, які забезпечують ефективну взаємодію національних народногосподарських комплексів із світовими з метою прискорення розвитку продуктивних сил країни та підвищення соціально-економічних показників життя її громадян.

Виходячи з принципу міжнародного поділу праці, геополітичного становища України, характеру розвитку її продуктивних сил, існуючих науково-технічного та ресурсного потенціалів, механізм зовнішньоекономічної діяльності, що формується в країні, необхідно орієнтувати на реалізацію головної стратегічної мети в сфері зовнішньоекономічної політики — інтеграцію народногос-подарського комплексу України у світову господарську систему, ця інтеграція передбачає досягнення таких цілей:

- формування розвинутої ринкової системи господарства, яка базувалася б на загальноприйнятих у світовій практиці принципах, нормах та економічних механізмах;
- використання можливостей світового ринку для структурної перебудови національного господарства;
- перетворення зовнішньоекономічної сфери в активний фактор динамічного та високоефективного економічного зростання.

На відміну від раніше діючої системи державного адміністрування у зовнішній економічній сфері сьогодні повинен забезпе-чуватися абсолютний пріоритет товарно-грошових, тобто еконо-мічних важелів у регулюванні даної сфери діяльності. Саме вони в країнах з ринковою економікою є основними елементами меха-нізму управління господарською діяльністю як на національному, так і на міжнародному рівнях. Тому при розробці нового механізму зовнішньоекономічних зв'язків необхідно відмовитися від старої методологічної основи регулювання цих процесів. В основу функціонування механізму зовнішньоекономічної діяльності повинні бути покладені принципи демократизації, демонополізації зовнішніх економічних зв'язків, які передбачають максимальне скорочення адміністративних обмежень на експорт імпорту, підвищення ролі митного та валютного регулювання народних господарських зв'язків, надання об'єктам зовнішньо-економічної діяльності широкої самостійності згідно з міжна-щюю практикою.

Водночас зовнішня економічна політика має відповідати національним інтересам держави, забезпечувати взаємовигідне співробітництво з іноземними партнерами, стимулювати конкуренцію між учасниками зовнішньоекономічної діяльності з метою підвищення якості продукції та послуг на українському ринку. Для створення нового дієвого механізму зовнішньоекономічних зв'язків необхідне вирішення таких основних проблем:

- формування необхідної законодавчої бази;
- створення відповідного економічного середовища;

- розвиток інституційних структур, що регулюють зовнішньоекономічні зв'язки.

Важливою передумовою і водночас необхідною основою знаходження та поглиблення економічного співробітництва із зарубіжними партнерами є розвиток правової бази для такого співробітництва. Світова практика свідчить про те, що у міру інтенсифікації міжнародних господарських зв'язків, якісного та кількісного їх зростання надзвичайно ускладнюється характер взаємовідносин між учасниками. А це потребує чіткого правового регулювання як на національному, так і міжнародному рівні. Важливими елементами механізму зовнішньоекономічної діяльності в умовах розвитку ринкової системи господарювання є валютна, податкова, кредитна, депозитна, цінова і митно-тарифна політика. Ключовим елементом механізму зовнішньоекономічних зв'язків є валютна політика, за допомогою якої здійснюється Іив держави та центрального банку на платіжний баланс, ва-тний курс та конкурентоздатність національного виробництва. Одним з факторів підвищення ділової активності як серед національних товаровиробників і експортерів, так і серед зарубіжних інвесторів є формування сучасної податкової системи на експортно-імпортні операції та прибуток спільних підприємств. Дуже важливим інструментом державного впливу на зовнішні номічні зв'язки є кредити та субсидії. Кредитування експорт-імпортних операцій, великих будівельних проектів є невід'ємною частиною міжнародної ділової практики, що прискорює процес кругообігу капіталу. Складовою частиною механізму зовнішньої економічної діяльності є митна політика держави, покликана передусім виконувати функцію захисту внутрішнього ринку. Митна політика України повинна передбачати укладання митних союзів із заінтересованими країнами, що посилять їх взаємну довіру, приведе їхню митну політику до узгодженості.

4.

Необхідність докорінної технічної і технологічної модернізації промислового виробництва, сільського господарства та інших галузей господарського комплексу України, його переорієнтації на вищі світові стандарти з метою забезпечення конкурентоспро-можності вітчизняної продукції вимагає максимально ефективно-го використання наявних науково-технічного та економічного потенціалів країни, широкого розвитку міжнародної кооперації в галузі науки, освіти та виробництва. Продуктивні сили України характеризуються досить великими потенційними можливостями, однак на їх сучасний стан значною мірою впливає соціально-економічна криза, що її нині переживає Україна.

В сучасних умовах міжнародне співробітництво України відбувається в таких основних формах:

- науково-технічне співробітництво;
- взаємовигідна міжнародна торгівля (зовнішня торгівля);
- надання кредитів і позик, в тому числі і безвідплатних;
- створення спільних підприємств;
- спеціалізація і кооперування виробництва;
- торгівля технологіями, або спеціалізація на виробництві комплектуючого обладнання;
- спільна участь зацікавлених країн у розробці багатих при- і родних ресурсів;
- іноземні інвестиції як найважливіша форма стимулювання розвитку економіки країни;
- міжнародний туризм;
- культурні зв'язки між країнами світу.
- Розвиток міжнародної науково-технічної кооперації України можливий у таких формах:
 - запозичення досвіду та запрошення іноземних спеціалістів, ж підготовка, підвищення кваліфікації національних кадрів за кордоном;
 - взаємодія створення, розширення та забезпечення нормальної діяльності навчальних закладів, науково-дослідних та консультативних центрів, у тому числі і спільних;
 - співробітництво у галузі науки і техніки, будівництві, модернізації та експлуатації підприємств, інших об'єктів вироб-ного призначення і соціальної інфраструктури;
 - обмін технологіями, ліцензіями, конструкторськими і проектними матеріалами, сприяння їх використанню;
 - співробітництво у збиранні, обробці та використанні наукотехнічної і економічної інформації.

Найтісніші зв'язки в галузі науки, техніки та освіти Україна з Росією, а також з деякими іншими країнами колишнього Радянського Союзу. Слід підкреслити, що, на жаль, в результаті Зриву раніше існуючих державних, політичних та господарських зв'язків між колишніми союзними республіками помітно пабло співробітництво українських вузів і наукових закладів з цповідними науковими центрами цих країн. Взаємовигідна міжнародна торгівля товарами та послугами, як аніше, посідає провідне місце в складній

системі міжнародних економічних зв'язків, оскільки вона по суті відтворює всі види міжнародного поділу праці і об'єднує всі країни в єдину господарську цілісність на сучасному світовому ринку товарів. Для неї властиві передусім дві найхарактерніші риси: переважання пропозиції товарів над існуючим попитом і жорстка конкурентна боротьба між його учасниками. Це є результатом значного зростання в умовах науково-технічної революції продуктивності суспільної праці в промислових розвинутих країнах і здешевлення внаслідок цього продукції при збільшенні її обсягів. Водночас широке представництво товаровиробників різних країн і регіонів на світових ринках посилює конкурентну боротьбу між ними за споживача, веде до поділу світових товарних ринків, ускладнює проблему проникнення на них нових агентів.

Аналіз нинішнього стану зовнішньої торгівлі України свідчить о те, що економічні зв'язки в цій сфері є нераціональними, характеризуються вузькою географією, її структура і ефективність не відповідають потребам формування національної ринкової економіки відкритого типу. Так, частка експорту в національному доході України майже в 4 рази менша за середньосвітовий показник. Сама структура експорту та імпорту будь-якої країни вказує насамперед на здатність галузей її народногосподарського комплексу до міжнародної конкуренції. Керуючись довгостроковою метою України зайняти своє місце в міжнародному поділі праці і враховуючи сьгоднішні реалії і можливості, доцільно в короткі строки визначити декілька пріоритетних напрямів промислового і сільськогосподарського виробництва, за якими можна було б здійснити прорив у світову економіку, на світовий ринок. Саме таким чином відбувався економічний злет країн Південно-Східної Азії («азіатські тигри»). Особливу увагу слід звернути на експорт-не виробництво, від якого великою мірою залежить ефективність економіки.

Україна традиційно протягом багатьох років займала провідне місце серед інших республік у складі СРСР у розвитку експорт-ного виробництва. Для цього були вагомими об'єктивні умови, на-самперед природні ресурси, виробничі потужності, науково-тех-нічний потенціал, кваліфіковані трудові ресурси, географічне по-ложення, транспортне забезпечення та ін. Про це свідчать такі дані: частка України в останні роки існування СРСР становила 20% загальносоюзних експортних поставок. За окремими видами експортних поставок питома вага України становила: по залізній руді — 98%, марганцевій руді — 100, чавуну і трубах — 75, ко-вальсько-пресовому обладнанню і сільськогосподарських маши-нах — більше ніж 70, екскаваторах і сортового прокату — більше ніж 60% і т. д. Сучасні можливості експортного потенціалу України повною мірою залежать від рівня розвитку окремих економічних районів і областей.

Аналіз зовнішньоторговельних відносин України з зарубіж-ними країнами показує, що більше ніж за 5 останніх років баланс зовнішньої

торгівлі України не мав позитивного значення. Тільки в 1997 р. Україна імпортувала товарів майже на 3 млрд дол. США більше, ніж експортувала, у тому числі в республіки колишнього Радянського Союзу — маже на 4,5 млрд. дол. Ця різниця між імпортом і експортом обумовлена передусім від'ємним сальдо по імпорту природного газу, нафти, дизельного палива, автомобільного бензину, вугілля, тобто за рахунок енергоносіїв.

5.

На сучасному етапі соціально-економічного розвитку Україна має тісні зовнішньоекономічні зв'язки з більш ніж 100 країнами світу. Провідну роль у розвитку зовнішніх економічних зв'язків України відіграють країни близького зарубіжжя. Найважливішими торговельними партнерами України є Росія, Туркменія, Біло-Азербайджан, Литва, Казахстан та інші країни. Структура зовнішньої торгівлі України зумовлена спеціалізацією її економіки. В 1997 р. у структурі експорту переважали чорні метали та вироби з них (38% всього експорту України у 1997 р.), продовольчі товари (більше ніж 9%), руди і мінеральне паливо (8%), продукція хімічної промисловості (більше ніж 10%) та ія машинобудування (майже 13%). В імпорті переважали мінеральне паливо (майже 46% усього імпорту), реактори ядерні, котли і устаткування для електроенергетики (більше ніж 11%), продукція інших галузей машинобудування (майже 9%), продукція хімічної промисловості (більше ніж 8%) та ін. Внаслідок впровадження режиму вільної торгівлі з країнами і Балтії зовнішньоторговельний баланс з цими країнами істотно покращується. Нині питома вага зовнішньоторговельного обороту з цими країнами перевищує 63% від загального товарообігу, в тому числі по експорту цей показник сягає 60%, а по імпорту — більше ніж 65%. (Основним торговельним партнером України залишається Російська Федерація, на яку припадає майже половина загальних обсягів торгівлі України. Росія задовольняє майже 100% потреби України в годинниках, швейних машинах; поставляє значну частину легкових і вантажних автомобілів, радіоприймальних пристрої, програвачів, відеомагнітофонів, персональних комп'ютерів, одягу, взуття, тканин, целюлози, синтетичного каучуку, продукції кольорової металургії, риби і рибопродуктів, задовольняє майже 4/5 потреби в лісоматеріалах, майже 90% потреби в нафті і нафтопродуктах, понад 70% потреби в природному газі; частково поставляє електроенергію і деякі сорти чорного прокату.

В експорті з України до Росії переважають чорні метали, які задовольняють майже половину потреби в них з боку Росії, а також труби, марганцева руда, трактори, сільськогосподарська техніка, прокатне устаткування (в тому числі доменне і сталеплавильне), металорізальні і деревообробні верстати, екскаватори, автомобільні крани, аміак, цемент, автобуси, скло, телевізори, касетні магнітофони, холодильники, вироби із золота, платини та срібла, цукор, олія, м'ясо і м'ясопродукти, молочні продукти та ін. В останні роки зростає експорт України до інших республік

колишнього Радянського Союзу, в тому числі за останні два-три роки експорт до Білорусі зріс майже на третину, до Молдови - в 1,6 раза, до Грузії — більше ніж у 10 разів, в Узбекистан в 1,6 раза і т. д. У цілому Україна має позитивне зовнішньоторговельне сальдо Білоруссю, Азербайджаном, Вірменією, Грузією, Молдовою, Таджикистаном, Узбекистаном, Естонією. Разом з тим Україна має велике від'ємне торговельне сальдо з Росією, Туркменією, Казахстаном. Крім країн СНД і Балтії, Україна розширює зовнішньоекономічні зв'язки з багатьма розвинутими країнами світу. В останні роки найбільші експортні поставки Україна здійснювала до Китаю (майже 1,5 млрд. дол., або 10% загального обсягу експорту; Туреччині (майже 700 млн. дол., або близько 5%), Німеччині (майже 600 млн. дол., або 4%), Італії (близько 3%), Польщі (майже 3%), Угорщині і США (більше ніж по 2%), Словаччині (майже 2%). Сучасна зовнішньоекономічна політика України спрямована на формування нового торговельного режиму з подальшою інтеграцією до світового економічного простору шляхом поступового і зваженого збільшення ступеня відкритості національної економіки. Перш за все передбачається:

- підтримка національних товаровиробників шляхом використання можливостей міжнародно-правового механізму захисту їх інтересів на світовому ринку;
- прискорення економічних реформ шляхом гармонізації економічного законодавства відповідно до світової системи торгівлі (ГАТТ/СОТ);
- зняття технічних бар'єрів у торгівлі з провідними країнами — членами СОТ (США, ЄС), розширення торгівлі з якими забезпечує надходження валюти, стимулює розвиток і технічне оновлення промисловості, сприяє поглибленню виробничої кооперації, забезпечує істотне збільшення іноземних інвестицій.

Одним з головних завдань щодо розвитку зовнішніх економічних зв'язків України є забезпечення просування товарів українського виробництва на нові зарубіжні ринки. Одночасно робитиметься все можливе для збереження традиційних ринків України з державами, які утворилися на теренах колишнього Радянського союзу. Саме ці країни в найближчій перспективі повинні бути найбільш привабливими для українського експорту. Аналіз структури і обсягів зовнішньої торгівлі України за останні роки свідчить про те, що саме з країнами СНД і Балтії найбільше зріс товарообіг при випереджаючому збільшенні обсягів експорту. Важливим для розвитку взаємовигідних торговельно-економічних зв'язків з країнами СНД та іншими країнами світу є зміщення акценту з співробітництва на державному рівні до співробітництва на рівні господарюючих суб'єктів шляхом створення спільних підприємств, транснаціональних промислово-фінансових груп, виробничих корпорацій та інших господарських структур.

6.

Проблеми підвищення ефективності зовнішньоекономічної політики держави набувають на сучасному етапі виняткового значення. Це пов'язано, по-перше, з рядом факторів внутрішнього характеру: знаходженням економіки країни на перехідному етапі до ринкової системи господарювання, яка перебуває в ситуації об'єктивної незбалансованості структури економіки і її повільної структурної перебудови; надмірною енерго- і ресурсомісністю галузей народного господарства; низькою конкурентоспроможністю національного виробництва; поступовим занепадом науково-технічного і високотехнологічного промислового потенціалів та ін.

По-друге, це обумовлено системою зовнішніх факторів: надмірною (від 20 до 90%) залежністю економіки України від монопольних імпортерських ринків постачання стратегічно важливих товарних позицій (енергоносіїв, сировинних та інших матеріальних ресурсів) для життєво важливих галузей виробництва; наявністю тисяч українських підприємств, задіяних у виробничих циклах, кінцева продукція яких виробляється за межами України; високою залежністю процесу структурного та технологічного реформування економіки України від різних форм зовнішніх джерел фінансування; відсутністю розвинутої зовнішньоторговельної інфраструктури (інформаційної, законодавчої, маркетингової, організаційної, трейдерської, біржової, виставочної, рекламної тощо); зберіганням Україною статусу «торговельного аутсайдера» світовій торгівлі через відсутність повного чи асоційованого членства у Світовій організації торгівлі (СОТ), Європейському союзу (ЄС), Центральній-Європейській асоціації вільної торгівлі (ЦЕФТА) та інших торговельно-інтеграційних угрупованнях системи ГАТТ/СОТ, а через це слабкою конкурентозахищеністю зовнішньоекономічної діяльності України в умовах жорсткої конкурентної боротьби на міжнародних ринках товарів, капіталів і послуг; певним тиском інших країн на зовнішньоекономічну діяльність України через прямі та побічні форми різноманітних торго-вельних, інвестиційних торговельно-стандартних, фітосанітарних, технологічних і фінансових обмежень.

Пріоритетним завданням для України є забезпечення взаємо-вигідних і стабільних економічних зв'язків з країнами СНД, які утворили Економічний союз, та з країнами Балтії. Через створення умов для ефективних торговельних відносин з цими країнами можна прискорити досягнення стабілізації у вітчизняному вироб-ництві. Проте актуальність розвитку цих відносин не зменшуватиме значення розвитку економічних зв'язків з іншими країнами світу. Зовнішньоекономічні зв'язки з цією групою країн будуть роз-виватися переважно на двосторонній основі з одночасним вдос-коналенням торговельних режимів на засадах взаємної рівності і спрямовуватимуться на:

- поліпшення торговельного режиму з Російською Федерацією;

- продовження і вдосконалення різних форм торговельно-економічних, коопераційних, інвестиційних двосторонніх стосунків з іншими країнами — членами Митного союзу (Казахстан, Киргизстан, Білорусь);
- поглиблення торговельних та інших форм економічних відносин з країнами, які не є членами Митного союзу (Узбекистан, Туркменистан, Грузія, Вірменія); створення за участю цих країн товарно-транспортних ліній з мінімальним використанням транзитних територій третьої країни (через море — залізниця — авто-транспортні шляхи);
- розвиток і поглиблення різнобічного торговельно-економічного співробітництва з Молдовою шляхом обопільної реалізації усіх переваг угоди про вільну торгівлю двостороннього Митного союзу;
- забезпечення стабільних поставок в Україну на взаємовигідних умовах паливно-сировинних товарів відповідно до потреб народного господарства. З цією метою вживатимуться заходи для збільшення експорту українського капіталу, насамперед у формі прямого інвестування відповідних підприємств нафтогазодобувної та гірничодобувної промисловості країн СНД, освоєння розташованих на їхніх територіях окремих родовищ на основі концесій;
- створення спільних підприємств, транснаціональних компаній, спеціалізованих і кооперативних виробництв на базі угод про спільну діяльність;
- відновлення і зміцнення виробничих зв'язків по кооперації на базі традиційної внутрішньої та міжгалузевої спеціалізації; формування і розвиток нових зв'язків на основі спільного використання прогресивних технологій;
- розвиток прямих договірних економічних зв'язків з окремими суб'єктами (регіонами) Російської Федерації, насамперед з такими, як Тюмень, Комі, Карелія, Якутія, Башкортостан, Татарстан, Далекий Схід, де зосереджено паливно-енергетичні ресурси, які становлять інтерес для традиційного експорту України;
- забезпечення конкурентоспроможності традиційних вітчизняних товарів (продукції агропромислового комплексу і чорної металургії, машин, устаткування) на ринках країн СНД і Балтії; збільшення ступеня інтеграції з країнами Балтії шляхом створення умов для ефективної реалізації режиму вільної торгівлі та посилення через ці зв'язки торговельно-економічних відносин з країнами Центральної і Північної Європи.

Країни Європейського Союзу

Розвиток відносин з ЄС у довгостроковій перспективі, з огляду на геополітичний, гео економічний і історичний європейський статус України, має залишатися одним з пріоритетів зовнішньо-економічної політики України. Метою розвитку зовнішньоекономічних відносин України з ЄС є

забезпечення економічної інтеграції господарства України у загальноєвропейський економічний простір. Це значною мірою залежить від реалізації положень зди про партнерство та співробітництво між ЄС і Україною та тимчасової угоди про торгівлю. Основними пріоритетами мають стати:

- трансформація політичного визначення України як держави перехідною економікою до юридичного закріплення її статусу в законодавстві ЄС з метою отримання відповідних торговельно-іноземних, фінансово-кредитних, інвестиційних преференцій;
- розширення доступу українських товарів, зокрема таких важливих, як текстиль, продукція металургійної промисловості та сільського господарства на європейські ринки;
- підтримка ефективних національних товаровиробників шляхом вдосконалення міжнародно-правового механізму захисту їх інтересів, зокрема через укладення відповідних галузевих угод; зняття існуючих бар'єрів у торгівлі та поглиблення виробничої кооперації;
- гармонізація економічного законодавства відповідно до стандартів Європейського Союзу та світової системи торгівлі ГАТТ/СОТ з урахуванням національних економічних інтересів і специфіки економіки України.

Основним етапом на шляху набуття Україною повноправного членства в ЄС має стати створення економічних і правових передумов для початку переговорів про створення зони вільної торгівлі між Україною та ЄС.

Країни «Великої сімки»

Розвитку відносин з цією групою найбільш розвинутих країн приділятиметься значна увага, оскільки саме вони є потенційно найважливішими постачальниками нових технологій і високотехнологічних виробів, а також найпотужнішим джерелом інвестицій. Пріоритети співробітництва з чотирма з них (Великобританія, Італія, Франція, Німеччина) збігаються з їх визначенням стосовно країн ЄС. Розвиток зв'язків з США і Канадою має бути спрямований на-самперед на реалізацію і розвиток тих угод і домовленостей, які були досягнуті протягом 1994 - 1996 рр., а саме:

- трансформація політичного визначення України як країни з перехідною економікою в юридичний статус з отриманням усіх преференцій, що випливають з цього;
- отримання постійного і повноосязного статусу найбільш сприятливої нації (РНБ) з метою запобігання дискримінаційних обмежень у торгівлі;

- врегулювання питань щодо обмеження доступу ряду товарів українського походження на північноамериканський ринок (метали, феросплави, ядерні матеріали, текстиль тощо).

Співробітництво з Японією спрямовуватиметься в першу чергу на залучення інвестицій у ті ефективні галузі, де Україна здатна брати участь у загальносвітовій спеціалізації (зокрема, електрозварювальна техніка, штучні алмази, надтверді матеріали, окремі рідкісноземельні метали), а також на спільне проведення науково-технічних досліджень і впровадження їх результатів у виробництво. Доцільно активно розвивати співробітництво в рамках глобальних науково-технічних проєктів, які здійснюються «сімкою» на основі міжнародної кооперації, в тому числі у сферах енергетики, агропромислового комплексу, космосу, екології, охорони здоров'я, транспорту, зв'язку, інформатики, фундаментальних наук.

Країни Центральної Європи.

Структуру економіки України та країн цього регіону (Польща, Словаччина, Чехія, Угорщина, Болгарія, Румунія, СРЮ, Хорватія, Македонія, Словенія, Албанія) сформовано відповідно до вимог колишньої РЕВ. Це обумовлює необхідність співпраці між Іми з подальшим створенням зон вільної торгівлі з найбільш розвинутими країнами регіону, насамперед з країнами Центрально-європейської асоціації вільної торгівлі. Зовнішньоекономічна політика України стосовно цієї групи країн повинна передовсім передбачити відновлення таких пріоритетів:

- ефективних традиційних зв'язків, міжнародної спеціалізації Кооперування, зокрема у металургії, транспортному і сільськогосподарському машинобудуванні, хімічній та легкій промисловості;
- раціональних контактів у сфері науки і техніки, особливо з проблем розроблення нових матеріалів і технологій, біотехнологій, проблем фізики низьких температур, ядерної фізики тощо.

Державна політика в прикордонних областях стимулюватиме розвиток пріоритетних напрямів зовнішньоекономічної діяльності з метою використання вигідного розташування прикордонних територій. Основним напрямом транскордонного співробітництва стане здійснення обміну товарами та робочою силою, координація робіт у сфері охорони навколишнього природного середовища, спільного використання інфраструктурних об'єктів, інформаційного обміну тощо.

Країни Чорноморської зони економічного співробітництва (ЧЕС)

Крім країн зони ЧЕС, що входять до СНД та ЄС, Україна активно співпрацює з Туреччиною з метою виходу на ринки країн Близького Сходу для забезпечення диверсифікації джерел надходження нафтопродуктів, а

також імпорту для легкої промисловості. Завдання зовнішньої економічної політики України стосовно Болгарії та Румунії переважно зберігатимуться згідно з визначеними завданнями щодо відносин з країнами Центральної Європи. Серед заходів, що сприятимуть створенню передумов для плідного співробітництва в рамках ЧЕС є такі, як подолання або зниження митних бар'єрів, укладення міждержавних угод про режим прибережної торгівлі, створення багатосторонньої системи розрахунків з використанням спільного міждержавного банку відповідних країн, створення ряду прибережних спеціальних (вільних) локальних економічних зон.

Країни Близького та Середнього Сходу

Активізація економічних стосунків з Ліваном, Кувейтом, Туреччиною, Єгиптом, Сирією, Саудівською Аравією, Об'єднаними Арабськими Еміратами та іншими країнами регіону має велике значення з точки зору забезпечення економіки України альтернативними джерелами енергоносіїв та фінансовими «портфельними» інвестиціями. Регіон може стати також великим споживачем інженерно-технічних послуг України по спорудженню промислових та цивільних об'єктів, транспортної і комунальної структури. За певних умов доцільно буде співробітничати у розвитку трансконтинентальної системи транспорту та зв'язку. Виважена політика дозволить українським підприємствам військово-промислового комплексу одержати необхідні для конверсії кошти від торгівлі військовою технікою, озброєнням та ремонтними послугами.

Індія, Китай

Індія та Китай є одним із головних суб'єктів міжнародної торгівлі для України. Але подальше збільшення масштабів торгових операцій повинно доповнюватися розвитком виробничої кооперації з ефективним використанням фінансово-економічних можливостей Китаю, дешевої сировини для легкої, харчової і хімічної промисловості — з Індії, а також науково-технічного потенціалу України. Необхідним є пошук резервів для значного збільшення експорту української продукції машинобудування і передових технологій на взаємовигідній основі, насамперед для реконструкції об'єктів, споруджених за часів колишнього СРСР.

В'єтнам, Індонезія та нові індустріальні країни Азії

В'єтнам, Індонезія та країни Південно-Східної Азії — потенційні партнери для нашої економіки у XXI столітті. Вони можуть стати значними ринками для торгівлі машинно-технічною продукцією, для надання інженерно-технічних послуг, підготовки кадрів тощо. Україна може брати участь у реалізації значного інвестиційного капіталу, що спрямовується на будівництво великих об'єктів енергетичного та промислового призначення. Одним з напрямів розвитку економічних відносин повинно стати співробітництво, пов'язане із впровадженням у вітчизняне виробництво

сучасних науково-технічних досягнень з наступним спільним виходом на ринки третіх країн з високотехнологічною продукцією. Поширюватиметься залучення в Україну іноземних інвестицій, збільшуватимуться обсяги експорту традиційної продукції української промисловості (металопрокат, вироби важкого машинобудування, верстати середньотехнічного рівня, мінеральні (добрива, інша хімічна продукція) та імпорту порівняно дешевих, але високотехнологічних виробів для виробничого і невиробничого використання.

Бразилія, Аргентина, Чілі та інші країни Латинської Америки

Протягом багатьох років між Україною та країнами Латиноамериканського континенту існували розгалужені економічні зв'язки (українська сторона здійснювала поставки енерготурбін, тракторів, екскаваторів, автотранспорту, кранів, українські фахівці брали участь у будівництві різноманітних об'єктів). Надалі потрібно поновити і розширити зв'язки, що існували раніше, для просування українських товарів на латиноамериканському ринку. Враховуючи заінтересованість Аргентини, Бразилії, Чілі в реалізації своїх національних космічних програм, корисним вбачається співробітництво у сфері обміну ліцензіями та «ноу-хау» в аерокосмічній галузі.

Інші країни

Серед інших країн світу Україна співпрацюватиме і розширюватиме економічні зв'язки з країнами Північної (Єгипет, Марокко, Туніс та ін.) і Західної Африки (зокрема, Гвінейською Республікою), з іншими арабськими державами Середземномор'я, а також з Ізраїлем. Набуватимуть подальшого розвитку економічні зв'язки з Мексикою, з нафтовидобувними країнами — Індонезією, Брунеєм, Нігерією, Південно-Африканською Республікою. Перспективи подальшого розвитку та вдосконалення зовнішніх економічних зв'язків України пов'язані з проведенням єдиної зовнішньоекономічної політики держави, реалізацією її економічних інтересів і безпеки, проникненням та зміцненням позицій національного товаровиробника на зовнішніх ринках товарів та послуг, посиленням конкурентоспроможності української продукції, збільшенням її експорту, надходжень іноземних інвестицій, здійсненням контролю за надходженням в Україну валютних цінностей, захистом прав і законних інтересів України, вітчизняних та зарубіжних суб'єктів господарської діяльності.

Питання для самоперевірки.

1. Сутність і значення міждержавних економічних зв'язків для національної економіки України
2. Вплив ТПП на формування економічних зв'язків

3. Механізм зовнішньоекономічної діяльності України: сутність та принципи формування
4. Основні форми економічного співробітництва
5. Стан зовнішньоекономічних зв'язків України.
6. Перспективи розвитку зовнішньо-економічних зв'язків України

Тема 13. Фактори сталого розвитку продуктивних сил.

Мета: уявити сутність стратегії сталого розвитку ПС України, її мету, завдання та напрями.

1. Сутність Стратегії сталого розвитку ПС
2. Механізм реалізації Стратегії сталого розвитку

1.

Для розв'язання завдань сталого розвитку в Україні принципово важливими є нова структурна політика держави та інституційні перетворення, вихід з енергетичної кризи, оптимальне використання ресурсного потенціалу, раціональна система поселень, формування ефективної еколого-економічної політики держави.

Стратегія сталого розвитку базується на концепції екологізації суспільних відносин. Екологічний фактор повинен враховуватися в процесі вибору та наукового обґрунтування економічно доцільного розміщення продуктивних сил регіону. Головна увага має зосереджуватися на об'єктах, що є потенційними чи фактичними забруднювачами навколишнього середовища. При цьому повинні опрацьовуватися програми безпечного проживання на територіях; з підвищеною екологічною напруженістю чи програми адаптації та реабілітації населення до несприятливих екологічних умов.

Однією з принципів закономірностей є відповідність розміщення продуктивних сил вимогам національної економічної безпеки. Рівень економічної безпеки держави, що визначається саме фактором розміщення продуктивних сил, залежить від: рівня забезпеченості власних потреб у мінерально-сировинних та енергетичних ресурсах; галузевої і виробничої структури господарських комплексів; завершеності технологічних циклів виробництв; інтегрованості в світовий економічний простір.

Україна належить до країн світу, в яких склалася висока залежність розвитку матеріального виробництва від мінерально-сировинної бази. Тут виробляється близько 5% світового обсягу мінерально-сировинних ресурсів. В цілому наявна мінерально-сировинна база спроможна забезпечити збалансований розвиток базових галузей промисловості та агропромислового

комплексу, надходження валютних коштів. Разом з тим існує висока залежність України від імпорту енергоносіїв. Крім того, за рахунок власного виробництва лише наполовину задовольняються потреби в хімічному обладнанні, електротехнічних та кабельних виробках, лісоматеріалах, продукції целюлозно-паперової, текстильної та медичної промисловості.

Вагомими перешкодами на шляху до зростання економічної безпеки України є диспропорції у розміщенні продуктивних сил регіонів. Недосконалість галузевої структури більшості регіональних господарських комплексів та незавершеність технологічних циклів тих виробництв, що визначають спеціалізацію певних територій, спричиняють необхідність радикальних структурних перетворень. Тільки через структурні зміни та підвищення конкурентоспроможності власного виробництва можна сприяти зміцненню економічної безпеки України та її входженню до системи світових господарських зв'язків як рівноправного партнера.

Важливою закономірністю є планомірність і керованість у розміщенні і розвитку продуктивних сил, що ґрунтується на теоретичних засадах «планування розвитку» як синтезу державного регулювання, індикативного планування та економічного прогнозування. Планування розвитку, в тому числі і продуктивних сил, набуло значного поширення в країнах з ринковою економікою.

В Україні в теперішній час щороку розробляється Державна програма економічного і соціального розвитку держави, самостійними розділами якої є аналогічні програми, що формуються в областях. В обласних програмах наводиться: загальна характеристика демографічних процесів, стан господарської системи області, зовнішньоекономічна діяльність, характеристика екологічної ситуації, залучення іноземних інвестицій тощо.

2.

Одним з інструментів забезпечення планомірного розвитку продуктивних сил є Державні програми соціально-економічного розвитку регіонів, які розробляються відповідно до постанов Кабінету міністрів України. Головна мета їх розробки — формування на території регіону ефективного господарського комплексу на основі раціонального використання наявного ресурсного потенціалу території. Ці програми дають змогу Кабінету міністрів України, відповідним міністерствам та відомствам приймати обґрунтовані рішення щодо регіональної економічної політики з урахуванням спеціалізації певних територій, їх природно-кліматичних умов, ресурсних можливостей та соціальних особливостей. Відповідно до прийнятих урядових постанов в Україні ведеться підготовка середньострокових до 2000 р. та довгострокових на 10—15 років прогнозів економічного та соціального розвитку країни.

Керованість процесу розміщення і розвитку продуктивних сил України та її регіонів забезпечується шляхом проведення відповідної промислової, аграрної, структурної, інвестиційної, фінансово-кредитної та соціальної політики органами державного управління та місцевого самоврядування. Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» виконавчим органам сільських, селищних і міських рад надаються широкі повноваження у сфері економічного та соціального розвитку.

Важливою закономірністю, що об'єктивно зумовлена умовами ринкового господарювання, є орієнтація в процесі вирішення конкретних питань щодо розміщення продуктивних сил на забезпечення високої конкурентоздатності продукції, яка значною мірою залежить від прийнятого варіанта розміщення нових виробничих чи соціально-культурних об'єктів та напрямів удосконалення існуючої структури господарства регіону. Ця закономірність базується на врахуванні специфіки ринкової кон'юнктури, в основі якої — кількісне і якісне співвідношення попиту і пропозиції не тільки на товарному ринку, а й на ринку робочої сили, Іринку капіталу тощо. Якщо коливання ринкової кон'юнктури короткотермінові, то їх вплив на розвиток продуктивних сил не істотний чи повністю відсутній. І навпаки, суттєві зміни ринкової кон'юнктури та їх довготривалий характер спричиняють необхідність радикальних зрушень у територіальній структурі господарства.

Прикладом стійкої незбалансованості попиту на робочу силу та її пропозиції може слугувати ринок праці західних областей України, які традиційно відносять до трудонадлишкових регіонів держави. Досягнення збалансованості вимагає піднесення рівня попиту на робочу силу через введення в дію нових промислових, сільськогосподарських та інфраструктурних об'єктів відповідно до професійно-кваліфікаційних характеристик основного резерву робочої сили.

Результативною закономірністю розміщення продуктивних сил виступає забезпечення його високої економічної ефективності. Безумовно, ефективність залежить від цілого спектра різних чинників, взаємодія яких і визначає кінцеву економічну результативність розміщення. При цьому економічний ефект досягається через вдосконалення територіальної та галузевої структури господарського комплексу, раціональне використання природного і трудового потенціалу, оптимізацію галузевих і міжгалузевих зв'язків тощо. Існують різні методи оцінки ефекту від економії витрат за рахунок оптимального розміщення продуктивних сил; найпоширеніший з них — це підсумовування ефекту, що обчислюється для окремих галузей.

Певні уявлення щодо ефективності розміщення продуктивних сил регіону дає система таких показників: співвідношення за чисельністю зайнятих між спеціалізованими, обслуговуючими та допоміжними галузями; питома вага господарського комплексу регіону у валовому внутрішньому продукті чи національному доході у зіставленні з його питоною вагою в

трудових ресурсах, основних виробничих фондах, інвестиційних ресурсах; рівень та динаміка продуктивності суспільної праці в регіоні; забезпеченість населення закладами соціальної інфраструктури та ін.

Питання для самоперевірки.

1. Сутність Стратегії Сталого розвитку продуктивних сил України.
2. Мета і задання Стратегії.
3. Механізм реалізації Стратегії Сталого розвитку
4. Нормативно - законодавча база здійснення Стратегії

Тема 14. Наукові засади раціонального природокористування.

Мета: уявити економічну сутність наукових основ раціонального природокористування в Україні.

1. Сутність раціонального природокористування
2. Основні принципи раціонального природокористування
3. Критерії ефективності природокористування.

1.

Природокористування - об'єктивно зумовлений процес залучення людиною природних ресурсів до виробничої і невиробничої діяльності, їх відтворення та охорону.

У сучасних умовах науково-технічного й соціального прогресу поняття природокористування стає дуже містким і не завжди однозначно розуміється. У «Великій Радянській Енциклопедії» природокористуванням називається сукупність впливів людини на географічну оболонку Землі, що розглядається в комплексі (на відміну від галузевих понять — водокористування, землекористування, лісокористування тощо) (т. 20, с. 595—596). Деякі автори розглядають природокористування як соціальний процес, інші — як соціально- економічний. Отже **термін «природокористування»**, адекватно відображаючи досить складний і багатогранний суспільно-природний процес в об'єктивній реальності, далеко не однозначний — він вживається, як мінімум, у п'яти значеннях:

1) людська діяльність щодо використання сил і ресурсів природи з метою виробництва матеріальних благ і різних послуг, тобто як всезагальний процес праці. У такому розумінні природокористування рівнозначне поняттю «суспільне виробництво», а з урахуванням невиробничої сфери людської діяльності - навіть ширше за нього;

2) раціональне використання ресурсів і умов природного середовища, їх відтворення та охорона;

3) безпосереднє освоєння, експлуатація, відтворення та охорона природних ресурсів і умов конкретної території (району, окремої країни, групи країн, всього світу);

4) освоєння та експлуатація окремих видів природних ресурсів у локальному, регіональному і глобальному масштабах. У такому розумінні термін «природокористування» залежно від виду споживання природного ресурсу часто замінюється галузевими синонімами, без сумніву, вужчими за обсягом — водокористування, лісокористування, землекористування тощо;

5) синтетична прикладна наука, що розробляє загальні принципи будь-якої діяльності, пов'язаної з користуванням природою. Така диференціація досить відносна. У кожному окремому випадку вивчається один і той же об'єкт — процес використання людиною сил і ресурсів природи, але з різних боків і на різних рівнях галузевої, міжгалузевої і територіальної спільності. Серед перелічених значень терміну «**природокористування**» найширшим за обсягом є поняття, що відображає процес праці (суспільне виробництво), найвужчим — освоєння та експлуатація окремого виду природного ресурсу у вузькотериторіальному (локальному) масштабі. Класифікація основних видів природокористування можлива з позицій тісно взаємопов'язаних галузевого, компонентного, функціонального (комплексного) підходів. З галузевої системи народного господарства виділяють галузі природоспоживання (теплоенергетику, видобуток мінеральної сировини,

лісоексплуатацію, металургію, вугленафтогазопереробку тощо), природокористування у вужчому розумінні (землеробство, тваринництво, гідро-, вітро-, геліоенергетику, транспорт, будівництво) і природовідтворення (рекультивацию і меліорацію земель, очищення та утилізацію відходів, регулювання стоків, перекидання вод, створення заповідників тощо). За вищого ступеня узагальнення ці види можна об'єднати в поняття виробничого (промислового і сільськогосподарського) і невиробничого природокористування. **Функціональний підхід** (комплексний) до класифікації природокористування передбачає виділення п'яти блоків найважливіших напрямів природокористування:

- 1) ресурсоспоживання;
- 2) конструктивного перетворення;
- 3) відтворення природних ресурсів;
- 4) охорони природних ресурсів;
- 5) управління і моніторингу.

Компонентна класифікація видів природокористування базується на спільному використанні деякими галузями виробництва одного компонента природного середовища (наприклад, води, повітря, ґрунту, лісу тощо), тобто на міжгалузевому споживанні природного ресурсу в рамках певної території. Основні види природокористування в цьому випадку відповідають головним структурним компонентам природного комплексу — водо-, лісо- і землекористуванню, використанню атмосфери, надр, тваринного світу. Не слід плутати поняття раціонального природокористування з охороною природи.

Охорона природи - це розробка і здійснення заходів щодо її раціонального використання, що включають захист від надлишкових техногенних навантажень і негативних наслідків втручання людини, активне регулювання природних процесів, відтворення і поліпшення природного потенціалу ландшафтів. **Стратегічним напрямом природоохоронної діяльності** повинні стати більш повне і комплексне використання природних ресурсів, розробка і запровадження у виробництво маловідходних і безвідходних технологічних процесів, які дають змогу помітно скоротити чи повністю виключити забруднення природного середовища і забезпечити глибшу переробку первинної сировини. В окремих випадках використання природних ресурсів служить одним із способів їх охорони. Наприклад, санітарні рубки сприяють підвищенню продуктивності лісів, правильно організований промисел звірів поліпшує їх стадо. Принцип єдності охорони природи та її раціонального використання — основний принцип у взаємовідносинах суспільства з природою. При цьому саме поняття охорони природи набуває ширшого змісту. В такому аспекті охорона природи є необхідною умовою використання її ресурсів і служить підтриманню динамічної рівноваги між використанням природних ресурсів, з одного боку, і відтворювальними можливостями природи — з другого, що особливо важливо при високій технічній оснащеності сучасного виробництва. Чим повніше використовуються природні ресурси, тим ощадливіше і по- господарськи слід ставитися до їх експлуатації, особливо якщо йдеться про невідновлювані енергетичні ресурси. Незважаючи на те, що кількість розвіданих копалин збільшується як загалом, так і в розрахунку на душу населення, існує загроза їх виснаження ще перед тим, як буде здійснений перехід на використання нових джерел енергії. Тим більше що суспільство відчуває все більший дефіцит відновлюваних природних ресурсів. У зв'язку з цим раціональне використання і відтворення природних ресурсів стає однією з найбільш актуальних проблем людства. Поряд з глобальним, проблема охорони навколишнього середовища і раціонального використання природних ресурсів має яскраво виражений регіональний характер і відіграє особливу роль в інтенсифікації виробництва на основі прискорення науково-технічного прогресу. Така постановка проблем вимагає поліпшення розробки питань управління, пов'язаних насамперед з діалектикою взаємодії продуктивних сил і виробничих відносин.

2.

Стосовно природокористування це означає послідовний розвиток наукових засад охорони навколишнього середовища її раціонального використання його ресурсів на основі таких принципів, як планомірність, пропорційність, оптимальність.

Планомірність стосовно використання природних ресурсів — економічна функція держави з управління і регулювання екологічних та економічних відносин і пропорцій. Така функція передбачає як розробку і виконання плаунової системи взаємопов'язаних показників, так і дійовий контроль за їх реалізацією. Перспективне і поточне планування раціонального використання природних ресурсів і охорони навколишнього середовища в кінцевому підсумку виходить з накреслених темпів зростання сукупного суспільного продукту, національного доходу і підвищення життєвого рівня трудящих.

Пропорційність означає погодженість у використанні природних ресурсів як за територією, так і за галузями народного господарства, виключення порушень природних взаємозв'язків у навколишньому природному середовищі.

Оптимальність у використанні природних ресурсів — це досягнення найкращого варіанта взаємовідносин суспільства з навколишнім середовищем. Управління охороною навколишнього природного середовища, як говориться в Законі про охорону навколишнього середовища, полягає у здійсненні в цій галузі функцій спостереження, дослідження, екологічної експертизи, контролю, прогнозування, програмування, інформування та іншої виконавчо-розпорядчої діяльності.

Метою управління в галузі раціонального природокористування є реалізація законодавства, контроль за додержанням вимог екологічної безпеки, забезпечення проведення ефективних і комплексних заходів щодо охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання природних ресурсів, досягнення погодженості дій державних і громадських органів у галузі навколишнього природного середовища.

Визначальними у виробничих відносинах, що складаються між людьми і природою, є їх суспільний характер. Тому функції з управління і планування раціонального природокористування є прерогативою держави. Різні міністерства, комісії, відомства, комітети тощо в міру своєї компетенції здійснюють і підтримують єдину державну політику в області охорони навколишнього природного середовища. Одне з центральних місць у регулюванні відносин з приводу охорони навколишнього середовища і раціонального використання природних ресурсів відводиться науково

обґрунтованому поєднанню територіального і галузевого управління природоохоронною роботою. Підприємства, що залучають у господарський оборот природні ресурси, належать, з одного боку, до тієї чи іншої галузі народного господарства, а з другого — є ланками територіально-виробничих комплексів. Тому виникає необхідність правильного поєднання інтересів багатьох міністерств, відомств і місцевих територіальних органів, які повинні доповнювати одне одного, утворюючи єдину систему управління.

Наприклад, при відведенні земель під промислове, транспортне чи житлове будівництво слід виходити не тільки з локальних інтересів відомчого характеру, а й враховувати, що відчуження земель, особливо орних, призводить до скорочення площі сільськогосподарських угідь, знижує родючість ґрунту, зменшує валову продукцію сільського господарства та ін. У системі управління природоохоронною діяльністю підприємства можна виділити планування, експлуатацію очисних споруд (включаючи технологічний процес) і контроль за викидами в навколишнє середовище. Проектування і планування дають змогу розробити комплекс необхідних заходів з охорони навколишнього середовища, їх виконання, серед яких нові удосконалені технологічні процеси, роботи, очисні споруди, що знижують або виключають шкідливий вплив на навколишнє середовище. Управлінські функції в області природоохоронної діяльності підприємства повинні сприяти вдосконаленню технології виробництва, ремонтно-експлуатаційних робіт, безаварійній роботі устаткування, виконанню планово-попереджувального і поточного ремонту. Контроль включає в себе аналіз технології, лабораторний аналіз, контрольні пости, визначення концентрації шкідливих виділень, інформування керівництва про стан навколишнього середовища на підприємстві, дотримання законодавства в цій області. Усі ланки народногосподарської середовищезахисної системи становлять єдине ціле і доповнюють одна одну. Водночас кожна з цих ланок наділена самостійними функціями, вирішує певне коло завдань і має свою структуру.

Відповідають за організацію державної підсистеми і контролю за станом навколишнього середовища Міністерство з охорони навколишнього середовища (1991р.), служба стандартизації, Міністерство охорони здоров'я та інші міністерства, а також місцеві обласні, міські та районні організації відповідного профілю. У своїй діяльності вони керуються переважно Законом про охорону навколишнього середовища (1991 р.).

Державна підсистема використання природних ресурсів перебуває в компетенції місцевих Рад народних депутатів, які повинні контролювати і регулювати всю природоохоронну роботу міністерств і відомств. Галузевий і міжгалузевий характер раціонального природокористування визначається специфікою господарської діяльності структурних підрозділів міністерств і відомств і залежить від виробничого профілю підприємств і об'єднань. Тому

обов'язки між різними ланками цієї підсистеми охорони навколишнього середовища і раціонального природокористування розподіляються відповідним чином.

Так, Міністерство сільського господарства і продовольства України повинно здійснювати державний контроль за дотриманням земельного законодавства і порядку користування землею; відповідає за організацію охорони і раціонального використання земель, що перебувають у користуванні сільськогосподарських підприємств і організацій системи міністерств, за правильність застосування в сільському господарстві отрутохімікатів, розробку біологічних засобів боротьби з хворобами і шкідниками сільськогосподарських культур і насаджень, організацію економного використання води при зрошенні земель; здійснює контроль за рекультивацією земель та ін.

У загальному вигляді принципи раціонального природокористування можуть бути сформульовані так:

1. Принцип «нульового рівня» споживання природних ресурсів.

Цей принцип використовується в багатьох економічно розвинутих країнах для регулювання споживання первинних переробних ресурсів у державному масштабі. Називається він так через те, що за нульовий рівень береться обсяг первинних природних ресурсів, використаних підприємством за попередній рік, а на наступний — перевищення цього рівня споживання обмежується в державному масштабі чітко визначеним коефіцієнтом (це може бути для певних видів ресурсів 2—7 відсотків). Дотримання коефіцієнта обов'язкове, оскільки з порушника стягується штраф, який може перевищити прибутки підприємства.

2. Принцип відповідності антропогенного навантаження природно-ресурсному потенціалові регіону.

Дотримання цього принципу дозволить уникнути порушень природної рівноваги завдяки чітко визначеному збалансованому циклові використання і відновлення. Таке порушення законів функціонування природних систем відбувається у двох випадках:

а) за перевищення рівня антропогенного навантаження. Це виражається в надмірній концентрації виробництва. Протягом багатьох років у практиці територіального планування виходили з того, що собівартість виробництва продукції знижується при збільшенні концентрації виробництва. При цьому не лише ігнорувались обмежені відновлювальні властивості природно-ресурсного потенціалу регіону; часто-густо споживання окремих видів ресурсів виробництвом перевищувало їх наявність. Так виникли регіони гостроекологічної кризи в Україні — в Донбасі, Придніпров'ї, а в Росії — на Уралі, в Поволжі й Кузбасі тощо.

Особливо багато еколого-економічних проблем спричинила концентрація виробництва у великих містах. «Економічність» розраховувалася без обчислення затрат на створення об'єктів необхідної інфраструктури. Часто не брали до уваги те, що вартість інфраструктури у великому місті значно перевищує її створення у малому й середньому. Крім того, не враховувалися затрати на заходи з охорони довкілля від забруднення відходами виробництва. Така практика планування призвела до того, що в усіх великих містах і промислових центрах спостерігається сильне забруднення довкілля відходами виробництва. Через надмірну концентрацію промисловості впровадження природоохоронних заходів перетворюється у велику проблему;

б) за невідповідності спеціалізації виробництва специфіці природно-ресурсного потенціалу. Така невідповідність спостерігається у рекреаційних регіонах України — Криму, Карпатах, де найоптимальніше використання рекреаційних ресурсів сприяло б формуванню рекреаційного комплексу і виробництва, яке його обслуговувало б. Проте розвиток галузей важкої промисловості та інших екологічно небезпечних галузей призвів тут до погіршення якості повітря, питної води і навіть деяких мінеральних джерел.

3. Принцип збереження просторової цілісності природних систем у процесі їх господарського використання.

Цей принцип впливає з найважливіших закономірностей взаємопов'язаності змін компонентів природи під впливом антропогенної діяльності. Вплив людини на окремі компоненти природи та окремі види ресурсів не обмежується змінами лише в них. Зміни одного з компонентів природної системи призводять до змін в інших, а іноді — до зміни якості екосистеми в цілому. Прикладом може служити осушення боліт в областях Українського Полісся, після чого змінилися якості багатьох екосистем: рілля виявилася підтопленою, висохли малі річки тощо.

4. Принцип збереження природообумовленого кругообігу речовин у процесі антропогенної діяльності.

Природний ресурс, що видобувається людиною з природних систем, пройшовши, врешті-решт, цикл «ресурс-виробництво-споживання», знову повертається у вигляді відходів в екосистеми. Якщо це повернення наближається до природного кругообігу, воно не завдає шкоди природі, природна речовина поступово асимілюється.

Сутність принципу зводиться не тільки до того, щоб технологічні процеси конкретних виробництв обмежувалися циклічністю, а й щоб циклічні процеси являли послідовний ряд стадій виробництва, пов'язаних між собою чи комплексністю переробки сировини, чи постадійним її використанням.

Порушення цього принципу призвело до утворення великої кількості відходів, які не включаються в природний кругообіг речовин і змінюють властивості багатьох екосистем у регіоні. Академік Б. М. Ласкорін запропонував спеціальний термін «техногенні родовища», підкреслюючи, що у відвалах і «хвостах» збагачувальних фабрик, у стічних водах є значна кількість важливих елементів, запаси яких можна зіставляти з природними родовищами.

5. Принцип погодження виробничого і природного ритмів.

Динаміка біосфери в часі має ритмічний характер. Принцип ритму — один із тих принципів, що властивий усьому Всесвітові.

Подібне погодження дотримується в сільськогосподарському виробництві, де ритмічно функціонують сировинні й переробні ланки АПК. Цим принципом часто нехтували під час спорудження ГЕС на рівнинних ріках, не беручи до уваги, що періодичність падіння рівня води позначається на роботі не лише ГЕС, а й підприємств, які споживають енергію.

Принцип погодження виробничого і природного ритмів впливає з того, що будь-яка екосистема і кожний її компонент підпорядковується своєму часовому ритмові. Для того щоб екосистема зберігала рівновагу, необхідно, щоб загальна швидкість її внутрішніх процесів керувалася найповільнішою її ланкою, оскільки будь-який антропогенний вплив, який змушує котрись частину циклу працювати швидше, ніж працює вся екосистема, призведе до порушення стабільності екосистеми.

Циклічна ритмічність природних процесів веде до їх повторюваності, що дозволяє враховувати багато процесів у перспективному плануванні, погоджуючи належним чином у часі діяльність господарських підрозділів.

6. Природні процеси, що перебігають у часі, визначаються факторами як короткочасними, так і тривалої дії. Звідси впливає необхідність їх враховувати і в поточній і в перспективній виробничій діяльності. Тому необхідним є дотримання такого принципу природокористування, як пріоритетність екологічної оптимальності на довгострокову перспективу відносно економічної ефективності поточного природокористування, а надто з огляду на те, що у сфері природокористування всі негативні екологічні наслідки господарської діяльності незворотні. Особливо чітко незворотність життєвих процесів простежується на живих організмах, у яких В. І. Вернадський визначав асиметрію на відміну від симетрії неживої матерії. Втрата того чи іншого генотипу невідновлювальна, еволюційний процес відбувається за своїми законами, згідно з якими кожний живий організм є кільцем в еволюційному ланцюзі.

Відвернення негативних наслідків у віддаленій у часі перспективі є особливо складним завданням. Ф. Енгельс попереджав: «... не будемо ...

надто спокушатися нашими перемогами над природою. За кожен таку перемогу вона нам мстить. Кожна з цих перемог має, щоправда, у першу чергу ті наслідки, на які ми розраховували, але в другу і третю чергу зовсім інші, непередбачені наслідки, які дуже часто знищують значення перших ...»

Дотримання принципів раціонального природокористування доцільно в усіх регіонах незалежно від ієрархічного рівня. Збереження спільної екологічної рівноваги можливо за умови збереження рівноваги природних систем окремих регіонів і навпаки. Крім того, проблема раціонального природокористування не може бути вирішена тільки в регіональних і навіть в загальнодержавних межах. Це — глобальна проблема, вона властива всій планеті.

3. Термін «природокористування» є одним із найпоширеніших у сучасній літературі. Але виповнений він різним змістом. Найчастіше його вживають тоді, коли мова йде про використання природних ресурсів у процесі суспільного виробництва з метою задоволення матеріальних і культурних потреб суспільства. Іноді під ним розуміють сукупність впливу людства на географічну оболонку Землі. Але в усіх випадках під природокористуванням мається на увазі сукупність усіх форм експлуатації природо-ресурсного потенціалу і заходів з його збереження, вирізняючи з цього процесу три аспекти: а) видобуток і переробку природних ресурсів, їх відновлення чи відтворення; б) використання та охорону природних умов середовища проживання; в) збереження, відтворення (відновлення) екологічної рівноваги природних систем, що служить основою збереження природо-ресурсного потенціалу суспільства.

Механізм господарювання в царині природокористування являє собою систему заходів з управління, планування та економічного стимулювання, спрямованого на раціональне природокористування.

Об'єктивним критерієм винесення рішень з приводу альтернативних стратегій використання навколишнього середовища служить економічна оцінка природних ресурсів.

Під системою економічних оцінок природних ресурсів розуміють систему централізовано встановлених нормативів максимально допустимих затрат на збереження даного природного блага і нормативів мінімально допустимої ефективності експлуатації природних ресурсів.

Економічна оцінка природних ресурсів являє собою грошовий вираз довгострокового ефекту від їх експлуатації. Вартісна оцінка природних ресурсів необхідна для економічного обґрунтування вкладень у відтворення, охорону і раціоналізацію використання природних багатств і вибору найвигідніших із народногосподарських позицій засобів їх утилізації. Необхідність визначення економічної оцінки природних ресурсів було

визнано не відразу. У стратегії природокористування можна виокремити три етапи:

Перший етап — початок 20-х — середина 50-х років ХХ століття. В економічній науці домінувала концепція безкоштовності природних ресурсів. Вважалося, що оскільки природні ресурси не є об'єктами купівлі — продажу, то методологічно неправильно оцінювати їх у вартісному виразі, а впровадження оцінки природних ресурсів у господарську практику гальмуватиме розроблення корисних копалин, розширення сільськогосподарського виробництва. Спробу ввести рентні відносини було перервано зі створенням колгоспів, а земельні кадастри оголошено буржуазною категорією, неприйнятною для соціалістичної практики. Природні ресурси, особливо в довоєнні роки, здавалися невичерпними. Тому розроблялися найзручніші родовища з високим вмістом корисної речовини в руді, в сільськогосподарському виробництві переважали екстенсивні методи господарювання, цілині землі уявлялися великим резервом для екстенсивного розвитку сільського господарства, а лісові ресурси Східного Сибіру і Далекого Сходу Росії — безмежними для лісозаготівлі. Затрати, необхідні для освоєння нових земель і втягнення їх у господарський обіг, були невеликими.

Другий етап стратегії природокористування розпочався на зламі 60—70-х років і тривав до початку 80-х ХХ століття. Резерви сільськогосподарських угідь, придатні до експлуатації, було вичерпано. Істотно погіршились умови видобутку ресурсів на родовищах, розроблення яких дозволяло отримувати дешеву сировину, зокрема почала рости собівартість видобутку донецького вугілля. Із 25 млн га розораних цілиних земель 12 млн виявились ерозійними, суховії зривали на значних площах розораний глибокими плугами гумус. У лісовому господарстві знизився обсяг заготівлі деревини та й собівартість її також зросла. Все це свідчило про помилкові уявлення про природні ресурси щодо їх безкоштовності, невичерпності, про те, що вони — тільки подарунок природи людині.

Третій етап (початок 80-х років ХХ століття) пов'язаний з необхідністю економічної оцінки природних ресурсів на основі певних вартісних критеріїв, уявлення про які пройшло відносно тривалу еволюцію.

Питання про економічну оцінку природних ресурсів постає лише, коли людина вступає у взаємодію з ними в процесі господарської діяльності. Саме тому оцінка має відображати результат зіставлення властивостей природного об'єкта з вимогами до нього суспільства. Матеріали дискусії з питань оцінки природних ресурсів, яка проводилася в кінці 60-х років, показують, що об'єктивна необхідність оцінки природних ресурсів обумовлюється дією загальних економічних законів, їх роллю і змістом в процесі виробництва незалежно від будь-якої певної суспільної формації, а ступінь цієї

необхідності — рівнем розвитку матеріального виробництва, характером способу виробництва.

Не існує досі однозначного розуміння щодо терміну «економічна оцінка» як в загальному смислі, так і стосовно природних ресурсів. Г. М. Мкртчян при визначенні розміру втрат, які завдає виробництво довкілля, стверджує, що необхідно передусім мати інформацію про цінність природних ресурсів і умов як благ, з точки зору їх корисності, тобто здатності задовольняти певні потреби суспільства.

Питання для самоперевірки.

1. Стратегічні напрями природоохоронної діяльності.
2. Планомірність у використанні природних ресурсів
3. Передумови економічної ефективності раціонального природокористування.
4. Економічна оцінка природних ресурсів.

Тема 15. Екологічний моніторинг і система екологічної інформації.

Мета: уявити сутність, класифікацію та значення екологічного моніторингу для суспільства та економіки країни.

1. Екологічний моніторинг як інформаційна система спостережень, його напрями діяльності
2. Законодавчі основи екологічного контролю.
3. Класифікація екологічного моніторингу і механізм його реалізації.
4. Система екологічної інформації.

1.

У різних видах наукової й практичної діяльності людини здавна застосовується **метод спостереження** - спосіб пізнання, заснований на відносно тривалому цілеспрямованому й планомірному сприйнятті предметів і явищ навколишньої дійсності.

Багато пізніше, уже в ХХ ст. в науці виник термін «моніторинг». **Моніторинг** – це комплексна система спостережень, збору, обробки, систематизації та аналізу інформації про стан навколишнього середовища, яка дає оцінку і прогнозує його зміни; розробляє обґрунтовані рекомендації для прийняття управлінських рішень.

Згідно, із визначенням, **екологічний моніторинг** - це інформаційна система спостережень, оцінки й прогнозу змін у стані навколишнього

середовища, створена з метою виділення антропогенної складової цих змін на тлі природних процесів.

Система екологічного моніторингу повинна накопичувати, систематизувати й аналізувати інформацію:

- про стан навколишнього середовища;
- про наслідки і ймовірні зміни стану (тобто, про джерела й фактори впливу);
- про допустимість змін і навантажень на середовище в цілому;
- про існуючі резерви біосфери.

Система державного моніторингу навколишнього середовища ґрунтується на таких принципах:

- об'єктивність і достовірність;
- систематичність спостережень за станом навколишнього середовища та об'єктами впливу на нього;
- багаторівневність;
- узгодженість нормативного та методичного забезпечення;
- узгодженість технічного і програмного забезпечення;
- комплексність в оцінці екологічної інформації;
- оперативність проходження інформації між окремими ланками системи та вчасне інформування органів державної виконавчої влади;
- відкритість екологічної інформації для населення.

Основними завданнями екологічного моніторингу є:

- організація єдиної державної системи контролю за складовими природного середовища;
- налагодження автоматизованої системи збору, обробки, узагальнення і зберігання інформації про кількість і стан природних ресурсів (банк даних);
- оцінка природно-ресурсного потенціалу та можливого рівня використання ресурсів;
- інвентаризація джерел забруднення і вивчення ступеня антропогенного впливу на компоненти природного середовища;
- моделювання і прогноз змін екологічної ситуації та рівня здоров'я довкілля;

- розробка управлінських рішень, спрямованих на забезпечення раціонального природокористування і розвиток регіону.

Екологічний моніторинг включає три напрямки діяльності:

- спостереження за факторами впливу й станом середовища;
- оцінку фактичного стану середовища;
- прогноз стану навколишнього природного середовища й оцінку прогнозованого стану.

Екологічний моніторинг здійснюється на чотирьох рівнях:

1. локальному - на території окремих об'єктів (підприємств), міст, ділянках ландшафтів. Для ефективного контролю за забрудненням атмосфери в містах із населенням до 100 тис. осіб контрольних станцій доцільно мати принаймні три; від 100 тис. до 300 тис. осіб – не менше п'яти, від 300 тис. до 500 тис. – сім, тоді як у населеному пункті з населенням понад 1 млн. чоловік – 11-24 пункти. Промислові системи екологічного моніторингу контролюють викиди промислових підприємств, рівень забруднення промислових майданчиків і прилеглих до них районів;

2. регіональному – в межах адміністративно-територіальних одиниць, на територіях економічних і природних регіонів. Здебільшого він отримує дані про забруднення атмосфери і водойм від міських і промислових контрольних станцій;

3. національному – на території країни в цілому моніторинг означає статистичну обробку та аналіз даних про забруднення навколишнього середовища від регіональних систем, зі штучних супутників землі та космічних орбітальних станцій. Вони функціонують разом зі службою погоди Держкомгідромету України і здійснюють прогноз якості навколишнього середовища на великих територіях країни;

4. глобальному. Глобальні системи моніторингу навколишнього середовища використовуються для досліджень і охорони природи та здійснюються на основі міжнародних угод у цій сфері. Ряд країн має мережу надземних станцій, на яких здійснюються безперервний відбір та аналіз проб на наявність в атмосфері забруднюючих речовин, CO₂, CO, пилу, свинцю, радіонуклідів.

Значний комплекс робіт в галузі екологічного моніторингу проводиться переважно пересувними лабораторіями (ПЕЛ), які забезпечують збір, обробку, накопичення та збереження інформації про параметри навколишнього середовища, а саме: атмосфери, ґрунтів, продуктів харчування.

Вимірювальний комплекс ПЕЛ дозволяє контролювати:

- забруднення атмосфери окисами вуглецю, азоту, сірки і продуктами розпаду радону;
- концентрації токсичних газів в атмосфері (більше 15 видів);
- концентрації шкідливих елементів атомно-абсорбуючим експрес-методом у ґрунті, воді і харчових продуктах;
- потік, еквівалентну дозу і потужність еквівалентної дози радіоактивних випромінювань усіх видів;
- рівні шуму і параметри вібрації;
- щільність потоку електромагнітного випромінювання НВЧ та ін.

Значну допомогу в проведенні моніторингових спостережень надають пересувні лабораторії промислових викидів (ЛИК), які працюють на базі відповідного автомобіля, де розміщена апаратура для контролю валових викидів і масової концентрації основних забруднювачів атмосфери.

2.

Закон “Про охорону навколишнього природного середовища” від 25 червня 1991 року - це головний закон у цій сфері, що не тільки проголошує, але й запроваджує систему управління в галузі природокористування. Він закріплює право громадян України на безпечне для життя навколишнє середовище. Це право реалізовується шляхом участі громадян в обговоренні проектів законодавчих актів та інших рішень в галузі охорони навколишнього середовища; участі в розробці та здійсненні заходів щодо охорони природного середовища, раціонального використання природних ресурсів; об’єднання в громадські природоохоронні організації; отримання повної і достовірної інформації про стан навколишнього природного середовища.

Закон надає громадянам України право звертатися до суду з позовом на підприємства, установи і організації щодо відшкодування збитків, заподіяних здоров’ю та майну внаслідок негативного впливу на навколишнє середовище. Він зобов’язує державні органи надавати всебічну допомогу громадянам у здійсненні природоохоронної діяльності та враховувати їхні пропозиції щодо цього.

У Законі встановлені принципи охорони навколишнього природного середовища:

- пріоритетність вимог екологічної безпеки;

- гарантування екологічно безпечного становища для життя та здоров'я людей;
- екологізація матеріального виробництва;
- науково обґрунтоване узгодження екологічних, економічних та соціальних інтересів суспільства;
- збереження просторової та видової різноманітності й цілісності природних об'єктів і комплексів;
- гласність і демократизм при прийнятті рішень, реалізація яких впливає на стан навколишнього середовища, формування у населення екологічного світогляду;
- науково обґрунтоване нормування впливу господарської та іншої діяльності на навколишнє середовище;
- стягнення плати за спеціальне використання природних ресурсів, за забруднення навколишнього природного середовища та зниження якості природних ресурсів;
- вирішення проблем охорони навколишнього природного середовища на основі широкого міжнародного співробітництва.

Закон закріплює екологічні права та обов'язки громадян України:

- право на безпечне для життя і здоров'я у навколишньому природному середовищі;
- участь в обговоренні проектів законодавчих актів, матеріалів щодо розміщення та реконструкції об'єктів, які можуть негативно вплинути на стан навколишнього природного середовища;
- участь у проведенні громадської екологічної експертизи;
- одержання повної і достовірної інформації про стан навколишнього природного середовища та його вплив на здоров'я населення;
- право на подання до суду позовів на державні органи, підприємства, установи, організації і громадян про відшкодування збитків, заподіяних їхньому здоров'ю та майну внаслідок негативного впливу на навколишнє природне середовище.

Громадяни України зобов'язані:

- берегти природу, охороняти, раціонально використовувати її багатства, здійснювати діяльність із додержанням вимог екологічної безпеки, екологічних нормативів;

- не порушувати екологічні права та законні інтереси інших суб'єктів;
- вносити плату за спеціальне природокористування;
- компенсувати шкоду, заподіяну забрудненням та іншим негативним впливом на навколишнє природне середовище.

Закон надає широкі повноваження громадським об'єднанням, зокрема:

- брати участь у проведенні спеціально уповноваженими органами перевірок виконання підприємствами, установами та організаціями природоохоронних планів і заходів;
- проводити громадську екологічну експертизу і обнародувати її результати;
- одержувати інформацію про стан навколишнього природного середовища і джерела його забруднення;
- виступати з ініціативою проведення республіканського та місцевих референдумів з питань охорони навколишнього природного середовища;
- подавати до суду позови про відшкодування збитків, заподіяних внаслідок порушення екологічного законодавства.

Закон України “Про охорону навколишнього природного середовища” визначає поняття екологічної безпеки та заходи щодо її забезпечення, екологічні вимоги до розміщення, проектування, будівництва, реконструкції, введення в дію підприємств та інших об'єктів, про застосування мінеральних добрив, засобів захисту рослин, токсичних хімічних речовин; передбачає заходи щодо охорони навколишнього природного середовища від шкідливого біологічного впливу, шкідливого впливу фізичних факторів та радіоактивного забруднення, від забруднення виробничими, побутовими та іншими відходами.

У Законі дається поняття зон надзвичайних екологічних ситуацій (екологічні катастрофи, підвищеної екологічної небезпеки). Встановлена дисциплінарна, адміністративна, цивільна і кримінальна відповідальність за екологічні правопорушення.

Основними з них є:

- порушення прав громадян на екологічно безпечне навколишнє природне середовище;
- порушення норм екологічної безпеки;
- порушення вимог законодавства про проведення екологічної експертизи;

- допущення наднормативних, аварійних, залпових викидів і скидів у навколишнє природне середовище;
- самовільне використання природних ресурсів, перевищення лімітів та порушення інших вимог використання природних ресурсів;
- невжиття заходів щодо попередження та ліквідації екологічних наслідків аварії та іншого шкідливого впливу на навколишнє природне середовище;
- порушення природоохоронних вимог при зберіганні, транспортуванні, використанні, захороненні хімічних, токсичних та радіоактивних речовин, виробничих, побутових та інших відходів;
- відмова від надання своєчасної, повної та достовірної інформації про стан навколишнього природного середовища, джерела його забруднення та ін.

В Україні існує система органів управління в галузі охорони навколишнього середовища. Це юридично самостійні державні і громадські організації, які уповноважені здійснювати організаційно-розпорядчі, координаційні, консультативні, організаційно-експертні, контрольні та інші функції в галузі забезпечення екологічної безпеки, активного використання природних ресурсів і охорони навколишнього природного середовища.

До системи органів управління в галузі охорони навколишнього середовища належать :

I. Органи загального державного управління, а саме :

1. Органи центральної державної влади : Кабінет Міністрів України; Постійна урядова комісія з питань техногенної екологічної безпеки і надзвичайних ситуацій; Рада національної безпеки і оборони.

2. Органи державної виконавчої влади Автономної Республіки Крим: уряд Автономної Республіки Крим.

3. Органи місцевої державної виконавчої влади: обласні державні адміністрації; Київська міська державна адміністрація; Севастопольська міська державна адміністрація; районні державні адміністрації; районні в м. Києві державні адміністрації; районні в м. Севастополі державні адміністрації.

II. Органи спеціального державного управління :

1. Органи відомчого управління і контролю в галузі екології: Міністерство охорони навколишнього природного середовища України; Міністерство охорони здоров'я України;

2. Органи спеціального по ресурсного управління: Державний комітет природних ресурсів України; Державний комітет України по земельних ресурсах; Державний комітет України по водному господарству; Державний комітет України; з нагляду за охороною праці; Державний комітет лісового господарства України.

3. Органи спеціалізованого функціонального управління :

Міністерство України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи; Міністерство внутрішніх справ України;

4. Органи спеціалізованого галузевого управління: Міністерство палива та енергетики України .

III. Органи місцевого самоврядування: Міські Ради, Обласні Ради, Селищні Ради, районні Ради, Сільські Ради районні в містах Ради

IV. Органи громадського управління: Українське товариство охорони природи; Українська екологічна академія наук; Українська екологічна асоціація “Зелений світ”; Національний екологічний центр; Український екологічний фонд.

Повноваження Верховної Ради України в сфері природокористування і охорони навколишнього середовища:

~ здійснює законодавчу діяльність в сфері природокористування і охорони навколишнього природного середовища;

~ визначає основні напрями державної політики в галузі охорони навколишнього природного середовища;

~ затверджує державні екологічні програми;

~ визначає правові основи регулювання відносин у галузі охорони навколишнього природного середовища;

~ приймає рішення про припинення діяльності підприємств і об'єктів у разі порушення ними законодавства про охорону навколишнього природного середовища;

~ визначає повноваження Рад народних депутатів, порядок організації та діяльності органів управління в галузі охорони навколишнього природного середовища, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки;

~ установлює правовий режим зон надзвичайної екологічної ситуації, оголошує такі зони на території республіки та визначає статус потерпілих громадян.

Повноваження Кабінету Міністрів України в сфері природокористування і охорони навколишнього середовища:

~ здійснює реалізацію визначеної Верховною Радою України екологічної політики;

~ забезпечує розробку державних республіканських, міждержавних і регіональних екологічних програм;

~ координує діяльність міністерств, відомств, інших установ та організацій України з питань охорони навколишнього природного середовища;

~ визначає порядок розробки та затвердження екологічних нормативів, лімітів використання природних ресурсів, викидів і скидів забруднюючих речовин у навколишнє природне середовище, захоронення (складування) відходів, інші види шкідливого впливу на довкілля;

~ встановлює порядок та граничні розміри плати за користування природними ресурсами, забруднення навколишнього природного середовища, захоронення (складування) відходів, інші види шкідливого впливу на довкілля;

~ приймає рішення щодо категорійності та організації нових об'єктів природно-заповідного фонду країни;

~ організує екологічне виховання та екологічну освіту громадян;

~ приймає рішення про зупинення або припинення діяльності підприємств, установ, організацій (незалежно від форм власності і підпорядкування) у разі порушення ними екологічного законодавства;

~ керує зовнішніми зв'язками України в галузі охорони навколишнього природного середовища.

Міністерство охорони навколишнього природного середовища України та його органи на місцях:

~ здійснюють комплексне управління в галузі охорони навколишнього природного середовища в країні, проводять єдину науково-технічну політику з питань охорони навколишнього природного середовища й використання природних ресурсів, координують діяльність міністерств, відомств, підприємств, установ, організацій в цій галузі;

~
проводять державний контроль за використанням і охороною земель, надр, поверхневих і підземних вод, атмосферного повітря, лісів та іншої рослинності, тваринного світу, морського середовища та природних ресурсів територіальних вод, континентального шельфу й виключної (морської) економічної зони держави, а також за додержанням норм екологічної безпеки;

~
забезпечують роботу державної екологічної інформаційної системи;

~
затверджують нормативи, правила, беруть участь у розробці стандартів щодо регулювання використання природних ресурсів і охорони навколишнього середовища від забруднення та інших шкідливих впливів;

~
здійснюють державну екологічну експертизу;

~
одержують безплатно від міністерств, відомств, підприємств, установ та організацій інформацію, необхідну для виконання покладених на них завдань;

~
видають дозволи на захоронення / складування/ промислових, побутових та інших відходів, на скиди шкідливих речовин у навколишнє природне середовище та спеціальне використання природних ресурсів, відповідно до законодавства України;

~
обмежують чи припиняють діяльність підприємств і об'єктів, незалежно від їх підпорядкування та форм власності, якщо їх експлуатація здійснюється з порушенням законодавства про охорону навколишнього природного середовища, дозволів на використання природних ресурсів, з перевищенням лімітів на викиди та скиди забруднюючих речовин ;

~
подають позови щодо відшкодування збитків і витрат, заподіяних у результаті порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища;

~
складають протоколи та розглядають справи про адміністративні правопорушення в галузі охорони природного середовища й використання природних ресурсів;

~
керують заповідною справою, ведуть Червону книгу України;

~
координують роботу інших спеціально вповноважених органів державного управління в галузі охорони навколишнього природного середовища та використання природних ресурсів;

~
здійснюють міжнародне співробітництво з питань охорони навколишнього природного середовища, вивчають, узагальнюють і поширюють міжнародний досвід у цій галузі, забезпечують виконання

зобов'язань України за міжнародними угодами з питань охорони навколишнього природного середовища.

На Державний комітет гідрометеорології покладено наступні функції:

- ~ забезпечення спостереження за станом забрудненості природного середовища ;
- ~ регулювання використання повітряного басейну міст і промислових центрів, державний контроль за джерелами його забруднення, додержанням норм граничних викидів забруднюючих речовин в атмосферу ;
- ~ проведення спостереження за транскордонним забрудненням повітря ;
- ~ здійснення радіаційного моніторингу у районах розташування АЕС України ;
- ~ складання карт радіаційного забруднення територій ;
- ~ попередження про небезпечні і стихійні гідрометеорологічні явища, забруднення атмосферного повітря.

Міністерство охорони здоров'я України здійснює:

- ~ державний контроль за проведенням заходів, спрямованих на ліквідацію і попередження забруднення навколишнього середовища, в тому числі атмосферного повітря, ґрунтів, поверхневих і підземних вод, які використовуються для харчових, побутових і рекреаційних цілей;
- ~ систематичне вивчення впливу ядохімікатів на водні організми і ґрунти, визначення гранично допустимих концентрацій і викидів забруднюючих речовин в навколишнє середовище.

Компетенція органів спеціального по ресурсного управління в галузі екології

Органи спеціального по ресурсного управління виконують такі функції :

Державний комітет природних ресурсів України:

Державний комітет України по земельним ресурсам :

- ~ здійснення державного контролю за додержанням земельного законодавства і порядку користування землею ;
- ~ координація у проведенні земельної реформи, створення умов для всіх форм власності на землю ;

~ відповідальність за організацію охорони і раціональне використання земель, проведення моніторингу земель ;

~ нагляд за виконанням комплексу протиерозійних заходів .

Державний комітет України по водному господарству :

~ державне управління в галузі водного господарства, здійснення єдиної технічної політики, впровадження у водне господарство досягнень науки і техніки, нових технологій і передового досвіду ;

~ розробка і встановлення режимів роботи водосховищ комплексного призначення, водогосподарських систем і каналів, затвердження правил їх експлуатації ;

~ розробка та участь у реалізації державних, міждержавних і регіональних програм використання й охорони вод та відтворення водних ресурсів ;

~ забезпечення потреб населення й галузей економіки у водних ресурсах та здійснення їх між басейнового перерозподілу ;

~ здійснення радіологічного і гідрологічного моніторингу водних об'єктів комплексного призначення, водогосподарських систем міжгалузевого та сільськогосподарського водопостачання ;

~ проектування, будівництво і експлуатація водогосподарських систем та об'єктів комплексного призначення ;

~ здійснення заходів щодо комплексного екологічного оздоровлення поверхневих вод та догляду за ними ;

~ ведення державного обліку водокористування та державного водного кадастру ;

~ погодження дозволів на спеціальне водокористування ;

~ здійснення міжнародного співробітництва у галузі використання й охорони та відтворення водних ресурсів прикордонних вод ;

~ виконання заходів, пов'язаних із попередженням шкідливої дії вод і ліквідацією її наслідків, включаючи протипаводковий захист населених пунктів та земель ;

~ здійснення контролю за дотриманням режимів роботи водосховищ та водогосподарських систем .ї

Державний комітет природних ресурсів України:

~ затвердження нормативних документів з питань проведення робіт з геологічного вивчення надр ;

~ державна реєстрація всіх геологорозвідувальних робіт в Україні ;

~ створення державного інформаційного геологічного фонду ;

~ встановлення переліку корисних копалин;

Державний комітет України з нагляду за охороною праці:

~ бере участь у розробці програм видобутку корисних копалин;

~ надає гірничі відводи на всі види користування надрами;

~ здійснює державний нагляд за розробкою родовищ корисних копалин;

~ видає дозвіл на експлуатацію родовищ та спеціальні дозволи на користування надрами для розробки підземних вод;

~ веде державний облік підземних вод;

~ веде державний моніторинг підземних вод ;

~ погоджує умови спеціального водокористування в разі використання підземних вод;

~ погоджує дозволи на право виконання проектних і будівельних робіт, пов'язаних з видобуванням підземних вод.

Державний комітет лісового господарства України :

~ організація ведення лісового господарства, включаючи питання охорони, захисту, раціонального використання лісових ресурсів та відтворення лісів ;

~ розробка норм, правил та інших нормативних документів у галузі охорони, захисту та відтворення лісів ;

~ розробка та організація комплексних державних і регіональних програм у галузі охорони, захисту, використання та відтворення лісів .

Місцеві органи влади в межах своєї компетенції :

~ дають згоду на розміщення на підвідомчій території підприємств і організацій ;

~ затверджують проекти планування і забудови населених пунктів, їх генеральні плани і схеми промислових вузлів ;

- ~ видають і відміняють дозволи на спеціальне використання місцевих природних ресурсів ;
- ~ організують розробку і затверджують місцеві екологічні програми ;
- ~ затверджують ліміти викидів в атмосферу, скид стічних вод і розміщення відходів ;
- ~ організують збір, переробку , утилізацію і захоронення промислових і побутових відходів ;
- ~ погоджують плани роботи підприємств і організацій по охороні навколишнього природного середовища і використанню природних ресурсів;
- ~ організують вивчення навколишнього природного середовища;
- ~ надають підприємствам, організаціям і громадянам інформацію про стан навколишнього природного середовища і захворювання населення ;
- ~ здійснюють контроль за додержанням природоохоронного законодавства ;
- ~ обмежують, призупиняють чи припиняють господарську діяльність підприємств і організацій в випадках порушень ними природоохоронного законодавства ;
- ~ організують роботу по ліквідації екологічних наслідків аварій і стихійних лих.

Організаційні функції управління природокористуванням в міському середовищі здійснюють відділи екології при міськвиконкомах. Звичайно , вони входять до складу управління по капітальному будівництву і житлово-комунальному господарству .

Спеціально уповноважені державні органи в межах своєї компетенції:

- ~ здійснюють управління і контроль за використанням і охороною атмосферного повітря, поверхових і підземних вод, земель, надр, лісів ;
- ~ видають дозволи на спеціальне використання природних ресурсів ;
- ~ встановлюють ліміти і видають дозволи на викиди в атмосферу, скид стічних вод і захоронення відходів ;
- ~ обмежують чи припиняють діяльність підприємств і організацій, якщо їх експлуатація ведеться з порушенням природоохоронного законодавства ;

застосовують адміністративні санкції по відношенню до осіб, винних в порушенні природоохоронного законодавства.

В містах функціонують управління чи відділи /інспекції/ спеціально уповноважених державних органів в галузі природокористування, підпорядковані відповідним міністерствам і відомствам України. Координація діяльності всіх органів в галузі природокористування здійснюється органами екологічної безпеки Міністерства охорони навколишнього природного середовища України.

Директивне регулювання чи екологічна регламентація господарської діяльності – це вплив на організаторів, інвесторів і учасників виробництва з допомогою юридичних, нормативних і адміністративних обмежень, регламентів і заборон, які мають обов’язковий характер.

До нього відносяться :

1. *Регулювання розміщення виробництва :*

а) заборона на будівництво промислових підприємств чи інших об’єктів виробничої і соціальної інфраструктури в межах територій ;

б) обмеження росту виробничих потужностей у відповідності з екологічною техномісткістю території.

2. *Регламентація техногенних потоків :*

а) встановлення гранично допустимих емісій - викидів, скидів, складування відходів – для всіх груп джерел ;

б) встановлення нормативів і квот очистки викидів і скидів ;

в) специфікація технології виробництва і очистки відходів з заборонаю застосування застарілих і несучасних технологічних засобів, заборона чи обмеження виробництва відходомісткої, по технології виробництва продукції.

3. *Вимоги до екологічної якості продукції :*

а) заборона чи обмеження випуску продукції, яка антиекологічна за своїм основним впливом та побічним ефектом ;

б) обмеження виробництва продукції, використання якої дає велику кількість неутилізованих відходів ;

в) дотримання норм домішок і забруднюючих речовин в продукції, яка виробляється. Ці ж вимоги пред’являються і до сфери торгівлі.

Порушення вказаних обмежень і норм у відповідності з законом супроводжується адміністративною і кримінальною відповідальністю і штрафами.

3.

Залежно від призначення здійснюється загальний (стандартний), оперативний (кризовий) та фоновий (науковий) моніторинг навколишнього природного середовища.

Загальний (стандартний) моніторинг навколишнього середовища – це оптимальні за кількістю параметрів спостереження на пунктах, об'єднаних в єдину інформаційно-технологічну мережу, які дають змогу на основі оцінки і прогнозування стану довкілля регулярно розробляти управлінські рішення на всіх рівнях.

Оперативний (кризовий) моніторинг навколишнього природного середовища – це спостереження спеціальних показників у цільовій мережі пунктів у реальному масштабі часу за окремими об'єктами, джерелами підвищеного екологічного ризику в окремих регіонах, які визначено як зони надзвичайної екологічної ситуації, а також у районах аварій із шкідливими екологічними наслідками з метою забезпечення оперативного реагування на кризові ситуації та прийняття рішень щодо їх ліквідації, створення безпечних умов для населення.

Фоновий (науковий) моніторинг навколишнього середовища – це спеціальні високоточні спостереження за всіма складовими навколишнього середовища, а також за характером, складом, кругообігом та міграцією забруднюючих речовин, за реакцією організмів на забруднення на рівні окремих популяцій, екосистем і біосфери в цілому. Цей моніторинг здійснюється у природних і біосферних заповідниках, на інших територіях, що охороняються, на базових станціях.

Комплекс екологічного моніторингу має такі підсистеми: геосферний, геохімічний і біологічний.

Геосферний моніторинг. Передбачає оцінку стану і прогнозування змін в літосфері (геологічне середовище, мінерально-сировинні ресурси), геофізфері (гравітаційні, магнітні, радіаційні, сейсмічні та інші поля), геоморфосфері (рельєф і його порушення геодинамічними процесами – зсувами, ерозією, карстами, суфозією, осипанням тощо); гідросферні (водні ресурси, водоспоживання і водовідведення, несприятливі гідрологічні явища, рівень забруднення поверхневих і підземних вод); атмосферні (стан повітряного басейну та його забруднення, транскордонний перенос; розподіл тепла і вологи, зміни клімату).

Геохімічний моніторинг. Включає дослідження й інвентаризацію джерел забруднення, встановлення об'ємів викидів і скидів, вивчення хімічного складу повітря, опадів, ґрунтів, наземної і водної рослинності, поверхневих і підземних вод, донних відкладів та ін. Передбачає також встановлення “градієнту випадань” – кількість надходження на поверхню землі різних речовин з атмосферними опадами і пилом.

Біологічний моніторинг. Основою його є вивчення стану рослинності (фітосфера) за візуальними симптомами пошкодження листя (дефоліація, дехромація), розвитку епіфічних лишайників на деревах, динаміки змін видів рослин і структури рослинних угруповань (сукцесії, дигресії, демутації) під впливом природних і антропогенних факторів.

4.

Статистична звітність про охорону компонентів біосфери фіксує дані наявного моніторингу.

Звіт про охорону атмосферного повітря від забруднення – Ф-2тп(повітря) подають виробничі об'єднання, підприємства, організації та установи, які мають стаціонарні джерела забруднення атмосферного повітря. Він складається з трьох розділів.

Перший – “Викиди в атмосферу забруднюючих речовин” - містить десять показників: обсяг забруднюючих речовин, що викидається без очищення, в тому числі від організованих джерел забруднення; обсяг забруднюючих речовин, який надійшов на очисні споруди; обсяг забруднюючих речовин, які було уловлено; обсяг речовин, які було утилізовано, та всього викинуто в атмосферу забруднюючих речовин. Всі сім показників розраховуються в цілому по підприємству, в тому числі по інгредієнтах: твердих, газоподібних та різних.

Другий розділ “Викиди в атмосферу специфічних забруднюючих речовин” фіксує найменування та обсяг викиду в атмосферу специфічних забруднюючих речовин.

Третій розділ “Виконання заходів по зменшенню викидів забруднюючих речовин в атмосферу” фіксує найменування промислового виробництва та технологічного обладнання, оцінка виконання заходів

Звіт про використання води – Ф2тп-(водгосп.) подають підприємства і організації, що здійснюють водокористування. Звіт складається з трьох розділів.

Перший розділ містить інформацію про джерело водопостачання; відстань від гирла; обсяг водозабору від початку року(всього) і поквартально; сплачено коштів до бюджету (державного і місцевого); обсяг фактично використаної води всього, в тому числі питної води, виробниче використання

води, регулярне зрошення, сільськогосподарське водопостачання та на інші потреби; обсяг води, яку було передано іншим споживачам, а також витрати при транспортуванні.

В другому розділі провадиться облік водовідведення. Тут фіксується назва водного об'єкта, відстань від гирла ; обсяг відведених зворотних вод, в тому числі забруднених.

У третьому розділі “Інші показники” наводяться дані про витрати води в системах зворотного і повторного водопостачання; зниження скиду забруднених зворотних вод у порівнянні з минулим роком; встановлений ліміт води, в тому числі підземних вод; кількість днів роботи за рік водокористувача; середня кількість годин роботи за день; потужність очисних споруд, після яких зворотні води скидаються у водні об'єкти, в тому числі тих, що забезпечують нормативну очистку; потужність очисних споруд; обсяг свіжої води; обсяг зворотних вод.

Підприємства та організації, де утворюються токсичні відходи подають щороку “Звіт про використання та знешкодження токсичних відходів” Ф№ 1-токсичні відходи. В цьому звіті вказується клас небезпеки, найменування групи токсичних відходів, технологічний процес чи виробництво, де утворюються відходи, фізико-хімічна характеристика відходів, найменування токсичного компонента, його питома вага у хімічному складі відходів(%); площа та назва сховища відходів, площа, яку воно займає (в га) та обсяг відходів (у куб. м); наявність відходів на 1 січня звітного року у сховищах організованого складування та на території підприємства.

Щороку підприємства та організації, об'єднання та установи, які здійснюють витрати на охорону навколишнього середовища і збори за забруднення його окремих компонентів, готують Ф№1 – екологічні витрати – “Звіт про екологічні збори та поточні витрати на охорону природи”. Цей звіт містить три розділи :

Розділ I під назвою “Екологічні збори” – фіксує дані про: а) збори за викиди, скиди забруднюючих речовин і розміщення відходів в межах встановлених лімітів, в тому числі – у водні об'єкти, в атмосферне повітря від стаціонарних джерел, за розміщення відходів; б) збори за викиди, скиди забруднюючих речовин і розміщення відходів понад встановлені ліміти, в тому числі – у водні об'єкти, в атмосферне повітря від стаціонарних джерел, за розміщення відходів; в) збори за викиди в атмосферне повітря від пересувних джерел; г) обсяг встановлених збитків, які заподіяні навколишньому природному середовищу забрудненням, та штрафи, накладені на підприємства за ці порушення.

Розділ II під назвою “Витрати на капітальний ремонт основних виробничих фондів природоохоронного призначення” містить дані про витрати на капітальний ремонт основних виробничих фондів

природоохоронного призначення, в тому числі на ремонт споруд, обладнання, установок, технічних засобів для: уловлення та знешкодження шкідливих речовин, які забруднюють повітря; очищення стічних вод і раціонального використання водних ресурсів; охорони та раціонального використання земель; утилізації і знешкодження відходів виробництва та побутових відходів; охорони та відтворення ресурсів тваринного світу; охорони та відтворення ресурсів рослинного світу; охорони надр і раціонального використання мінеральних ресурсів; охорони та збереження природно-заповідного фонду.

Ш розділ фіксує поточні витрати на охорону навколишнього природного середовища; загальний обсяг витрат, з них: охорону та раціонального використання водних ресурсів; охорону атмосферного повітря; охорону та раціонального використання земель; охорону та раціонального використання природних рослинних ресурсів; охорону та раціонального використання мінеральних ресурсів; охорону та збереження природно-заповідного фонду; раціональне використання, зберігання та знешкодження відходів виробництва та побутових відходів; охорону та раціонального використання ресурсів тваринного світу.

З 1999 року готується “Звіт про надходження та використання коштів фонду охорони навколишнього природного середовища” Ф № 1 – екологічні фонди, який готується за півріччя і за рік по регіонах - Про місцеві фонди охорони навколишнього природного середовища у складі бюджетів місцевих рад; Про місцеві фонди охорони навколишнього природного середовища у складі бюджетів АР Крим, обласних рад, Київського та Севастопольського міських бюджетів; Про Державний фонд охорони навколишнього природного середовища у складі Державного бюджету України.

Питання для самоперевірки.

1. Сутність та класифікація екологічного моніторингу.
2. Завдання та мета моніторингу.
3. Повноваження державних органів влади та установ в галузі охорони навколишнього середовища та раціонального природокористування.

Тема 16. Економічний механізм природокористування та охорони навколишнього середовища

Мета: уявити сутність та значення механізму природокористування та охорони природи.

1. Основні важелі механізму природокористування.
2. Адміністративний механізм природокористування
3. Правове регулювання природокористування та охорони довкілля.

1.

Незважаючи на досконалість інженерних методів охорони природи та природоохоронного законодавства, підприємства не будуть їх використовувати, якщо це не буде для них вигідно. Слід зауважити, що власне природоохоронна діяльність не дає прибутку підприємствам, за винятком утилізації відходів, отриманих внаслідок процесу очищення стічних вод та газів, що викидаються в атмосферу. Більшість уловлених речовин є цінною сировиною (сірка, пил кольорових металів тощо) і можуть бути використані при виробництві продукції, сприяючи отриманню додаткового прибутку. Однак обладнання для вловлювання цих речовин та підготовка їх до подальшого використання часто вимагають таких видатків на придбання, монтаж та експлуатацію, котрі з'їдають весь прибуток від продажу виготовленої продукції.

Іншою причиною відсутності заінтересованості підприємств в природоохоронній діяльності є часто розбіжність часу забруднення або завдання шкоди навколишньому середовищу в іншій формі з моментом відшкодування збитків. Наприклад, надмірний вилов риби або надмірна вирубка деревини найсильніше відіб'ються на економіці галузі в майбутньому, а в поточному році можуть дати прибуток. Забруднення повітря та продуктів харчування, особливо радіаційне, може відбитися на здоров'ї через декілька років або десятиріч. А люди схильні більше клопотатися про нинішній день, ніж про майбутній, не замислюючись, що для усунення збитків в майбутньому будуть потрібні кошти, котрі набагато перевищуватимуть прибуток, отриманий шляхом порушення законів екології. Це явище має назву принципу віддаленості подій.

Ще однією важливою причиною того, що підприємства не дуже заінтересовані реалізовувати заходи з охорони навколишнього природного середовища, є неузгодженість між підприємствами-отруювачами та підприємствами реципієнтами, котрі зазнають найбільших збитків від забруднення навколишнього середовища. Основними забруднювачами є хімічна, нафтохімічна, металургійна, целюлозно-паперова галузі, енергетичний комплекс тощо. Разом з тим, найбільших збитків зазнають охорона здоров'я, комунальне, сільське, лісове та рибне господарства, оскільки зростають видатки на лікування хворих, ремонт будівель, висадження дерев замість загиблих; знижується врожайність та якість продуктів рослинництва, продуктивність тваринництва. Галузі-забруднювачі також зазнають збитків, принаймні через зростання захворюваності своїх працівників, однак вони значно менші, ніж видатки, котрі необхідні для здійснення повноцінної природоохоронної діяльності, з одного боку, та збитки, що завдаються підприємствам-реципієнтам, з другого. У зв'язку з цим, поряд із поліпшенням екологічного виховання та освіти важливим завданням держави є створення таких умов діяльності підприємств, за яких

вони були б змушені займатися природоохоронною діяльністю або були матеріально заінтересованими у реалізації заходів у цій галузі.

Перший шлях стосується адміністративного механізму, котрий базується на встановленні норм, стандартів, правил природокористування та відповідних планових показників підприємствам з охорони навколишнього природного середовища та покарань від догани до тюремного ув'язнення або зняття з роботи та виплати штрафів підприємством і його керівниками. Однак цей шлях дорогий та малоефективний, оскільки вимагає постійного контролю та значного числа контролерів. Розмір штрафів повинен забезпечувати умови, за яких порушення є не вигідним з точки зору економічних інтересів природокористувача. Як правило, штрафні платежі встановлюються у кратному розмірі відносно нормативних показників плати або відносно величини недоодержаного прибутку. Платежі за понадлімітне і нераціональне використання природних ресурсів (дикорослих рослин, тварин, мінеральних грязей, води тощо) у вигляді штрафів стягуються з прибутку, що залишається у розпорядженні природокористувача, і з його приватних коштів. Значно ефективнішим є шлях економічного стимулювання, коли за допомогою різноманітних важелів (цін, платежів, податкових пільг та покарань) держава створює умови для прибутковості дотримання природоохоронного законодавства, і збитковості його порушення.

Отже, адміністрування, не пов'язане з матеріальною заінтересованістю, не може змусити підприємство постійно, ефективно і дбайливо ставитись до довкілля. З другого боку, економічні важелі, не підсилені безпосереднім примусом у найбільш важливих економічних проблемах, теж не завжди забезпечують необхідний якісний рівень та терміни здійснення природоохоронної діяльності. При цьому слід врахувати, що деякі адміністративні та економічні важелі переплітаються. Наприклад, штраф – це і адміністративний, і економічний захід, а встановлення лімітів користування та забруднення природних ресурсів спирається на такий адміністративний захід, як нормування. Економічний механізм охорони навколишнього природного середовища містить цілий ряд інструментів впливу на матеріальні інтереси підприємств та окремих працівників. Лімітування природокористування – дієвий елемент механізму охорони навколишнього природного середовища. Існують підприємства, котрі, з екологічної точки зору, краще було б закрити або перепрофілювати, тобто перевести на випуск іншої продукції, що завдавало б менше шкоди навколишньому середовищу. Наприклад, целюлозно-паперовий комбінат можна перепрофілювати в меблеву фабрику. Проте, з економічної точки зору, а часом і з соціальної, це не завжди реально, оскільки підприємство може бути постачальником потрібних суспільству товарів та робочих місць. У цьому випадку його діяльність в галузі природокористування деякий час регулюється не нормативами ГДС та ГДВ, а індивідуальними лімітами, тобто ТПВ.

Довгий час природокористування в країні було безплатним, тобто підприємства використовували землю, воду та інші природні ресурси, а також забруднювали навколишнє природне середовище безкоштовно. Лише у випадку сильного забруднення з катастрофічними наслідками для навколишнього природного середовища підприємства виплачували штрафи, але не завжди. Така безвідповідальність зумовлювала нераціональне використання природних ресурсів. З метою заохочення дбайливого використання природних ресурсів та відшкодування державі частини витрат на охорону та відновлення природних ресурсів навколишнього середовища, з 50-х років ХХ століття поступово впроваджується плата за окремі види ресурсів, котрі вилучаються з природи. На початку 90-х років ХХ століття було запроваджено платність природокористування, що передбачає плату практично за всі природні ресурси, за забруднення навколишнього природного середовища, розташування в ньому відходів виробництва та за інші види впливів. При цьому плата за понадлімітне використання та забруднення в декілька разів перевищує плату за використання та забруднення в межах встановлених нормативів (лімітів). Однак внесення плати за використання та забруднення не звільняє природокористувача від виконання "Закону про охорону навколишнього природного середовища" та відшкодування збитків. Одним з важливих важелів господарського механізму природокористування є фінансування, тобто надання грошових коштів на чітко визначені природоохоронні заходи. Джерелами фінансування можуть бути бюджетні кошти, власні кошти підприємств (собівартість продукції або прибуток), банківські кредити та різні екологічні фонди. Створення екологічних фондів також є однією з економічних ланок механізму природокористування. З цією метою залучують установи, які спроможні надавати будь-яку матеріальну допомогу та самі грошові матеріальні кошти, а також визначати їхні джерела. Наприклад, в екологічні фонди надходять платежі всіх підприємств за природокористування. А потім ці кошти видаються на проведення невідкладних природоохоронних заходів. Крім цього, підприємства можуть робити внески у фонди екологічного страхування.

Важливим економічним важелем природокористування є правильне застосування матеріального стимулювання – забезпечення заінтересованості, вигідності для підприємства та його працівників природоохоронної діяльності. При цьому передбачається застосування не лише заохочувальних заходів, але й покарань.

До заохочувальних заходів належать:

- встановлення податкових пільг (сума прибутку, з котрого стягується податок, зменшується на величину, що повністю або частково відповідає природоохоронним видаткам);

- звільнення від оподаткування екологічних фондів та природоохоронного майна;
- застосування заохочувальних цін та надвишок на екологічно чисту продукцію;
- застосування пільгового кредитування підприємств, котрі ефективно здійснюють заходи у відповідності до "Закону про охорону навколишнього природного середовища" (зниження процента за кредит або безпроцентне кредитування);
- запровадження спеціального додаткового оподаткування екологічно шкідливої продукції та продукції, що випускається із застосуванням екологічно небезпечних технологій;
- штрафи за екологічні правопорушення.

Елементи першої формули повинні збільшувати прибуток, котрий залишається у розпорядженні підприємства за умови реалізації ефективної природоохоронної діяльності, а елементи другої формули – знижувати його, коли підприємство намагається заощаджувати на природоохоронних видатках. Заходи щодо стимулювання за результатами природоохоронної діяльності повинні бути передбачені і для окремих працівників підприємства, котрі беруть у ній безпосередню участь.

2.

В економіці сформувалась і функціонує розгалужена природоохоронна система. Всі ланки цієї системи складають єдине ціле і доповнюють одна одну. В той же час кожна з цих ланок наділена самостійними функціями, вирішує певне коло завдань і має свою структуру.

1. Підсистема нагляду і контролю за станом навколишнього середовища. Відповідальність за організацію цієї підсистеми несе Міністерство охорони навколишнього природного середовища України, Державний комітет природних ресурсів, Держстандарт, Міністерство охорони здоров'я та інші міністерства та відомства України, а також місцеві обласні, міські і районні органи відповідного профілю.

2. Інформативна та техніко-економічна підсистема обробки і аналізу статистичних та інших даних в галузі охорони навколишнього середовища і раціонального використання природних ресурсів. Керує цією підсистемою Державний комітет статистики України і його обласні та районні управління, а також Міністерство охорони навколишнього природного середовища. Ці органи разом формують єдиний банк даних по різним аспектам охорони навколишнього середовища і раціонального природокористування як в територіальному, так і в галузевому розрізах.

3. Підсистема використання і охорони природних ресурсів. Вона знаходиться в компетенції місцевих Рад, які контролюють і регулюють всю природоохоронну роботу міністерств і відомств. Галузевий і міжгалузевий характер раціонального природокористування визначається специфікою господарської діяльності структурних підрозділів міністерств і відомств і залежить від виробничого профілю підприємств і об'єднань.

4. Підсистема фундаментальних і прикладних досліджень по взаємодії використання ресурсів біосфери і розвитку суспільного виробництва. Ця підсистема базується на діяльності Національної Академії Наук України, Міністерства освіти і науки України. Вони разом з міністерствами і відомствами розробляють і затверджують плани науково-дослідних робіт по науковим основам раціонального природокористування, координують діяльність наукових закладів по розробці найважливіших проблем охорони навколишнього середовища.

5. Підсистема управління і планування в галузі охорони навколишнього середовища і раціонального використання природних ресурсів. Це одна з центральних ланок всієї природоохоронної системи. Керівництво і координацію діяльності цієї підсистеми здійснюють Кабінет Міністрів України, Міністерство охорони навколишнього природного середовища України, Міністерство економіки та з питань європейської інтеграції. При цьому необхідно враховувати, що в системі планового управління раціональним природокористуванням провідним є територіальний підхід.

Адміністративне управління охороною навколишнього природного середовища полягає у здійсненні в цій галузі функцій нагляду, дослідження, екологічної експертизи, контролю, прогнозування, програмування, інформування і іншої виконавчо-розпорядчої діяльності.

Метою управління в галузі охорони навколишнього середовища є реалізація законодавства, контроль за виконанням вимог екологічної безпеки, забезпечення проведення ефективних і комплексних заходів по охороні навколишнього природного середовища, раціональному використанню природних ресурсів, досягненню узгоджень дій державних і громадських органів в галузі охорони природного середовища.

3.

Роль права у регулюванні взаємодії природи і суспільства полягає у встановленні науково обґрунтованих правил поведінки людини щодо природи. Найбільш суттєві правила такої поведінки закріплюються державою в законодавстві і стають загальнообов'язковими нормами права для виконання та дотримання, що забезпечується державним примусом у випадку їх невиконання.

Беручи до уваги синтетичний характер проблем екології, їхній органічний зв'язок з усіма політичними, соціальними та економічними факторами, стратегія природокористування в Україні має бути однією з фундаментальних складових стратегії розбудови правової, соціальної держави з ринковою економікою. Одним з таких незаперечних прав є право громадян на екологічну безпеку. Воно забезпечується комплексом юридичних, економічних, технологічних і гуманітарних чинників.

Уже з перших законотворчих кроків після проголошення незалежності в Україні визначено загальні основи природоохоронної діяльності в державі, забезпечено комплексне регулювання відносин щодо природного середовища як єдиного організму-+

Важливим є розділ про екологічну експертизу. Законодавчо закріплена її обов'язковість. Позитивний висновок державної екологічної експертизи є підставою для відкриття фінансування за всіма проектами і програмами, реалізація яких без такого висновку забороняється. Крім державної, Закон передбачає інші форми екологічної експертизи – громадську, наукову, які проводяться незалежно від державної. Державні стандарти в галузі охорони навколишнього середовища проголошуються обов'язковими. Визначена система екологічних нормативів: гранично допустимі й тимчасово узгоджені викиди і скиди забруднюючих речовин; гранично допустимі рівні шуму, електромагнітного випромінювання та інших шкідливих впливів, а також норми і правила радіаційної безпеки; норми і правила природокористування, які встановлюються і вводяться в дію Міністерством охорони здоров'я та Міністерством охорони навколишнього природного середовища України.

Закон передбачає, що в Україні громадянам гарантується право загального використання природних ресурсів для задоволення життєво необхідних потреб (естетичних, оздоровчих, рекреаційних, матеріальних тощо). В межах закону природні ресурси поділяються на республіканські (загальнодержавні) та місцеві. До республіканських природних ресурсів віднесено територіальні води, природні ресурси континентального шельфу та економічної (морської) зони і поверхневі води, що розташовані або використовуються на території більш, ніж однієї області; лісові ресурси; види рослин і тварин, занесені до Червоної книги України; природні ресурси в межах об'єктів природно-заповідного фонду республіканського значення; корисні копалини, за винятком загальнопоширених.

Законом передбачено, що Україна приєднується до всіх видів міжнародного співробітництва у галузі охорони природи та раціонального використання природних ресурсів, яке здійснюється шляхом укладання договорів, угод, а також участі в природоохоронній діяльності ООН, інших урядових і неурядових організацій.

Закон України “Про охорону навколишнього природного середовища”, який є стрижневим, доповнюється низкою інших екологічних законів, які регулюють правовідносини в усіх важливих сферах взаємодії людини і природи. До таких законів в першу чергу відноситься Земельний кодекс України, вперше прийнятий 13 березня 1992 року. Зараз діє Земельний кодекс України в редакції 2001 року. Він регулює охорону і раціональне використання земель. У кодексі встановлено дві форми власності на землю: державна і приватна. За громадянами України закріплено право на одержання земельної ділянки у приватну власність за плату або безоплатно. Земельні ділянки можуть надаватися в постійне або тимчасове користування, в тому числі на умовах оренди. Земельний кодекс встановив переважне надання земель для потреб сільського господарства з метою забезпечення раціонального використання родючих земель. Охорона цінних і продуктивних земель (ріллі, ділянок, зайнятих багаторічними насадженнями, земель природоохоронного, рекреаційного призначення, курортів тощо) досягається встановленням особливого порядку їхнього вилучення для державних і громадських потреб. Вилучення особливо цінних продуктивних земель, земель науково-дослідних сільськогосподарських установ, заповідників, національних, дендрологічних, меморіальних парків, поховань та археологічних пам’яток не допускається.

З метою охорони земель Земельний кодекс встановлює обов’язки власників земельних ділянок та землекористувачів:

- використовувати землю ефективно і відповідно до цільового призначення;
- підвищувати її родючість, застосовувати природоохоронні технології виробництва, не допускати погіршення екологічної обстановки внаслідок своєї господарської діяльності;
- здійснювати захист земель від водної та вітрової ерозії, забруднення та інших процесів руйнування для збереження і підвищення родючості землі.

При розміщенні, проектуванні, будівництві та введенні в дію нових та реконструйованих об’єктів і споруд передбачається додержання екологічних та санітарних вимог щодо охорони земель.

У разі порушення вимог земельного законодавства (самовільного зайняття земельних ділянок, псування, забруднення земель, невиконання вимог природоохоронного режиму використання земель, розміщення, проектування, будівництва і введення в експлуатацію об’єктів, котрі негативно впливають на стан земель та інших) настає адміністративна, кримінальна або цивільна (відшкодування заподіяної шкоди) відповідальність згідно із законодавством України.

Водний кодекс України (прийнятий 6 червня 1995 року) забезпечує правову охорону вод від забруднення, засмічення і виснаження і регулює порядок їхнього використання. Водний кодекс встановлює пріоритет питного і побутового водокористування. З метою охорони вод, які використовуються для питних і побутових, курортних, лікувальних і оздоровчих потреб, встановлюються округи і зони санітарної охорони із суворим режимом використання, а також водоохоронні зони лісів. У Водному кодексі закріплені обов'язки водокористувачів щодо раціонального використання водних об'єктів, економного використання води, відновлення і поліпшення її якості. Власники засобів водного транспорту, лісосплавні організації повинні не допускати забруднення і засмічення вод внаслідок втрати масел, хімічних речовин і нафтопродуктів, деревини. Сільськогосподарські підприємства повинні попереджувати забруднення вод мінеральними добривами і отрутохімікатами. У Водному кодексі встановлено кримінальну або адміністративну відповідальність за порушення водного законодавства (самовільне захоплення водних об'єктів, забруднення і засмічення вод, безгосподарське використання вод, введення в експлуатацію підприємств та інших об'єктів без споруд, які попереджують забруднення і засмічення вод та ін.), а також передбачено відшкодування збитків, які заподіяні порушенням водного законодавства.

Лісовий кодекс України, прийнятий 21 січня 1994 року, регулює відносини з охорони і відтворення лісів, посилення їх корисних властивостей та підвищення продуктивності, раціонального використання та відтворення лісів. Відповідальність (дисциплінарну, адміністративну, цивільно-правову або кримінальну) за порушення лісового господарства несуть особи, винні в:

- незаконному вирубуванні та пошкодженні дерев і чагарників;
- порушенні вимог пожежної безпеки в лісах, знищенні або пошкодженні лісу внаслідок підпалу або необережного поводження з вогнем, внаслідок забруднення лісу хімічними та радіоактивними речовинами, виробничими і побутовими відходами, стічними водами та іншими видами шкідливого впливу;
- порушенні строків лісовідновлення;
- знищенні або пошкодженні лісових культур, сіянців або саджанців у лісових розсадниках і на плантаціях, а також природного підросту та самосіву на землях, призначених для відновлення лісу тощо.

Кодекс України про надра, прийнятий 24 липня 1994 року, регулює гірничі відносини з метою забезпечення раціонального, комплексного використання надр для задоволення потреб суспільства у мінеральній сировині, охорони надр, гарантування безпеки людей, майна, навколишнього природного середовища при користуванні надрами.

Кодекс визначає поняття про надра, порядок і види користування надрами, основні вимоги в галузі охорони надр. Такими вимогами, зокрема, є:

- забезпечення повного і комплексного геологічного вивчення надр;
- додержання встановленого законодавством порядку надання надр у користування;
- раціональне вилучення і використання корисних копалин і наявних в них компонентів;
- недопущення шкідливого впливу робіт, пов'язаних з користуванням надрами;
- охорони родовищ корисних копалин від затоплення, обводнення, пожеж та інших факторів, що впливають на якість корисних копалин і промислову цінність родовищ або ускладнюють їхню розробку тощо.

У Кодексі про надра встановлений перелік правопорушень законодавства про надра, які тягнуть за собою дисциплінарну, адміністративну, цивільно-правову та кримінальну відповідальність згідно з законодавством України:

- самовільне користування надрами;
- порушення норм, правил і вимог щодо проведення робіт з геологічного вивчення надр;
- вибіркоче вироблення багатих ділянок родовищ, що призводить до наднормативних витрат корисних копалин;
- наднормативні витрати і пошкодження якості корисних копалин при їхньому добуванні;
- пошкодження родовищ корисних копалин;
- невиконання правил охорони надр та вимог щодо безпеки людей, майна і навколишнього природного середовища щодо шкідливого впливу робіт, пов'язаних з користуванням надрами тощо.

Закон України про охорону атмосферного повітря, прийнятий 16 жовтня 1991 року, спрямований на збереження сприятливого стану атмосферного повітря, його відновлення і поліпшення для забезпечення екологічної безпеки людини, а також відвернення шкідливого впливу на навколишнє природне середовище. Закон встановлює екологічні норми і нормативи в галузі охорони атмосферного повітря, безпеки атмосферного повітря (гранично допустимих концентрацій забруднюючих речовин в атмосферному повітрі, гранично допустимих викидів забруднюючих речовин

для кожного стаціонарного та пересувного джерела викиду). Підприємства, установи, організації, діяльність котрих пов'язана з негативним шкідливим впливом на атмосферне повітря, повинні вживати заходів щодо зменшення обсягів викидів забруднюючих речовин і зниження шкідливого впливу фізичних і біологічних факторів, здійснювати контроль за обсягом та складом забруднюючих речовин, забезпечувати безперебійну та ефективну роботу очисного обладнання. Закон регулює діяльність, що впливає на погоду і клімат. Підприємства повинні скорочувати і в подальшому повністю припинити виробництво та використання речовин, які шкідливо впливають на озоновий шар або можуть призвести до негативних змін клімату. Закон встановлює вимоги щодо охорони атмосферного повітря при видобуванні корисних копалин, при застосуванні засобів захисту рослин, мінеральних добрив та інших препаратів; при розміщенні й розвитку міст та інших населених пунктів; при погодженні місць забудови, проектів будівництва і реконструкції підприємств та інших об'єктів, які впливають на стан атмосферного повітря.

У Законі встановлено перелік порушень законодавства про охорону атмосферного повітря:

- порушення прав громадян на екологічно безпечний стан атмосферного повітря;
- перевищення лімітів та нормативів гранично допустимих викидів шкідливих речовин в атмосферне повітря, гранично допустимих рівнів шкідливого впливу на атмосферу повітря фізичних і біологічних факторів;
- здійснення незаконної діяльності, яка негативно впливає на погоду і клімат;
- невиконання розпоряджень і приписів, які здійснюють форми контролю за станом атмосферного повітря тощо.

Особи, винні у порушенні законодавства про охорону атмосферного повітря, несуть адміністративну чи кримінальну відповідальність, а також повинні відшкодувати збитки, заподіяні внаслідок правопорушень. Закон "Про природно-заповідний фонд України", прийнятий 16 червня 1992 року, визначає правові основи організації, охорони і використання природно-заповідного фонду, відтворення його природних комплексів і об'єктів. До природно-заповідного фонду належать природні і біосферні заповідники, національні природні парки, регіональні ландшафтні парки, заказники, пам'ятники природи, заповідні урочища, ботанічні сади, дендрологічні парки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва. Природно-заповідний фонд складають ділянки суші та водного простору, природні комплекси та об'єкти, які мають особливу природоохоронну, наукову, естетичну, рекреаційну та іншу цінність і виділені з метою збереження природної різноманітності ландшафтів, генофонду рослинного і тваринного світу, підтримання загального екологічного балансу та забезпечення фонового

моніторингу навколишнього природного середовища. Природно-заповідний фонд охороняється відповідно до цього закону, як національне надбання, щодо якого встановлюється особливий режим охорони, відтворення і використання.

Питання для самоперевірки.

1. Економічні важелі механізму раціонального природокористування.
2. Сутність та завдання Лісового Кодексу України.
3. Сутність та основні положення В одного Кодексу України.
4. Кодекс України про надра – сутність, мета і завдання.

Тема 17. Економічна і соціальна ефективність природоохоронної діяльності.

Мета: уявити сутність передумови, необхідність та методику визначення економічної та соціальної ефективності природоохоронної діяльності.

1. Сутність економічної ефективності природоохоронних заходів
2. Показники економічної і соціальної ефективності природоохоронних заходів
3. Визначення економічної і соціальної ефективності природоохоронних заходів
4. Економічна і соціальна ефективність безвідходних і маловідходних технологій

1.

Охорона навколишнього природного середовища пов'язана з розробленням і здійсненням комплексу екологічно спрямованих заходів, що запобігають або знижують негативний вплив антропогенної діяльності на природу. У вузькому значенні **природоохоронні заходи** – це види господарської діяльності, які безпосередньо спрямовані на вирішення певних природоохоронних завдань. Як правило, подібні заходи мають одноцільову спрямованість, тобто призначені для досягнення однієї конкретної природоохоронної мети, вирішення одного завдання. Такий розподіл обумовлений тим, що природоохоронні заходи вважаються не універсальною, а вузькоцільовою сферою діяльності, спрямованою на досягнення конкретних цілей при обмежених фінансових і матеріальних ресурсах.

У широкому значенні до природоохоронних заходів можна віднести всі види господарської діяльності, що прямо і побічно сприяють зниженню або ліквідації негативного впливу людини на довкілля.

Серед вищезгаданих природоохоронних заходів до екологічно спрямованих дій у широкому значенні належать ті, які так чи інакше підвищують загальну ефективність функціонування економічних систем. У кінцевому підсумку це обумовлює зменшення ресурсомісткості (матеріаломісткості, енерго – або водомісткості) виробництва одиниці продукції (виконання певної роботи чи надання послуг). Інакше кажучи, зменшується питома потреба в зазначених ресурсах. Результатом цього є відносне зменшення екологічного тиску на стадіях виробництва, тобто зникають або зменшуються потреби в ресурсі, а також негативні наслідки його виробництва. Як правило, екологічно спрямовані заходи непрямої дії мають багатоцільовий характер. Крім екологічних ефектів, вони дають можливість отримати цілу низку економічних і соціальних результатів, зокрема зменшення виробничих і соціальних витрат, покращення за рахунок цього достатку людей тощо. З державного бюджету інвестуються переважно великі природоохоронні програми та проекти загального призначення, а саме: державні програми ліквідації наслідків промислових аварій та стихійних лих; державні територіальні й галузеві перспективні та поточні плани з охорони й відтворення природних ресурсів; державні плани і кошторис на ведення заповідного господарства та організацію заповідної справи в цілому у заповідниках, природних парках, пам'ятках природи, заказниках тощо. Капіталовкладення на ці заходи в минулі роки були незначними, часто виділялися за залишковим принципом.

Одним з основних критеріїв результативності екологічної політики є досягнення високої ефективності природоохоронних заходів. Ефективність природоохоронних заходів визначається через аналіз витрат і вигод від реалізації проекту. Теорія ефективності чітко розмежовує поняття ефекту й ефективності, розглядаючи перший як результат заходу, а другий як співвідношення ефекту і витрат, що його зумовили.

Ефект (від лат. effectus – виконання, дія) означає результат, наслідок певних причин, дій. Ефект вимірюється в матеріальному, соціальному, і грошовому вираженнях. Зокрема, він може оцінюватися обсягом додатково виробленої чи спожитої продукції, тобто штуками, кубічними чи квадратними метрами, тоннами тощо, а також показниками покращення здоров'я населення – зниженням захворюваності або смертності,

виробничого травматизму, підвищенням середньої тривалості життя. Якщо зазначені результати отримують грошову оцінку, можна говорити про отримання *економічного ефекту*.

Економічний ефект – це виражений у грошовій формі результат будь-яких дій, зокрема вищезазначених господарських заходів.

Якщо згадані результати впливають не тільки на суто виробничу сферу, але й обумовлюють зміни, пов'язані з впливом на здоров'я або умови життєдіяльності людини, можна говорити про *соціально-економічний ефект*. Якщо ж ці зміни стосуються природоохоронної сфери, використовують поняття *еколого-економічного ефекту*.

Ефективність природоохоронних заходів визначається за допомогою дисконтування. Найбільш привабливим із загальноекономічних позицій є проект, що задовольняє умови формули:

$$C + r \cdot K \rightarrow \min,$$

де C – поточні витрати;

K – капітальні вкладення;

r – коефіцієнт дисконтування.

Держава може регулювати нормативні показники (коефіцієнти) дисконтування, знижуючи їх для проектів, пов'язаних з використанням та охороною природних ресурсів. Так, у Великобританії для державних капіталовкладень норма дисконту коливається в межах 6%, у Росії для оцінки проектів з охорони та відновлення лісових ресурсів норма дисконту знижується до 3,3%, хоча усереднений аналогічний показник для економіки дорівнює Україні 12%.

2.

Економічне обґрунтування природоохоронних заходів здійснюється через порівняння економічних результатів із необхідними витратами на їх упровадження за допомогою показників загального економічного ефекту від цих заходів. Принциповий взаємозв'язок між зазначеними поняттями може бути виражений формулою:

$$E = P - B$$

де E – величина умовного економічного ефекту;

P – величина умовного економічного результату;

B – повні витрати на реалізацію заходу, завдяки якому отримують ефект.

Економічним результатом, тобто повним економічним ефектом, природоохоронних заходів за розрахунком **загальної ефективності природоохоронних витрат є:**

- у сфері матеріального виробництва – приріст обсягів чистої продукції або прибутку, а в окремих галузях або на підприємствах – зниження собівартості;
- у невиробничій сфері – економія витрат на виробництво робіт і надання послуг;
- у сфері приватного споживання – скорочення витрат з особистих коштів населення.

Економічним результатом природоохоронних заходів є сума таких величин:

- відвернені економічні збитки від забруднення навколишнього середовища, тобто здійснені завдяки зменшенню забруднення навколишнього середовища витрати в матеріальному виробництві, невиробничій сфері та витрати населення;
- приріст економічної (грошової) оцінки природних ресурсів, збереження чи поліпшення їх завдяки реалізації природоохоронних заходів;
- приріст грошової оцінки реалізованої продукції, отриманої завдяки повній утилізації сировинних, паливно-енергетичних та інших матеріальних ресурсів внаслідок здійснення природоохоронних заходів.

Екологічний рівень природоохоронних заходів зумовлюється зменшенням негативного впливу на навколишнє середовище і проявляється в обмеженні надходження забруднюючих речовин у біосферу, збільшенні кількості і поліпшенні якості придатних до використання земельних, лісових, водних та інших природних ресурсів.

Соціально-економічний рівень природоохоронних програм передбачає підвищення екологічного комфорту проживання населення і збільшення національних багатств. **Соціальні результати** – це поліпшення фізичного стану і зниження захворюваності людини, збільшення тривалості її життя, покращення умов праці і відпочинку, підтримання екологічної рівноваги,

збереження естетичних цінностей природних ландшафтів, пам'яток природи, заповідних зон та інших територій, створення рівних умов для зростання творчого потенціалу особистості і розвитку культури.

Економічне обґрунтування екологічних програм передбачає загальноекономічний підхід, що означає якомога повніше охоплення усіх соціально-економічних результатів щодо варіантів природоохоронних заходів у різних сферах економіки на найближчу і віддалену перспективу; врахування витрат, пов'язаних із здійсненням варіантів, що розглядаються; врахування часового фактора при оцінці витрат і результатів програм; міжгалузевий підхід до обґрунтування природоохоронних заходів в цілому.

Економічне обґрунтування екологічних програм проводиться шляхом зіставлення економічних результатів і витрат на їх здійснення за допомогою системи показників загальної і порівняльної ефективності природоохоронних витрат і чистого економічного ефекту від природоохоронних заходів відповідно до Тимчасової методики визначення економічної ефективності здійснення природоохоронних заходів і оцінки економічних збитків внаслідок забруднення навколишнього середовища.

При розрахунках чистого економічного ефекту економічним результатом природоохоронних заходів вважається загальна сума, що складається із суми збитків, яких вдалося уникнути завдяки зниженню забруднення навколишнього середовища, витрат у матеріальному виробництві, невиробничій сфері і відповідних витрат населення; приросту економічної (вартісної) оцінки природних ресурсів, які заощаджуються внаслідок природоохоронних заходів; приросту грошової оцінки реалізованої продукції, який одержано завдяки утилізації сировинних, паливно-енергетичних та інших матеріальних ресурсів під час здійснення природоохоронних заходів. Економічний результат природоохоронних програм, який розраховується для визначення чистого економічного ефекту, може застосовуватися і в розрахунках загальної економічної ефективності відповідних природоохоронних витрат.

Загальна економічна ефективність природоохоронних витрат розраховується як співвідношення річного обсягу повного економічного ефекту до суми приведених витрат, які сприяли цьому ефекту. Показник загальної економічної ефективності застосовується з метою регіонального обґрунтування структури і обсягів природоохоронних заходів або структури і обсягів капітальних вкладень природоохоронного призначення.

Загальна ефективність природоохоронних витрат визначається на всіх стадіях розробки і виконання програм у галузі охорони навколишнього природного середовища і раціонального використання природних ресурсів і за регіонами, міністерствами, відомствами та недержавними структурами, при проектуванні об'єктів природоохоронного призначення, а також при оцінці результатів виконання екологічних заходів.

Показник загальної економічної ефективності природоохоронних витрат розраховується як відношення річного обсягу повного економічного ефекту до суми приведених витрат, які сприяли досягненню цього ефекту (тобто експлуатаційних витрат і капіталовкладень, приведених до однакової розмірності згідно з нормативом ефективності).

Загальна економічна ефективність капітальних вкладень у природоохоронні заходи визначається діленням річного обсягу повного економічного ефекту, за винятком експлуатаційних витрат на утримання і обслуговування природоохоронних об'єктів, на суму капітальних вкладень, що забезпечили цей результат. Показник загальної ефективності капітальних вкладень порівнюється з нормативним і фактично досягнутим.

Додатковими показниками ефективності витрат на охорону навколишнього середовища є:

- відношення показника зменшення негативного впливу господарської діяльності та іншої діяльності на навколишнє середовище до витрат, що сприяли цьому зменшенню;
- відношення показника покращення стану навколишнього середовища регіону до витрат, що сприяли цьому покращанню.

Крім того, визначається загальний і розрахунковий економічний ефект від здійснення природоохоронних витрат. Загальний економічний ефект стосується галузей виробничої і невиробничої сфери і визначається на основі приросту економічної оцінки природних ресурсів або приросту продукції. Розрахунковий економічний ефект стосується окремих підприємств, адміністративних районів, виробничо-промислових комплексів, промислових вузлів і визначається на основі приросту прибутку або зниження собівартості продукції.

Загальний ефект від скорочення захворюваності робітників завдяки покращанню стану навколишнього середовища в результаті виконання природоохоронних заходів визначається як сума таких показників:

- ефект від запобігання втратам продукції за період хвороби робітників, зайнятих у сфері матеріального виробництва;
- ефект від скорочення суми виплат робітникам і службовцям, які захворіли внаслідок забруднення навколишнього середовища, за рахунок фонду соціального страхування за період тимчасової і постійної непрацездатності;
- скорочення витрат у системі охорони здоров'я на лікування робітників, які захворіли внаслідок забруднення навколишнього середовища.

Повний економічний ефект від підвищення продуктивності праці робітників в умовах покращання стану навколишнього середовища і збереження естетичної цінності ландшафту, покращання стану рекреаційних зон визначається так:

- загальний ефект у матеріальному виробництві – за річним приростом продукції, а в галузях невиробничої сфери – за скороченням витрат на виробництво робіт і надання послуг;
- розрахунковий ефект на підприємствах – за річним приростом прибутку, в організаціях і установах невиробничої сфери – за економією витрат на виконання робіт і надання послуг.

Повний економічний ефект від запобігання (скорочення) витрат сировини, палива, основних і допоміжних матеріалів, твердих відходів, неочищених стічних вод, шкідливих газів і пилу розраховують так:

- загальний ефект – за річним приростом продукції;
- розрахунковий ефект – за річним приростом прибутку як множення придатних до використання сировини, палива і готової продукції на ціну з відрахуванням поточних витрат на їх виробництво з відходів.

Загальний ефект від продуктивнішого використання основного виробничого обладнання в умовах покращання стану навколишнього середовища оцінюється за річним приростом продукції через скорочення простоїв обладнання в ремонті, збільшення фонду машинного часу, скорочення витрат на всі види ремонту і обслуговування, зростання продуктивності праці робітників, які зайняті на обслуговуванні обладнання з підвищеною надійністю і ремонтоздатністю.

Загальний ефект від запобігання передчасного зношення основних фондів при використанні природних ресурсів низької якості або роботи обладнання в забрудненому середовищі розраховується як економія витрат на поточні капітальні ремонти плюс приріст прибутку від збільшення строків експлуатації обладнання.

Розрахунковий ефект від підвищення продуктивності сільськогосподарських угідь визначають за допомогою приросту прибутку в середньому за рік (при зміні собівартості продукції у землекористувача після проведення природоохоронних заходів).

Загальний ефект від підвищення або запобігання зниженню якості промислової продукції, продукції рибного і сільського господарства оцінюється за річним її приростом після проведення природоохоронного заходу, а розрахунковий ефект визначається як різниця між прибутком від реалізації продукції до та після проведення заходів.

Загальний ефект від скорочення або запобігання збільшенню витрат на додаткову очистку забрудненої води, атмосферного повітря, скорочення рівнів шуму визначають за річним приростом продукції у сфері матеріального виробництва або за скороченням поточних витрат у невиробничій сфері. Розрахунковий ефект визначають як різницю між собівартістю ресурсу, що використовується, у перерахунку на собівартість продукції. Якщо запобігання забрудненню води і повітря, які використовуються на виробничі, господарські або житлово-комунальні потреби, пов'язане з ліквідацією основних фондів, у розрахунках економічної ефективності природоохоронних заходів враховують залишкову вартість, яку оцінюють як різницю між відновлюваною вартістю і значенням нарахованої амортизації, за винятком суми реалізації. Загальний ефект від скорочення витрат житлово-комунального господарства та інших галузей невиробничої сфери на санітарну очистку і прибирання забрудненої території, від ремонту житла і споруд, відновлення зелених насаджень визначають за сумою економічних витрат на невиробничі потреби і приросту продукції для галузей і підприємств, які працюють на принципах самоокупності. В цьому випадку розрахунковий ефект визначають шляхом скорочення середньорічних реальних витрат у відповідних галузях і на підприємствах.

Загальний ефект від проведення природоохоронного заходу, спрямованого на запобігання витрат, підвищення продуктивності і відновлення лісових насаджень, на які негативно вплинула господарська діяльність, визначається за приростом річної економічної оцінки природних

ресурсів. Запроектовані показники загальної економічної ефективності природоохоронних витрат повинні бути, як правило, не нижче за відповідні нормативи і звітні показники за минулий рік. Якщо цю вимогу не задовольняють варіанти заходів у галузі охорони навколишнього середовища, відібрані за критеріями мінімуму витрат або максимуму економічного ефекту, а також при встановленні факту різноспрямованості економічних і додаткових показників, що характеризують результати природоохоронних заходів, необхідно здійснити додатковий контроль і аналіз доцільності відібраних варіантів шляхом збільшення кількості варіантів, що подаються на розгляд, і пошуку додаткових резервів підвищення економічності природоохоронних дій.

3.

Чистий економічний ефект природоохоронних заходів визначається для техніко-економічного обґрунтування вибору найкращих екологічних варіантів, які відрізняються впливом на навколишнє середовище, а також на виробничі результати галузей, які здійснюють ці заходи. Визначення чистого економічного ефекту природоохоронних заходів ґрунтується на порівнянні витрат на їх здійснення з досягнутим економічним результатом.

Розрізняють фактичний та очікуваний (проектний, прогнозний) чистий економічний ефект природоохоронних заходів. Фактичний чистий економічний ефект визначається з метою здійснення одноваріантних заходів на основі порівняння фактичних витрат і досягнутого економічного результату. Очікуваний чистий економічний ефект розраховується на етапах розробки прогнозів, програм і проектів, створення нової природоохоронної техніки на основі багатоваріантного аналізу очікуваних витрат і результатів, щоб вибрати оптимальний варіант, який забезпечить максимальний економічний ефект при дотриманні вимог до якості навколишнього середовища.

Якщо є технічні можливості для запобігання утворення відходів виробництва і споживання, одноцільові природоохоронні заходи за економічним ефектом порівнюють з багатоцільовими, які передбачають утилізацію цінних речовин. При цьому у складі витрат на багатоцільові заходи враховуються витрати на створення матеріально-технічної бази для заготівлі та обробки відходів, будівництво спеціальних цехів, підприємств, інших виробництв з переробки відходів, спорудження і обладнання місць складування і захоронення відходів, що не утилізуються. Показники витрат і результатів застосування заходів у галузі охорони природи визначаються

відповідно до першого року після завершення нормативного терміну освоєння виробничих потужностей природоохоронних об'єктів. Витрати, результати і ефект розраховуються у річному вимірі. Якщо витрати і результати не збігаються в часі, вибір варіантів здійснюється з урахуванням часового фактора. Витрати на здійснення природоохоронних заходів при визначенні економічного ефекту від них складаються за рахунок сукупних експлуатаційних витрат і капіталовкладень, приведених до річного виміру з урахуванням часового фактора.

Економічний результат природоохоронних заходів впливає на річні економічні збитки від забруднення середовища, яких завдяки цим заходам вдається уникати (для одноцільових заходів), або на суму згаданих збитків і річного приросту доходу від покращання виробничих результатів діяльності підприємства (для багатоцільових заходів). Збитки від забруднення середовища, яких вдалося уникнути, дорівнюють різниці між розрахунковими збитками, які мали місце до здійснення заходу, і остаточними збитками після здійснення цього заходу. Якщо збитки, яких вдалося запобігти, визначаються при обґрунтуванні варіантів реконструкції діючих підприємств, то розмір дорівнює їх значенню до здійснення реконструкції (модернізації). Якщо в проекті нового будівництва виділити природоохоронні елементи неможливо, значення P розраховують як різницю між грошовою оцінкою загальних виробничих результатів діяльності об'єкта, що проектується, і грошовою оцінкою збитків за рік, які виникають внаслідок функціонування цього об'єкта. Якщо періоди будівництва (реконструкції), а також проектні строки експлуатації природоохоронних споруд у порівняльних варіантах природоохоронних заходів приблизно однакові (різниця не перевищує трьох років), а витрати і результати протягом експлуатації суттєво не змінюються, то варіанти природоохоронних заходів можна порівняти за значенням чистого економічного ефекту. Варіанти природоохоронних заходів і об'єктів, які відрізняються за періодом будівництва (реконструкції) або проектними строками експлуатації, а також за значенням витрат і результатів, що змінюються протягом періоду експлуатації об'єктів, порівнюють за значенням сумарного економічного ефекту за період їх експлуатації з урахуванням фактора часу.

4.

Найефективнішим способом вирішення проблеми зменшення кількості відходів є використання безвідходних технологій. Європейською економічною комісією сформульовано визначення поняття «безвідходна

технологія». Безвідходна технологія – спосіб виробництва продукції, при якому найраціональніше використовується сировина і енергія в циклі «сировинні ресурси – виробництво – споживання – вторинні ресурси», так, що будь-який вплив на навколишнє середовище не порушує його нормального функціонування. Абсолютно безвідходне виробництво створити неможливо. Його не існує у природі. Тому в сучасних умовах більш доречним є вживання терміну «маловідходні технології». Маловідходною технологією вважається спосіб виробництва продукції, при якому частина сировини і матеріалів перетворюються у відходи, однак при цьому шкідливий вплив на навколишнє середовище не перевищує санітарних норм.

У 1976 р. в Німеччині на Міжнародному симпозіумі з маловідходних та безвідходних технологій було виділено основні напрямки, за якими розвиваються безвідходні технології:

1. розроблення різних видів безстічних технологічних схем і водооборотних циклів;
2. створення і впровадження систем переробки відходів виробництва та їх споживання як вторинних матеріальних ресурсів;
3. розробка і впровадження принципово нових процесів добування речовин зі зменшеним обсягом відходів;
4. створення територіально-виробничих комплексів (ТВК) із замкненою структурою матеріальних потоків сировини та відходів усередині комплексу, включаючи комплексну переробку сировини;
5. раціональне використання енергоресурсів та енергозбереження (додатковий напрямок, що був розроблений пізніше).

Комплексні показники безвідходності розроблені під час галузевих економічних досліджень. Так, у кольоровій металургії використовується коефіцієнт комплексності, що визначається питомою вагою корисних речовин (%), які видобуваються з сировини, по відношенню до загальної маси речовини. Деякі технологічні процеси і виробництва мають коефіцієнт комплексності 80%.

У вугільній промисловості також використовується коефіцієнт безвідходності виробництва. Він розраховується як середнє арифметичне суми коефіцієнтів використання породи, яка видобувається в процесі гірничих робіт, води, що попутно збирається при видобутку вугілля

(сланцю), та використання пилогазових відходів. Виробництво вважається безвідходним, якщо коефіцієнт безвідходності перевищує 75%. До речі, при застосуванні поряд з видобутою породою породи з відвалів цей показник може перевищувати 100%.

Безвідходна модель виробництва – це ідеальна конструкція, тому окремі виробництва успішно функціонують і впевнено почуваються на ринку, наприклад, переробка ніфеліну на глиноземних заводах України та Росії. Однак забезпечення безвідходності потребує додаткових організаційних, економічних і технічних заходів.

Розробка та впровадження безвідходних та маловідходних технологій і виробництв спирається на такі принципи:

- *принцип системності* – враховує взаємозв'язки та взаємозалежності виробничих, соціальних і природних процесів. Виробництво розглядається як елемент динамічної системи всього виробничого комплексу території, на якій розташовано підприємство, та на більш високому ієрархічному рівні як складова єдиної еколого-економічної системи регіону, що має тісні взаємозв'язки природних, соціальних, управлінських, технологічних та інших властивостей;
- *принцип комплексного використання ресурсів* – передбачає максимально повне, комплексне використання природної мінеральної сировини. Кожній сировині властивий комплексний склад, тому найповніше використання усіх складових та властивостей сировини відповідає принципу комплексного використання ресурсів, наприклад, понад 20% золота у світі видобувається з попутної та вторинної сировини. Даний принцип тісно пов'язаний з інноваційною діяльністю, з впровадженням досягнень науково-технічного прогресу;
- *принцип циклічності матеріальних потоків* – використання водо, газозворотних та інших циклів. Рівень циклічності характеризує рівень безвідходності виробництва. Ефективним напрямом формування циклів є комбінування та кооперація виробництва для забезпечення повторного використання кінцевої продукції та переробки відходів;
- *принцип обмеження впливу на навколишнє середовище* – залежить від вдосконалення екологічного моніторингу, запровадження дієвих економічних механізмів екологічної політики, досягнень науково-технічного прогресу. Рівень обмеження впливу на об'єкти навколишнього середовища є

водночас й характеристикою наближення технології до світових стандартів якості виробництва, що сприяє поширенню технології та кінцевих продуктів на ринки розвинених держав;

- *принцип раціональної організації виробництва* – це комплексне і економічно обґрунтоване використання усіх компонентів сировини, зменшення енерго – та матеріаломісткості виробництва, пошук та впровадження екологічно спрямованих технологій. Кінцевою метою є оптимізація виробництва за технологічними, економічними та організаційними проектами.

Загальну оцінку маловідходності можна здійснити через аналіз екологічності технологічних процесів. Критерій екологічності запропонований В. Ремезом та А. Шубіним і апробований в процесі дослідження хімічних підприємств. Цей критерій визначається за формулою:

$$Кек = m_1C_1/ГДК_1 + m_2C_2/ГДК_2 + m_3C_3/ГДК_3,$$

де Кек – критерій екологічності маловідходних технологій;

m_1, m_2, m_3 – кількість токсичного компонента у водних (m_1), твердих (m_2) та газових (m_3) відходах відносно до маси кінцевого продукту, т/т;

C_1, C_2, C_3 – концентрація токсичного компонента у водних (C_1), твердих (C_2) та газових (C_3) відходах, мг/дм³, мг/м³;

ГДК₁, ГДК₂, ГДК₃ – відповідне значення граничнодопустимої концентрації токсичної забруднюючої речовини у водних, твердих та газових відходах.

Загальний критерій екологічності технологічного процесу визначається як сума локальних критеріїв по кожному токсичному компоненту.

Питання для самоперевірки.

1. Економічний ефект та економічна ефективність природоохоронної діяльності.
2. Методика розрахунку та економічне обґрунтування показників ефективності природоохоронної роботи.
3. Сутність безвідходної моделі виробництва.
4. Критерії результативності екологічної політики держави.

Тема 18. Світовий досвід і міжнародне співробітництво у сфері охорони навколишнього середовища.

Мета: уявити необхідність на стратегічні напрями міжнародного співробітництва у сфері охорони навколишнього середовища.

1. Міжнародні екологічні проблеми та шляхи їх вирішення.
2. Історія міжнародної екологічної співпраці.
3. Правова основа міжнародного екологічного співробітництва..
4. Екологічне законодавство розвинутих країн світу.

1.

Для запобігання екологічній катастрофі в глобальному масштабі людство вже сьогодні повинне вжити заходів щодо збереження стійкості біосфери. При використанні міжнародних ресурсів особливо важливими є наявність та дотримання міжнародних домовленостей, їх спільне використання має супроводжуватися співробітництвом, а не протиборством. Найбільші проблеми постають при спільному використанні запасів риби та міграції тварин і птахів, адже для біоценозів не існує державних кордонів. Внаслідок цього виникає багато проблем, коли тварини, котрі перебувають під охороною на території однієї країни, стають об'єктом промислу на території іншої.

Ці проблеми не лише екологічні, а й економічні, оскільки країна-споживач отримує додатковий прибуток за рахунок того, що країна-охоронець витрачає кошти на охорону і відмовляється від здобичі заради збереження виду. Вирішити конфлікт можна прийняттям відповідної двосторонньої угоди. Часто виникають конфлікти, викликані браконьєрством, у так званих економічних зонах тих чи інших країн. У 60-х роках прибережні країни стали встановлювати, крім територіальних вод (12 миль від берега), що перебувають під повним державним суверенітетом, ще й 200-мильну економічну зону з вільним судноплавством, але обмеженим видобутком біологічних ресурсів за ліцензіями, що містять квоти, тобто допустиму кількість улову. Не менш важливою проблемою, що вимагає міжнародного співробітництва та відповідних домовленостей, є забруднення, котрому підлягають абсолютно всі міжнародні та міжнаціональні ресурси. Важливою проблемою сьогодення є забруднення Світового океану нафтою, промисловими стічними водами, побутовими відходами з кораблів, контейнерами з радіоактивними відходами та затонулими реакторами і боезарядами атомних підводних човнів. Нарешті, існування всієї біосфери залежить від того, чи зможуть люди запобігти початку атомної, бактеріологічної, хімічної та екологічної війн. Кожна з цих війн може

викликати незворотні екологічні зміни. Таким чином, виникла потреба розробки ефективних міжнародних механізмів, які забезпечували б розумне використання ресурсів планети, їхню охорону, сприяли б збереженню екологічної рівноваги. Необхідність міжнародно-правового регулювання охорони навколишнього середовища зумовлена тим, що природа не визнає державних кордонів. Забруднення повітря і водних ресурсів, зокрема світового океану, має транскордонний характер. Проблеми зміни клімату, руйнування озонового шару, опустелювання є глобальними. Деякі унікальні природні комплекси, території та об'єкти, які особливо охороняються, розташовані на території декількох держав, що потребує координації їх зусиль. Рішення всіх цих проблем можливе лише на базі міжнародного співробітництва, здійснюваного на двосторонній і багатосторонній основах. Формами такого співробітництва є організація наукових та практичних зустрічей; створення міжнародних організацій, що координують спільні зусилля з охорони природи; укладення офіційних договорів та угод, а також діяльність міжнародних громадських партій та організацій («зелених» та «екологів»).

2.

Історія міжнародної екологічної співпраці почалася понад 100 років тому. У 1875 р. Австро-Угорщина та Італія прийняли Декларацію про охорону птахів. У 1897 р. Росія, Японія, США уклали угоду про спільне використання й охорону морських котиків у Тихому океані. Перша міжнародна конвенція укладена деякими європейськими країнами у 1902 р. в Парижі про охорону птахів, корисних для сільського господарства. На жаль, ця Конвенція давала дозвіл на знищення деяких видів «шкідливих» птахів. У 1922 р. створена Міжнародна рада охорони птахів (СНПС), яка стала діючою інтернаціональною організацією. У світі зараз налічується близько 300 міжнародних організацій з охорони природи. Реалізацією екопроектів займаються різноманітні міжнародні спеціалізовані як урядові, так і громадські організації. На сесіях і в спеціалізованих комітетах ООН неодноразово обговорювали проблему охорони природи. Ще у 1962р. прийнято резолюцію «Економічний розвиток і охорона природи», що визначила основну програму охорони навколишнього середовища на наступне десятиріччя.

У 1968 р. в Парижі проведено Міжнародну конференцію ЮНЕСКО з раціонального використання та охорони ресурсів біосфери. Прийнято програму, яку назвали «Людина і біосфера». У 1972 р. в Стокгольмі відбулася конференція з питань навколишнього середовища. Прийнято рішення про створення організації спеціалізованого закладу «Програма ООН з оточуючого середовища» (ЮНЕП) зі штаб-квартирою у Найробі (Кенія). З різних міжнародних організацій, діяльність яких спрямована на охорону довкілля й ефективне використання природних ресурсів, ЮНЕП уперше створила всесвітню систему спостереження (моніторингу) за станом і

змінами біосфери. Багато зроблено в оздоровленні навколишнього середовища міжнародною організацією Римський клуб. До цієї організації нині входить 30 країн, близько 80 відомих учених, діячів різних професій. Клуб займається вивченням глобальних проблем цивілізації виробленням заходів подолання глобальних кризових явищ. Кожного року Римський клуб готує доповіді, які привертають увагу людства всього світу. Дуже важливою міжнародною угодою є Конвенція ООН 1982 р. з морського права (Хартія морів), в обговоренні якої взяло участь 156 країн, 20 міжурядових і понад 60 неурядових міжнародних організацій. У Хартії морів визначено також вимоги щодо охорони морського середовища під час освоєння ресурсів морського дна поза зонами національної юрисдикції. З метою запобігання забрудненню морського середовища з джерел, що розташовані на суходолі, держави зобов'язалися розвивати своє національне господарство з урахуванням міжнародних стандартів і правил. Велика увага приділяється ООН питанням продовольства і сільського господарства (ФАО), особливо забезпеченню людства екологічно чистими харчовими продуктами. Проблеми навколишнього середовища вирішує Всесвітня метеорологічна організація (ВМО) та науковий комітет з проблем навколишнього середовища (СКОПЕ) Міжнародної Ради наукових союзів та інші міжнародні організації. У міжнародний союз охорони природи і природних ресурсів (ЗМСОП) входить 105 країн. Важливою подією в діяльності міжнародного природоохоронного руху була XIV Генеральна асамблея МСОП, що пройшла в Ашхабаді у 1978 році. Головним підсумком було прийняття документа — Всесвітньої стратегії охорони природи. Тоді ж створена і постійно поповнюється Червона книга про популяції рідкісних і зникаючих видів ссавців, птахів, рептилій, амфібій. Запроваджена Зелена книга, де містяться дані про унікальні і рідкісні ландшафти землі. Видається серія конкретних програм з вивчення та охорони популяцій окремих тварин, а також місць їхнього проживання. МСОП приділяє постійну увагу збереженню птахів, тварин, створенню заповідників і національних парків. Важливим завданням МСОП є пропаганда природоохоронних знань, підготовка спеціалістів з охорони природи, формування у підростаючого покоління екологічних знань. Постійний зв'язок підтримує МСОП зі Всесвітнім фондом охорони дикої природи, заснованим у 1993 році. Його завдання — організація проєктів з охорони тваринного світу і природних екосистем, відшукування коштів для їх фінансування, запрошення для роботи спеціалістів із МСОП та інших організацій, надання допомоги заповідникам, національним паркам, накопичення та розмноження природоохоронної інформації.

У зв'язку з новими проблемами у сфері охорони довкілля в останні роки почали з'являтися нові інституційні структури — при ЮНЕСКО створений комітет з біоетики, в Японії - Дослідницький центр інноваційних технологій для Землі, створено Організацію нових енергетичних і промислових технологій при міністерстві зовнішньої торгівлі і промисловості, одним з основних напрямків роботи якої є екологія; з 1979 р.

працює асоціація економістів з проблем навколишнього середовища і природних ресурсів, Європейська асоціація економістів з проблем навколишнього середовища і природних ресурсів, Європейська асоціація економістів з проблем навколишнього середовища і природних ресурсів (утворена в 1990 р.), Фундація Енріко Маттеї (утворена в 1989 р.); з 1991 р. реалізується програма ООН з питань охорони навколишнього середовища ЮНЕП, яка передбачає тісне співробітництво з банківським сектором.

У 1991 р. Світовим банком з ЮНЕП створена фінансова природоохоронна організація — Глобальний екологічний фонд (СЕР), членами якої на 1 січня 1998 р. були 155 держав світу, в тому числі й Україна. Головною метою створеного Фонду є розробка та реалізація фінансового механізму надання країнам, які отримують відповідні гранти, пільгових кредитів для реалізації проектів, пов'язаних із вирішенням глобальних екологічних проблем.

Розвитку природоохоронного співробітництва сприяє проведення міжнародних форумів — Стокгольмської конференції ООН з навколишнього середовища (1972 р.), день відкриття якої — 5 червня — був оголошений Всесвітнім днем навколишнього середовища; Наради з безпеки та співробітництва в Європі (Гельсінкі, 1975 р.); Глобального форуму з проблем виживання (Москва, 1990 р.); Конференції ООН з навколишнього середовища та розвитку (ЮНСЕД, або КОСР-92, Ріо-де-Жанейро, 1992 р.)- Конференція стала однією з найважливіших подій розвитку людства в ХХ ст., її рішенням було затверджено «Порядок денний на ХХІ століття». Цей програмний документ ставить для всіх країн світу головну мету на майбутнє — просування шляхом сталого розвитку суспільства, за якого задовольняються потреби сучасності без загрози майбутнім поколінням задовольняти свої потреби.

3.

Правовою основою міжнародного співробітництва є міжнародні договори. Участь України у міжнародному співробітництві в галузі охорони довкілля визначена Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища» (ст. 71).

Міжнародні організації носять універсальний, регіональний і неурядовий характер. Співробітництво з міжнародними організаціями передбачає взаємодію з утвореннями системи ООН, наприклад, Комітетом Європейської економічної Комісії ООН з екологічної політики (ЄЕК), Комісією ООН зі сталого розвитку, Програмою ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП), Радою Європи, Організацією економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР), в рамках таких міжнародних форумів і організацій, як рада міністрів з питань навколишнього середовища «вісімки», Європи, арктичних держав, Міжнародного союзу охорони природи (МСОП), Світового фонду

охорони природи тощо. Так, розвивається міждержавна взаємодія восьми арктичних держав (Данії, Ісландії, Канади, Норвегії, Росії, США, Фінляндії, Швеції) щодо реалізації «Стратегії охорони навколишнього середовища Арктики». Діє Угода про взаємодію в галузі охорони навколишнього середовища держав СНД. У рамках підписаної угоди створено Міждержавну екологічну раду, куди входять керівники природоохоронних відомств цих країн. У м. Гельсінкі 17 березня 1992 р. прийнято Конвенцію ООН про трансграничний вплив промислових аварій. Розвивається співробітництво з фінансовими і донорськими організаціями. Вирішення природоохоронних проблем в умовах недостатнього фінансового забезпечення конкретних проектів в Україні реалізується при підтримці Світового банку, Європейського банку реконструкції і розвитку, Глобального екологічного фонду, Програми технічного сприяння країнам СНД (ТАСІС) Європейської комісії, Програми розвитку ООН (ПРООН).

Україна є членом Всесвітньої метеорологічної організації ООН, нею підписано Конвенцію про трансграничне забруднення повітря на великій відстані (Женева, 1979 р.), Конвенцію про оперативне оповіщення в разі ядерної аварії (Відень, 1986 р.), Віденську конвенцію про охорону озонового шару (Відень, 1985 р.), Рамкову конвенцію ООН про зміну клімату (Ріо-де-Жанейро, 1992р.) тощо. У цьому законі центральне місце відведено розділам, які регламентують головні напрями діяльності держави у сфері охорони навколишнього середовища, а саме: впровадження стандартів якості довкілля, організацію моніторингу, керівництво розробленням і реалізацією програм контролю за забрудненням середовища, організацію наукових досліджень з проблем довкілля, бюджетно-фінансову діяльність тощо. Гострота екологічних проблем у Японії змусила керівні кола країни включити в текст цього закону положення про відшкодування приватними підприємствами всіх або часткових витрат на охорону довкілля.

4.

У зарубіжних країнах діє широка мережа національних законів з охорони повітря, вод і земель, комплексні правові акти з охорони навколишнього середовища. Забруднення навколишнього середовища стало однією з основних проблем у США, пов'язаною з економічним зростанням. З кінця 60-х років загострення екологічних проблем досягло в країні граничної межі, і ставлення до них кардинально змінилося. У 70-ті рр. запроваджено стандарти якості навколишнього середовища та сформульовано положення про обов'язковість державної екологічної експертизи всіх напрямів господарської діяльності, у 80-ті рр. — екологічне управління та планування заходів, пов'язаних зі збереженням необхідної якості навколишнього середовища та ініціювання США міжнародного співробітництва з охорони навколишнього середовища. У спеціальних законах сформульовано конкретні природозахисні заходи з охорони повітря, води, боротьби з твердими відходами, контролю за отрутохімікатами й токсичними

речовинами, рекультивуваці земель, боротьби з шумом, несприятливими вібраціями та запахами.

Серед спеціальних законів слід відзначити закон про екологічну освіту. Прийняття кожного природоохоронного закону супроводжується виділенням із державного бюджету асигнувань на захист навколишнього середовища. У 1972 р. Конгрес прийняв «Закон про чистоту водного середовища», на реалізацію якого було виділено 18 млрд доларів на найближчі три роки; інвестиції використано на будівництво муніципальних очисних споруд, які наполовину завантажені переробкою промислових стічних вод. На знешкодження звалищ хімічних та інших небезпечних відходів у 1980 р. виділено 1,6 млрд доларів («Закон про суперфонд»), а в 1986 р. - ще 8,5 млрд («Новий закон про суперфонд»).

Для зацікавлення лісокористувачів у відновленні зелених насаджень, за законом США, тимчасові витрати на амортизацію капіталу бере на себе держава. Вона виділяє на пільгових умовах під мінімальні проценти і на декілька років близько 10 тис. доларів щорічних займів на цільові витрати (насіннезнавство, меліорація).

Як і в інших країнах, значно забруднюють повітря в містах вихлопні гази автомобілів. Закон США про водні ресурси передбачає виконання 16 програм. Встановлено кримінальну відповідальність за свідоме скидання у водойми забруднень, що загрожують здоров'ю і життю людей. Створивши необхідний економічний механізм, американцям вдалося не лише зупинити подальше забруднення навколишнього середовища, а й суттєво поліпшити його якість. У США цільові заходи охорони довкілля встановлює федеральне Агентство з охорони природи, а потім кожний штат окремо пропонує конкретні заходи щодо їх реалізації, пов'язуючи їх з планами розвитку галузі. Ефективним засобом контролю за викидами є запровадження Агентством з охорони навколишнього середовища США «дозволів» на допустиму кількість забруднюючих речовин, що можуть бути викинуті у навколишнє середовище. Цей захід дав можливість фірмам, обсяг викидів забруднюючих речовин яких є меншим, аніж встановлений для них ліміт, продавати свої права іншим фірмам. У державі створився ринок прав на забруднення навколишнього середовища. Сформувавши банк дозволів на забруднення навколишнього середовища, уряд США покращив екологічну ситуацію в країні.

У країнах Західної Європи, починаючи ще з 1973 р., розроблено спеціальні програми охорони природи, у яких загальне визнання здобула ідея сталого розвитку, відповідно до якої екологічні та економічні цілі в динаміці збігаються, а на рівні Європейського Союзу його країни-члени розробили принципи та загальні заходи для законодавчих актів у сфері охорони природи. У Франції контроль за охороною вод здійснюється на основі закону, прийнятого у 1964 р. За цим законом у країні діє 6 басейнових управлінь. У

Великобританії відповідно до закону про водні ресурси (1973 р.) стан якості водою контролюють 10 регіональних водних комітетів. У Нідерландах відповідно до закону про забруднення поверхневих вод промислові підприємства і муніципалітети зобов'язані мати ліцензію на скидання відходів. У Німеччині й країнах Європейського Союзу розроблена та реалізується стратегія екологічно орієнтованого менеджменту й екологічного підприємництва як одного з важливих напрямків екологічної модернізації. Цьому сприяло зростання ролі екологічних якостей і характеристик товарів та продуктів на ринку як передумови їх виробництва і реалізації, посилення тиску громадськості на підприємців, які використовують природні ресурси, задоволення екологічних інтересів населення та розвитку водного законодавства, зростання значимості екологічного права і підприємницької діяльності.

Крім того, всі підприємства Німеччини в обов'язковому порядку проходять екологічний аудит. Здебільшого прийняті національні стандарти, які регулюють екологічний аудит. Так, у червні 1993 р. прийнято основні принципи і положення екологічного обліку в рамках ЄС, які набули чинності в квітні 1995 р. За оцінками Німецького агентства з питань навколишнього середовища в галузі екологічної професійної підготовки і підвищення кваліфікації спеціалістів, нині професійні екологічні інтереси групуються за ступенем їх пріоритетності для тих, хто навчається, таким чином: переробка відходів; екологічне право; водне господарство і очистка стічних вод; охорона ґрунтів; енергозбереження; охорона довкілля на підприємствах; регіональне екологічне планування (екологічна програма); екологічна експертиза; боротьба з хімічним забрудненням навколишнього середовища; екологічна політика; екологічні аспекти сільськогосподарського виробництва; міжнародні аспекти охорони водних ресурсів; охорона біорізноманіття; екологічна освіта; екологічна консультація; програми економії води.

У квітні 1992 р. в Китаї створили неурядову Раду з питань міжнародно-го співробітництва в галузі навколишнього середовища і розвитку. В її завдання входить надання уряду обґрунтованих пропозицій з координації розвитку народного господарства й екологічного захисту, а також залучення для цих цілей коштів і технологічної допомоги з боку іноземних держав. Державне управління із захисту навколишнього середовища розробило комплекс природоохоронних заходів на період до 2000 р. Китай до осені 1993 р. приєднався до 50 міжнародних конвенцій і угод із захисту навколишнього середовища, зокрема, в країні заборонено промислове використання хімічних речовин, які впливають на водні екосистеми та озоновий шар атмосфери, створений національний центр збору міжнародної екологічної інформації. Крім цього, на початку 90-х років складено програму покращення екологічного стану Пекіна. Частково 17 проектів програми фінансуються за рахунок кредитів Світового банку в сумі

125 млн дол., а уряд столиці виділив на ці проекти 124,24 млн дол. Подібні екологічні програми розроблені й для інших китайських міст.

У Японії діє законодавство про контроль за виробництвом фреонів, розроблено спеціальну програму реконструкції підприємств з виробництва фреонів, обсяг фінансування якої щороку становить 48 млн єн. Передбачено пільги щодо кредитування і податків на екологічні заходи. У багатьох індустріальних країнах Азії екологічні проблеми співзвучні з японськими. У Сінгапурі закон про охорону громадського здоров'я і на-вколишнього середовища прийнято в 1968 р., закон про охорону повітря - в 1971 р. У Таїланді законодавство щодо охорони довкілля почало діяти з 1974 р., у Південній Кореї - з 1977 р., в Індонезії - з 1979 р. Варто зазначити, що через загострення ситуації на Близькому Сході незабаром будуть забезпечені водою лише 5 із 19 країн, що викличе наростання суперництва за доступ до обмежених джерел прісної води, яке може ще більше поглибитися у випадку потепління клімату.

Питання для самоперевірки.

1. Екологічні проблеми та шляхи їх вирішення.
2. Історія та етапи міжнародної екологічної співпраці.
3. Нормативно-правова основа міжнародного екологічного співробітництва.
4. Екологічне законодавство розвинутих країн світу – переваги і недоліки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України “Про зовнішньоекономічну діяльність” від 16 квітня 1991 р.
2. Закон України “Про іноземні інвестиції” від 14 вересня 1992 р.
3. Закон України “Про загальні засади створення і функціонування спеціальних (вільних) економічних зон в Україні” від 13 жовтня 1992 р.
4. Указ Президента “Про Північнокримську експериментальну зону Сиваш” від 30 червня 1995 р.
5. Вільні економічні зони: Світовий досвід і Українська практика. Навч. посіб. За ред. Сівченко І.– К.: ЦУЛ, 2004. – 460 с.
6. Географія агропромислових комплексів. Пістун М.Д. та ін. Навчальний посіб. – К.: 1997.
7. Географія природно-ресурсного потенціалу України. Руденко В.П. – Львів: Світ, 1993.
8. Економіка регіонів (областей) України: Навч. посіб. За ред. Чернюк Л.Г. К.: ЦУЛ, 2002. – 650 с.
9. Економічне районування сфери відтворення робочої сили. Заяц Т.А. – К.: 1997.
10. Економіка природокористування. Руснак П.П. – К.: 1992.

11. Економічна і соціальна географія України з основами теорії. Паламарчук М.М. та ін. – К.: 1998.
12. Економічне регулювання сфери відтворення робочої сили. Заяц Т.А. – К.: 1997.
13. Економіка сільського господарства. Мацибора В.І. Підручник. – К.: Вища школа, 1994.
14. Экономика предприятий машиностроения в условиях перехода к рынку. Под ред. В.С. Клочко – Харьков, 1995.
15. Экологизация развития производительных сил Украины. Иванух Р.Ж. Экономика Украины. № 10. – 1992.
16. Экономическая география и регионалистика. Учебное пособие. За ред. Козьева И.А.: М.: 2005. – 336 с.
17. З досвіду економічного районування. Калитенко А.П. та ін. – К.: 1997.
18. Ліси України. Генсірук С.А. – К.: 1992.
19. Методологічні засади комплексного розвитку і розміщення продуктивних сил регіонів. – К.: Вища школа, 1998.
20. Організація управління лісопромисловим виробництвом. Бойко Т.М. Мет. вед. науч. сб. – К.: 1994.
21. Проблемы структурной перестройки Украины по транспортному комплексу. Под ред. Ю.М. Цветова. – К.: 1996.
22. Проблемы комплексного развития территории. Горленко И.А. и др. – К.: 1994.
23. Природно-ресурсний потенціал України. Руденко В.П. – К.: Либідь, 1994.
24. Пріоритети розвитку заради добробуту. Звіт Запорізької облдержадміністрації. – Запоріжжя, 2002.
25. Размещение производительных сил. Учебник. Авт. Кистанов В.В., Копылов П.В. и др. – М.: 1994.
26. Размещение производительных сил в Украине. Учеб. пособие. В.Б. Кудрявцев. – Симферополь, 1999.
27. Размещение производительных сил. Учеб. пособие. – М., 2004.
28. Размещение производительных сил. Уч. пособие Л.С. Дорошенко. – К.: МАУП, 1999.
29. Регионы Украины: проблемы развития. В.К. Симоненко. – К.: 1997.
30. Регіонально-цілісний підхід в економіці. Поповкін В.А. – К.: 1993.
31. Регіональне розселення: проблеми та перспективи. Доценко А.І. – К.: 1994.
32. Регіональна політика України. Під ред. Кордюкової Н.Г. – К.: Наукова Думка, 1995.
33. Розміщення продуктивних сил. Підручник за ред. Ковалевського В.В. К.: Либідь, 1996.
34. Розміщення продуктивних сил України. Підручник за ред. Качана Є.П. – К.: Вища школа, 1998.
35. Розміщення продуктивних сил України. Навч. метод. посібник Авт. С.І. Дорогунцов, Я.Б. Олійник та ін. – К.: КНЕУ, 2000.
36. Розміщення продуктивних сил і регіоналістика. Навчальний посібник. Д.М. Стеченко. – К.: Віка, 2001.

37. Розміщення продуктивних сил. Тестові завдання. С.І. Дорогунцов, С.І. Іщук та ін. – К.: Знання, 1998.
38. Розміщення і регіональний розвиток продуктивних сил. – К.: 1999.
39. Розміщення продуктивних сил. Теоретично-методологічні основи. Іщук С.І. – К.: 1997.
40. Розміщення і регіональний розвиток продуктивних сил. Стеченко Д.М. – К.: 1999.
41. Розміщення виробництва товарів народного споживання в Україні. Навчальний посібник – К. 1992.
42. Розміщення продуктивних сил України. Навчальний посібник. За ред. Л.Г. Чернюк, Д.В. Клиновський – Київ: ЦУЛ, 2002.-470 с.
43. Розміщення продуктивних сил і регіоналістика: Навч. посіб.- 2-ге вид., випр. і доп. За ред. Стеченко Д.М. – К.: Вікар, 2002.-374 с.
44. Розміщення продуктивних сил України: Національна макроекономіка: Посібник. за ред. Заблицького Б.Ф. – К.: Академвидав, 2002. – 368 с.
45. Розміщення продуктивних сил і економіка регіонів України: Підручник. за ред. Жук М.В., Круль. – К.: Кондор, 2004. – 296 с.
46. Розміщення продуктивних та регіональна економіка: Навч. посіб. за ред. Горбач Л.М. – К.: Кондор, 2004. – 344 с.
47. Розміщення продуктивних сил та регіональна економіка: Навчальний посібник / М.А. Хвесик, Л.М. Горбач, П.Л. Пастушенко. – К.: Кондор, 2005. – 342 с.
48. Розміщення продуктивних сил та регіональна економіка: Підручник / Т.А. Заяць, Ю.І. Пітюренко; Ред. Дорогунцова – К.: КНЕУ, 2005. – 988 с.
49. Соціально-економічна географія України. Навч. посібник За ред. О.І. Шаблія. – Львів, 1994.
50. Соціально-економічна географія світу. / За ред. Кузика С.П. – Тернопіль: Підручники і посібники, 1998.
51. Свободные экономические зоны в современном мире. В.А. Дергачев – Одеса: Судходство, 1996.
52. Спеціальні економічні зони. Теорія та практика. Пила В.І. та ін. Навч. посіб. – К.: 1998.
53. Статистичний щорічник України за 2001 рік – К.: Техніка, 2002.
54. Структурна трансформація промислового комплексу України. Коломійцев В.Б. – К.: 1997.
55. Стратегия развития производительных сил. Иванух Р. ж. Экономика Украины - № 6 – 1992.
56. Територіальна сегментація ринку праці України. Шаленко М.В. – К.: 1998.
57. Трудовой потенциал и занятость. Учебное пособ. Ким М.Н. – Харьков, 1993.
58. Територіально-виробничий комплекс і економічне районування, Іщук С.І. Метод. теорія. – К.: 1996.
59. Теоретичні основи регіональної економіки. Гопчієв О.Г. Навч. посіб. – К.: 1997.
60. Іноваційні форми регіонального розвитку: Навч. посіб. За ред. Стеченко Д.М. – К.: Кондор, 2002. – 254с.
61. Україна та її агропромисловий комплекс. Кристальний О.В. – К.: Урожай, 1993.

62. Формирование механизма территориальной организации трудовых ресурсов: теория и практика. – К.: 1992.